

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ  
ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

*Володимир Сергійчук*

**ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ:  
УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ ЗАСЕЛЕННЯ,  
РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА  
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ**

Київ  
2014

УДК 39:908(470.62=161.2)  
ББК 63.5 (4РОС–4УКР)  
С-32

**Головний редактор**  
академік НАН України *Ганна Скрипник*

**Рецензенти**  
*Валентина Борисенко* – доктор історичних наук  
*Володимир Даниленко* – доктор історичних наук,  
член-кореспондент НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою  
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології  
ім. М. Т. Рильського НАН України  
(протокол № 7 від 10 червня 2014 р.)*

**Сергійчук В.**

С-32 Північний Кавказ: українські аспекти заселення, розвитку господарства та національної свідомості / [голов. ред. Г. Скрипник]. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. – 294 с.

ISBN 978-966-02-7283-5

**ББК 63.5 (4РОС–4УКР)**

У книзі досліджено формування українського етнічного масиву на Північному Кавказі, де з часів Київської Русі існувало Тьмутараканське князівство, а з XVI ст. наші предки почали освоювати Нижнє Подоння, пізніше – Чорноморщину, Кубань і Ставропілля. Особливу увагу звернуто на процеси українського національного відродження на Північному Кавказі в 1920–1930-х роках.

Видання розраховане на широке коло читачів.

ISBN 978-966-02-7283-5

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2014

## ЗМІСТ

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ .....	4
ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА КУБАНЬ .....	21
ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА ТА ПРОТИДІЯ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННЮ .....	38
УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ В 1920–1932 РОКАХ .....	106
ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ .....	266
СОБОРНИЦЬКИЙ РУХ КУБАНЦІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ .....	277
«НЕ ВМИРАЄ ДУША НАША...» .....	286
ЛІТЕРАТУРА .....	289
СКОРОЧЕННЯ .....	293

## ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Відколи пам'ятаємо себе нацією, маємо право говорити про нашу причетність до Подоння й Кубані. Адже ніхто не може заперечити існування руського Тьмутараканського князівства з князем Мстиславом на престолі. Воно, як і вся Київська Русь, не витримало натиску степових орд, і територія, яку населяли предки українців з часів першої їхньої держави, поступово знелюдніла, а потім – після Батієвого погрому – і втрапилася нами.

Та відколи в Подніпров'ї починається освоєння запустілої після нашестя степової орди землі й паралельно створюється власна збройна сила українського народу – запорозьке козацтво, – відбувається повернення наших предків на втрачені землі. А першопрохідником у цих місцях 1559 року став український князь Дмитро Іванович Вишневецький, який за дорученням Івана Грозного повинен був не пропустити через Подоння кримських татар, які намагалися прорватися в Казань, захоплену 1552 року московинами.

Московський посол Роман Пивов так мав розповідати у Варшаві про царське завдання Вишневецькому: «А ныне де государь наш послал его на свою службу на Дон и с ним послал многих людей, больше тридцати тысяч, и велел ему из Дону приходить в Перекоп и промышляти...» [51, с. 317].

Тим часом Дмитро Вишневецький відправив з «поля» до Москви 14 полонених. Крім того, він «писал, что побил крымцов на Яйдаре близко Азова», було їх півтораста чоловік, котрі хотіли йти воювати під Казань. Князь Дмитро розбив їх наголову, 26 живими взяв, а 12 у себе залишив. Це відчутно підірвало сили орди, й пішла чутка, що ханський син до Криму повернувся «добре истомен, омер конми и людми» [51, с. 318].

Водночас український князь, координуючи бойові дії проти степової орди, звелів запорожцям об'єднатися з його загоном, завдаючи удару розрізненим татарським відділам, що з'явилися в Дикому полі. Один з отаманів запорожців – Мишка Черкашенін, який прямував на з'єднання з Вишневецьким, – також побив орду у верхів'ях Сіверського Дінця, надіславши чотири язики в Москву [51, с. 318].

Детальніших згадок про бойові дії загону Вишневецького в низзях Дону в російських документах знайти не вдалося. У цих документах ідеться лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви «из Дону, а с ним прислали черкасы [черкеси. – В. С.] Ичюрука-мурзу Черкаского: все черкасы бьют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их крестити» [51, с. 320].

А ось про що свідчать архівні документи Блискучої Порти. Наприкінці весни 1559 року коменданти фортець Кафи й Азова повідомили султанський уряд про пересування загону під проводом Дмитра Вишневецького. Аж чотири повідомлення від 2 липня 1559 року описують, як Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Зокрема, в них зазначається, що гарнізон, до складу якого належало і 200 яничар, був нечисленним, щоб протистояти штурму. А штурм відбили лише завдяки допомозі ногайських племен та підтримці оттоманської ескадри зі шести великих і кількох малих галер [38, с. 53].

Незважаючи на те, що атаку відбили, гарнізон фортеці був дуже наляканий. Адже вперше перед Азовом, воєнним форпостом Османської імперії в донських степах, важливим пунктом на старому торговому шляху з Туркестану, постала серйозна небезпека.

Занепокоєння сягнуло й Константинополя, оскільки будь-яка загроза Азову негайно відбивалася на продовольчому становищі Порти, бо до неї саме звідти надходила лєвова частка необхідних стодлиці продуктів харчування. І підстави для занепокоєння були, адже караван кораблів з ячменем, сочевицею й олією, на який тоді чекали в Константинополі, не міг вийти в море через козацьку блокаду портів азово-чорноморського узбережжя.

Більше того, облога фортеці та бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону спричинили голод не тільки в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, розташованих між Доном і Волгою. Через це навіть почалося її переселення до турецьких володінь у Буджак.

Завдяки турецьким архівам ми дещо знаємо і про повторну облогу Азова Вишневецьким восени 1559 року. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс інформував султанський диван, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка» намагався атакувати фортецю, але відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила іншому московському воєначальникові (очевидно, Данилу Адашеву, оскільки дослідник прочитав «Ада») прийти на допомогу Вишневецькому з чотиритисячною армією.

Тогочасні турецькі документи свідчать також, що загопи під проводом Вишневецького на великих човнах форсували морську протоку і напали на Керч. Бей Кафи Сінан писав у столицю Порту, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку. Лише після цього «Дмитрашка» повернувся через Азовське море до гирла Дону і піднявся ним угору, де на вже обжитих місцях побудував великі форти, «готуючись таким чином до нового наступу наступної весни» [38, с. 56].

Безперечно, активні бойові дії Дмитра Вишневецького на Дону і в Керченській протоці відтягували значну частину збройних сил Туреччини в гирло Азова і давали можливість досить вільно почуватися московським загонам під проводом Данила Адашева, які спустилися по Дніпру до Очакова і там могли тривалий час панувати над татарськими й турецькими володіннями, аж доки туди не підійшов сам хан з потужними збройними силами [51, с. 318–319].

Однак, підкреслює Ш. Лемерсьє-Келькеже, Дмитро Вишневецький не змирився після цих двох невдач і за підтримки черкесів племені жане, які кочували територією нинішньої Кубані, взимку 1559–1560 років знову почав штурмувати Азов. Проте й ця атака була відбита турками.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного з проханням прийняти їх у православ'я? Є всі підстави думати про причетність до цього акту Дмитра Вишневецького. По-перше, саме з ним представники цього народу прибули в Москву. По-друге, в лютому 1560 року «отпустил государь Вишневецького на государство в Черкаси» [Черкесію. – В. С.]. З ним поїхали православні священники, і «велел их [черкесів. – В. С.] крестити по обещаю и по челобитью и промышляти над крымским царем» [51, с. 324].

Очевидно, діяльність Вишневецького від імені московського царя в цьому регіоні справила сильне враження на місцеве населення. Як відомо з Никонівського літопису, вже у квітні 1560 року до Івана Грозного прибули послы від кочових орд бити чолом, щоб той дозволив їм промишляти між Доном і Волгою [51, с. 326].

Крім того, це свідчить про неабиякий дипломатичний хист українського князя, про його щирість, у яку повірили представники північнокавказьких племен. Адже саме до Вишневецького восени 1559 року приїхав на Дон «из Черкас» мурза Ічурук, котрого князь забрав із собою в Москву. Він, православний, зумів порозумітися з тими, хто сповідував зовсім інші релігійні цінності, – і вони пішли за ним у християнство.

Згідно з турецькими документами, навесні 1560 року Дмитро Вишневецький з'являється в пониззі Дону, щоб готуватися до чергового виступу проти Кримського ханства і володінь Порти в Північному Причорномор'ї. Уже в березні й квітні у Стамбулі знали про те, що Вишневецький готує великий наступ у Північному Причорномор'ї. Зокрема, кадї Азова і бей Кафи писали, що ворожа армія, котра готується захопити Крим, перебуває під командуванням «Дмитрашки».

Проаналізувавши ретельно ситуацію, турки висловили здогад, що тепер український князь діє не стільки в інтересах московського царя, скільки в своїх особистих. Підставою для таких припущень стало те, що його загони склалися вже не з московських стрільців, а з українських і донських козаків, які почали організовуватися

з приходом у пониззя Дону запорожців\*, а також черкесів. До цієї збройної сили Вишневецького й приєдналися шукачі воєнних пригод із числа поляків, литовців, навіть ногайців і кримських татар.

За наказом султанського дивана були приведені в стан бойової готовності збройні сили передусім на місцях. Зі Стамбула в Азов вийшла ескадра із семи кораблів. У місті швидко відновлювалися фортифікаційні споруди, гарнізон поповнився загоном яничар, а також запасся продовольством. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв сілістрійський бей Сінан-паша.

Крім солдатів, завербованих у Сілістрії [нинішня Румунія. – В. С.], йому підпорядковувалися сипахи і добровольці восьми інших бейликів (округів) Османської імперії, а також загоми під командуванням молдавського та валаського воевод і армія кримського хана.

Французький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, порівнюючи ці військові приготування проти «Дмитрашки» з приготуванням Блискучої Порти проти інших її європейських противників – Венеції чи Священної Римської імперії, – відзначала, що заходи султана були надзвичайними. Це був єдиний випадок в історії Туреччини, коли такі грандіозні військові приготування спрямовувалися не проти окремої держави, а проти окремої особи.

Описував тогочасні події у своїх донесеннях і французький посол у Стамбулі: москвини разом з черкесами спустилися Доном мимо Тани (Азова), оволоділи кількома фортецями і досягли Кафи; 12 санджакам [територіальні одиниці Туреччини. – В. С.] біля Трапезунда було дано накази відновити становище. У цих султанських повеліннях згадується капітан «Дмитрашко», який став ватажком черкесів.

---

\* Найперше поселення донських козаків пов'язується саме з приходом на Дон козацьких відділів українського князя Дмитра Вишневецького. До речі, навіть російські автори вважають, що вперше про це українське поселення на Дону – Черкаськ – згадується в літописах часів царювання Івана Грозного. Зокрема, М. Лаврський цитує такий документ: «Прийшли з-за Дніпра черкаси на Дон з князем Вишневецьким і, поселившись там, Черкаське побудували» [37, с. 10].

А ось яка інформація міститься в турецьких документах. У липні 1560 року Вишневецький розпочав наступ на Азов, але через прибуття оттоманської ескадри на чолі з беєм Кафи зазнав невдачі. Тоді український князь з черкесами спробував форсувати Таманську протоку і далі атакувати Кафу. Однак турецькі власті були заздалегідь попереджені про цю акцію та зуміли відбити атаку, оскільки османська флотилія вже чекала на переправі.

Спланована з таким розмахом експедиція проти Криму не вдалася. Поразку Вишневецького можна пояснити тим, що він не дістав підмоги з 20–30 тис. осіб від черкеських князів і Великої Ногайської орди, як передбачалося [59, с. 133].

Є дані й про те, що за «гідні послуги, надані під час захисту Азова від руських під проводом Дмитрашки» [загонів Дмитра Вишневецького. – В. С.] турецький уряд видав бєу Кафи Сінану 30 тис. акче [38, с. 61–62].

Ш. Лемерсьє-Келькеже переконана, що хтось із московських купців, які прибули до Кафи, повідомив тамтешню владу про намір «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. Начебто у такий спосіб московський уряд хотів продемонструвати могутньому південному сусідові свою добру волю: він відмовляється від «Дмитрашки», за дії якого не хоче нести відповідальності.

Цей автор висуває й іншу версію: дізнатися про наміри Дмитра Вишневецького могли також розвідники, послані кримським ханом у черкеські землі [38, с. 61–62].

Важко сказати, чи повністю відповідають дійсності ці версії, висунуті французьким дослідником на підставі вивчення турецьких архівів. Однак, починаючи з літа 1560 року, у Вишневецького був лише його власний загін з українських і донських козаків та черкесів племені жане. Окрім того, незаперечним є те, що сам Іван Грозний був проти війни з Кримом, особливо за умов дедалі сильнішого конфлікту з Лівонією. Цар, очевидно, боявся серйозного ускладнення міжнародного становища, оскільки походи на Крим у той період викликали тривогу не тільки в Бахчисараї та Стамбулі, а й у Кракові.

З лютого 1561 року відносини з Польщею взагалі стають ворожими [26, с. 96].

Російський історик Сергій Соловйов по-своєму пояснює небажання Івана Грозного продовжувати боротьбу проти Криму до перемоги. На його думку, походи на Казанське ханство були легкими, оскільки воно межувало з Московською державою; навіть на великих пустинних чи зрідка заселених територіях у лісах і річках можна було знайти харчі для численного війська; крім того, річки Москва, Ока і Волга полегшували його пересування. Волга взагалі прив'язувала ще й Астрахань до Московської держави після взяття Казані.

А щодо Криму, то він відділявся від московських окраїн великим степом, який починався під Тулою і Пронськом. А тому, на думку дослідника, тільки невеликі загони Вишневецького, Ржевського чи Адашева могли спускатися на легких човнах униз Дніпром. Велике ж військо, потрібне для завоювання Криму, важко було перемістити сухопутним шляхом.

До того ж, після завоювання Криму в середині XVI ст., Москві було б важко його тоді втримати. Адже за спиною кримського хана стояла Туреччина, котра одразу прийшла б на допомогу своїм кровним братам. Оттоманська Порта була на той час могутньою державою, перед нею тремтіла вся Європа. Іван Грозний тому й побоявся підтримати ідею взяття Криму. Реальнішим для нього на півдні було підпорядкування племен, які населяли Кубань. І йому вдалося здійснити це завдяки зусиллям українського князя.

Зрозуміло, що Івану Грозному самостійні дії Вишневецького не подобаються, і він відкликає українського князя з Північного Кавказу за те, що той «учел жити в Черкасах не по наказу» [36, с. 221].

Як бачимо, саме українське козацтво в середині XVI ст. активізувало процес відновлення присутності українства на Подонні, насамперед Нижньому, яке було стратегічним вузлом до оволодіння всім Північним Кавказом. Так починається повне освоєння території колишнього Тьмутараканського князівства. Зокрема, заселення нижньодонських степів розпочато 1570 року, коли п'ять тисяч запорож-

ців, повертаючись із походу на Астрахань, зупинилися неподалік від турецької фортеці Азов і заснували місто Черкаськ\*. Ця місцевість була їм уже добре відома, бо наприкінці 50-х – на початку 60-х років XVI ст., як згадувалося вище, українські козаки під проводом князя Вишневецького намагалися взяти штурмом Азов. Саме там вони мали тимчасову стоянку, яку називали Черкаськ, бо черкасами тоді звалися українські козаки – від назви міста Черкаси, де був осідок прикордонного старости Польсько-Литовської держави, що мав за обов'язок наглядати за перебігом подій на південному і східному пограниччі.

Сліди князя Вишневецького, до речі, збереглися і в інших місцевостях нинішньої Ростовської області. Зокрема, там, де протікає Сіверський Донець, – на згадку про першого організатора Запорозької Січі, який у цих місцях наприкінці 1550 років боровся з ординцями, його ім'я мають донські хутори: Верхній Вишневецький і Нижній Вишневецький.

Передчасна смерть князя Дмитра Вишневецького, очевидно, не дала можливості втілити в життя ті самостійницькі плани щодо відновлення власне української присутності на Північному Кавказі, які він так наполегливо реалізовував, намагаючись захопити насамперед Нижнє Подоння. Відтак організовані ним і приведені на Дон козацькі відділи, залишившись без його авторитетного керівництва, поступово підпадають під вплив Москви, яка намагається використати їх як збройну силу в своїх інтересах. По суті, уже з 70-х років XVI ст. колишні запорозькі козаки, котрі оселилися

---

\* Як свідчить літопис, після походу на Астрахань князя Михайла Вишневецького частина запорожців, незадоволених розподілом здобичі, «в одну з ночей, відділившись у кількості 5000, пішли з табору гетьманського і, проходячи вниз по ріці Дону, зупинились у гирлі на одній косі, вище міста Азова, на протилежному березі, і побудували там місто Черкаськ (1570), на ім'я свого міста Черкаси; там, зупинившись назавжди, жили вони спочатку без жінок, за прикладом запорожців; потім запросили до себе донських козаків, котрі в малій кількості жили в своєму містечку, яке називалося Донським, на місці нинішнього монастиря Донського, з'єдналися з ними, переженились, прийнявши всі звичаї тих козаків, і зробили місто своє головним усьому Війську Донському» [40, с. 12].

на Дону, переходять на службу до московського царя, хоча продовжують зберігати традиції запорозького військово-територіального устрою. Свідченням цього є грамота Івана Грозного до колишнього запорозького старшини Михайла Черкашеніна, прізвище якого безпосередньо вказує на його українське походження. У грамоті йдеться, щоб козаки, які мешкають на Сіверському Дінці, «у всіх державних справах слухалися царського посланця Івана Новосильцова, що їде в Царгород через Дон та Азов, і цим послужили цареві, за що будуть жалувані за службу» [67, с. 136].

Проте важливо наголосити, що всі свої українські традиції запорожці повністю переносять на береги Дону. Скажімо, свою нову столицю – Черкаськ – вони розбудовують за таким самим планом, як і Запорозьку Січ. За зразком останньої, яка була тоді на Хортиці, запорожці обрали для облаштування свого центру на Дону Лисячий острів. Як у Запорозькій Січі, всередині укріплення розміщувалися курені, так тут «в самом нутре города находилось шесть станиц» – перша і друга Черкаські, Середня, Павлівська, Прибилянська і Дурнівська. Решта потім влаштувалася поза межами укріплення. Але найголовніше те, що спочатку їхній устрій і побут зовсім не відрізнявся від звичаїв дніпровських низовиків\*.

З часом донському козацтву, на відміну від запорозького, було дозволено одружуватися. Здійснюючи набіги на турків, татарів, кумиків, черкесів тощо, донці забирали в полон велику кількість жінок і сходилися з ними – так почалося творення нового покоління донського козацтва, яке вбирало в себе риси тих народів, що їхня кров тепер також текла в жилах козаків. До речі, навіть під час так званого Азовського сидіння донського козацтва в 1642 році, крім 1400 озброєних чоловіків, було й 800 хоробрих жінок [75, с. 464].

Українське козацтво на Нижньому Подонні Москва використовує постійно. Так, 1589 року на Донець прийшли запорожці на

---

\* За словами Олександра Рігельмана, «донские казаки от украинских черкасских казаков действительно свое начало возымели на Дону» [цит. за: 75, с. 461].

чолі з отаманом Матвієм Федоровичем [1, с. 149]. Тоді ж тут діяли черкаські отамани Яків Лисий і Агей Мартинович [1, с. 150]. А 1593 року «велено черкасам запорожским гетману Криштопу Кошицкому и всем атаманам и черкасам быть на Донце на шляхах и за царем итти... промышляти» проти кримських татарів [1, с. 151].

Отже, уже в другій половині XVI ст. українське козацтво фактично бере участь не тільки в захисті Дикого поля від татарських набігів, а й в освоєнні цієї території, особливо в пониззі Дону, зводячи тут спершу тимчасові укріплення, які потім перетворюватимуться на постійні пункти колонізації. Та слід наголосити, що в пониззі Дону головною колонізаційною силою стало саме українське козацтво, яке заснувало найдавніші козацькі укріплення: Нижні Роздори, Верхні Роздори, Черкаський, Манич. І саме ці низовики перебрали на себе роль «головного війська» Дону. Вихідці з рязанського пограниччя Московської держави спільно з тюркським населенням освоювали Середнє Подоння [67, с. 137].

Треба вказати й на те, що значна кількість українських козаків переходила на царську службу вже після того, як побувала на Дону. Так, у листопаді 1640 року до Валуйок прибули Григорій Семенюк та Мартяненко з чотирма козаками, котрі перед цим «служили четьре года в Озове» [РГАДА, ф. Розрядный приказ, Белгородский стол, стб. 140, л. 734].

Незважаючи на спроби Москви повністю підпорядкувати собі те українське козацтво, яке осіло на Дону, воно, маючи кровний зв'язок із запорожцями, тісно контактувало зі своїми побратимами на Дніпрі, регулярно здійснюючи спільні походи проти турків і татарів. Скажімо, навесні 1621 року відбувся спільний похід 1300 донців і 400 запорожців «за Чорне море» на місто Різу. Навесні 1625 року, як відомо, під Трапезундом було 10 тис. запорожців і 2 тис. донців. А навесні 1627 року запорожці й донці «на море ходили и города турского воевали; и приходили близко к самому Царягорода; многие города взяли; села и деревни пожгли, а людей побили; и с Азовом воевались» [17, т. 1, с. 74].

Саме такі регулярні вилазки запорожців спільно з донцями завдали значної шкоди Туреччині, поступово зміцнюючи позиції Московської держави в Північному Причорномор'ї. Провідну роль у подальшому формуванні Донського козацького війська продовжували відігравати саме українські козаки, про що свідчить велика кількість архівних документів. Зокрема, запорозький старшина Олексій Шафран зазначав у Посольському Приказі Московської держави в 1626 році: «Живет де он, Олеша, на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут по 5-ти и по 6-ти; а всех де их на Дону есть с 1000 человек. А в Запорогах де донских казаков также много: мало не в полы того, сколько их. Только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к ним, и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то с донскими казаками изстари, что меж себя сходятця и живут вместе в одних куренях» [17, т. 1, с. 70].

Важливим у розповіді Олексія Шафрана є те, що запорозькі козаки, перебравшись на Дон, продовжували вважати Київ своїм релігійним центром. Вони постійно приїжджали сюди, щоб матеріально підтримувати українську православну церкву: «А з Дону де он поехал был с товарищи в Киев для того, что в Киеве не бывал давно. А се они оброчники [хотели. – В. С.] обложить в Киеве соборной церкви образы и кадило устроить серебряно, и их отпустили войском и серебра с ними на тот оклад послали 10 фунтов» [17, т. 1, с. 70].

Поповнення донського козацтва українцями продовжується і в наступні роки. Так, донський військовий отаман Михайло Татарин свідчив у Москві 1638 року, що «всех де донских атаманов и казаков ныне будет з 10 000 человек, oprичь запорозских черкас. А запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азов запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди» [17, т. 1, с. 203].

На підтвердження цього Татарин додав: «Михайло с товарищи шли из Азова к государю... на Донце де на Северском встретили они запорозских черкас, человек с 50, идут рекою Донцом в стругах на

низ, а берегом гонят черкасы ж 5 человек лошадей з 12, а сказали им, что они идут к ним в Азов» [17, т. 1, с. 204].

Зрозуміло, що царський уряд намагався не допустити українсько-го впливу на розвиток Донського козацького війська, тому московські дипломати допитувалися в представників його старшини, чи не ведуть самостійницької політики запорожці, перебуваючи на Дону. На уточнювальне питання щодо цього Михайло Татарин відповів: «от запорожских Черкас никакова дурна и роздратья не чают, и во всем де они им по ся места были послушны» [17, т. 1, с. 204].

Щоправда, військовий отаман Татарин також зазначив, що 1638 року частина запорожців спробувала відособитися від донців: «...в филипов пост тех запорожских черкас атаман Матьяш учал было бунтовать, и Войска было слушать не учили, и учили у них прошать города в Азове особного и наряду, и хотел было он владеть и жить особно. И они де, атаманы и казаки, поговоря между себя, за то того черкаского атамана Матьяша убили поленьем до смерти и вкинули в Дон. И после де того запорожские черкасы им во всем послушны по-прежнему; а будет де они вперед похотят владеть собою, и им де Войском молчать не будут, и с ними управятца» [17, т. 1, с. 204].

З огляду на українське походження і постійне бойове побратимство із запорожцями, донці завжди намагалися брати участь у важливих подіях на Наддніпрянщині, особливо, коли це стосувалося боротьби проти польської шляхти. Наприклад, у розпал козацько-селянського повстання 1638 року московські інформатори доносили, що «з Дону де казаки запорожские пришли к ним же, запорожским казакам, в сход» [17, т. 1, с. 214].

Тож не дивно, що коли поставала потреба підтримати донців, то запорожці завжди готові були прийти на поміч. Наприклад, коли того ж 1638 року турки здійснили похід на володіння донців, то українське козацтво одразу відгукнулося: «И ныне де в Азове и во всех казачьих городках казаков и запорожских черкас добре много» [17, т. 1, с. 218].

Наприкінці 1637 року на проживання до Азова прибуло 700 запорожців, у березні 1638 до них приєдналося ще 2500 [27, с. 24]. Чимало додалося українців на Дону і під час так званого Азовського сидіння в 1641 році, «которые пришли к ним же из Литвы и из Запорог черкасы» [17, т. 1, с. 328].

Українське козацтво й надалі залишалося важливою основою творення Війська Донського, навіть коли останнє вже стало «за жалованье» на службу до московського царя. Про це свідчить той факт, що провідниками донців найчастіше обиралися саме представники Запорожжя. Скажімо, 1640 року посаду військового отамана обіймає колишній запорозький старшина Гунька Черкашенін [27, с. 311].

Богдан Хмельницький також враховував українське коріння низового донського козацтва, коли піднімав народ на війну проти Речі Посполитої: у випадку невдачі він сподівався знайти притулок саме в середовищі побратимів-запорожців: «когда мне будет очень тяжело – пойду на Дон» [17, т. 2, с. 70].

На початку великого повстання 1648 року гетьман відправив своїх послів на Дон, щоб заручитися підтримкою Війська Донського. Однак його круг відмовив українському козацтву в збройному виступі, посилаючись на відсутність дозволу царя. Водночас окремі донці могли самостійно йти в Україну на допомогу Хмельницькому: «Да гетман же и Войско Запороское посылали послов своих на Дон козаком Михайла Войтова с товарищи и писали к ним, чтоб они, донские козаки, шли к ним помогать на ляхов, так же, как и они им помогают. И донские козаки к Запороскому войску на помощь быти хотели. А которые люди Запороского Войска и Белой Руси были на Дону и те з Дону к гетману пришли, а достальные хотели быть з донскими козаки» [17, т. 2, с. 160].

Окремі збройні відділи донців справді з'явилися в армії Богдана Хмельницького, але це була не та підмога, яка могла протистояти татарській кінноті. А надто, коли кримські татари були в поході проти Польщі разом з козаками, донці, не послухавшись гетьмана, спустошили Крим, що спричинило сильний гнів хана. Така позиція єдино-

вірнього православного московського царя, зрозуміло, викликала негативну реакцію українського суспільства. Гетьман Хмельницький змушений був різко сказати московському послові Григорію Неронову: «И он, гетман, на донских казаков крымскому царю помочь учинить хочет, чтоб донских казаков впредь не было для того, что те донские казаки делают, забыв бога и православную христианскую веру, помочи им не учинили, а крымского царя с ним, гетманом, ссаривают, чтоб им крымский царь впредь помоч не чинил. Да и царское величество помочи им ратными людьми не подал и за христианскую веру не вступился. А будет де царское величество ево, гетмана, и Запорожского Войска не пожалует, а учнет за тех донских казаков стоять и вспоможенья им чинить, и он де будет и царского величества на украинные города с крымским царем вместе наступать. И говорил такие речи сердито гораздо» [17, т. 2, с. 270].

До речі, московський цар не дозволив прийти донцям з організованою допомогою і наступного, 1649 року, хоч на Дону знову побували українські послі. Це, а також відмова донців утриматися від походів проти кримських татарів, які в той час були союзниками Хмельницького, означало, що за вісімдесят років від початку служби московському цареві донці змінили духовні орієнтири, втрапивши зв'язок з долею колись рідного їм народу. Зрештою, Москві вдалося повністю підпорядкувавши собі Військо Донське, розірвати той живий зв'язок, що міг викликати це вишколене на українських традиціях військо з берегів Дону на береги Дніпра. Щоправда, коли Богдан Хмельницький відрядив свій корпус на допомогу кримському ханові в його поході проти донців, то до українського гетьмана одразу ж прибули посланці з Дону, прохаючи зупинити цю акцію. Зрештою, Богдан Хмельницький схилився до цього, оскільки не хотів проливати української крові: «что на Дану в казачьих городках с козаком вместе живут черкасов много запорозских козаков» [17, т. 2, с. 332].

Заборонивши донцям іти допомагати своїм кровним братам по зброї, а колись і по духу, московський цар улітку 1649 року розіслав

своїм прикордонним воеводам грамоти, що ними санкціонував прийняття всіх українців, які захочуть переселитися під його опіку, у тому числі й на Дон: «И которые похотят итти на Дон... отпускать их и давать им прохожие грамоты, а в прохожих памятях писать, что те черкасы отпушены на Дон по твоему государеву указу, и воеводы в городах пропускали на Дон без задержанья» [17, т. 2, с. 227].

Тобто в Москві тоді намагалися відтягти живу силу з України, зміцнюючи нею ті свої форпости, які вже були створені на межі Дикого поля і в пониззі Дону, насамперед українським козацтвом. Особливо це виявилось через невдоволення українського населення умовами Зборівського договору 1649 року, що викликало нову хвилю його еміграції до Московської держави. А там уже були готові до цього, заздалегідь розіславши згадану інструкцію.

Після Берестецької битви настанови були такими: розсилати емігрантів на постійне проживання невеликими групами, а якщо приходять великими гуртами – висилати на Волгу, у Симбірськ та інші міста, а в прикордонній смузі не лишати. Ба більше, цар, замість взяття під свою оборону й надання допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої, пропонував тоді гетьманові перейти з усім Військом Запорозьким на московську територію й оселитися на Дону поряд з Військом Донським [19, с. 1226].

Отже, замість дієвої збройної допомоги в період національної революції в середині XVII ст., московський цар збільшував за рахунок українського населення свої окраїнні території, в тому числі й пониззя Дону.

Після Переяславської ради 1654 року московський цар уже намагався повністю контролювати дії всіх козацьких формувань, тому Військо Донське остаточно втратило автономію, а тим паче свободу в контактах із представниками Української держави. Тож коли правобережний гетьман Петро Дорошенко намагався залучити донське козацтво для підтримки самостійницьких прагнень України, воно, у складі лівобережних відділів, узяло участь у поході на Чигирин – столицю Гетьманщини.

Руїна, що призвела до знелюднення Правобережної України, найсамперед підштовхнула частину її населення до переселення на Дон. Тож і в подальшому українське козацтво продовжувало освоювати територію сучасної Ростовської області Росії – сюди поширювалися межі Кальміуської паланки Війська Запорозького.

А коли після взяття, за участю українського козацтва, турецької фортеці Азов московський цар Петро I розпочав колонізацію азовського узбережжя, де заснував стратегічне місто Таганрог, то на звільнені османами землі було спрямовано переселенські потоки з України. Поряд з організованими переселенцями з'являється значна частина й неорганізованих. Вихідцями із Запорожжя, скажімо, були самовільно засновані поблизу Таганрога три великі поселення: Миколаївка, Покровське і Троїцьке. Раніше в такий самий спосіб вони заснували Кагальник у гирлі Дону [20, с. 37].

Українські колонізаційні процеси поширилися й далі по Дону, особливо вони посилюються на початку XVIII ст.

В одному з досліджень про заснування Новочеркаська як нової столиці Війська Донського (на правому, високому березі річки, що навесні під час повені часто заливала Черкаськ) наголошується, що «занимаемые оконечности этого города еще в XVIII стол. были заняты старшинскими хуторами, населенными малороссами» [61, с. 2].

Те саме можна сказати і про заселення територій, які були підпорядковані станиці Гнилівській. Наприклад, під 1747 роком там згадується «поселение малороссиян на Гнилой рыбачьей тоне» [61, с. 18].

Навколишні хутори також, як правило, були на той час населені українцями. Наприклад, у Недвигівському в 1801 році нараховувалося «дворов 117, мужск. пола 316 и женск. пола 276 душ малороссиян» [61, с. 21].

Такі хутори станиці Єлисаветовської, як Усть-Койсугський, Сеньявський, Рогожинський, Ханженківський, Дюжиківський, Лук'янівський, Семенівський теж були заселені українцями [61, с. 23–26].

При заснуванні Ростова в населених пунктах, які приписувалися до фортеці Дмитрія Ростовського, її будівничий Олександр Рігель-

ман нарахував 50 українських дворів біля неї самої, у селі Кам'яний Брід – 4, у Вуетскайському стані – 162 (усього – 247), Вроговсько-му – 4, Гнилівському – 104 (загалом – 161) [5, с. 16–18].

Якщо 1763 року до Ростовської фортеці було приписано 551 українця, то за п'ять років їх там було вже майже 3000 [20, с. 37].

За даними четвертої ревізії Російської імперії, на Дону і в Приазов'ї проживало 26 758 вихідців з України, а під час проведення п'ятої ревізії їхня кількість зросла вже до 58 тис. За період з 1778 по 1796 роки тільки поблизу Таганрога українці заснували 55 слобід і хуторів [20, с. 38].

Зрозуміло, що таке постійне колонізаційне спрямування українців на Донщину збільшувало їхню загальну кількість у цьому регіоні. Багато з них, незважаючи на відсутність рідної школи та русифікаційну роль московської православної церкви, продовжували зберігати вірність українству, материнській мові. Згідно з переписом 1897 року, в Донській області 365 821 чоловік і 352 618 жінок назвали рідною мовою українську [48, с. 82].

І якщо в Черкаському, Донецькому, Першому і Другому Донських, Усть-Медведицькому та Хоперському округах кількісно переважали великороси, то в Ростовському, Сальському і Таганрозькому абсолютну більшість становили ті, хто визнав рідною українську мову (відповідно чоловіків і жінок: 58 998 і 56 931; 11 792 і 10 088; 127 796 і 122 186) [48, с. 84–98].

Однак ці люди вже не були представниками тих славетних козацьких формувань, які прийшли на Дон із Запорожжя. Це вже був розкозачений український елемент, який, здавалося, поступово розпорошувався в конгломераті різних народів, що їх Російська імперія перемішувала на території Війська Донського. Туди ж, до речі, 1888 року вольовим рішенням було включено й три округи української Катеринославської губернії – Ростовський, Таганрозький і Олександрово-Грушевський.

## ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА КУБАНЬ

Повністю підпорядкувавши собі Донське козацьке військо після придушення його виступів у XVII–XVIII ст., російський уряд, однак, не міг заспокоїтися, оскільки певну самостійність мало українське козацтво. Добившись від Кирила Розумовського зречення гетьманської булави 1764 року, Катерина II, використавши запорожців у своїх війнах із Туреччиною, ліквідує в 1775 році Запорозьку Січ\*.

Але оскільки російська армія була дикунська, то вона захопила-ся грабежем найціннішого майна, як-от: позолочених образів, золотих риз та інших речей, а на запорозькі стародавні архіви, булаву кошового отамана, знамена куренів, перначі й подібні клейноди не звернула уваги. Усе це запорожці забрали з собою на Дніпровський лиман, потім на землі між Бугом і Дністром. А 25 серпня 1792 року Харко (Захар) Чепіга, суддя Антон Головатий і писар Котляревський привезли історичні пам'ятки (архів і клейноди) в Карасунський кут річки Кубані, де заснували місто Катеринодар [28, с. 359–360].

Більшість запорожців не захотіла ставати гречкосіями, натомість, як і після перших руйнувань Січі 1709 і 1711 років, подалася «під бусурмана» жити. Цього разу запорожці, які спустилися в пониззя

---

\* Треба зазначити, запорожці спершу не хотіли піддаватися російському війську. Так, у тогочасній пісні Васюринського куреня його козаки звернулися до свого отамана з такими словами:

Благослови, ти наш батьку, нам на башти стати,

Щоб не впустишь москаликів та Січ руйнувати.

Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками:

Нехай слава не загине поміж козаками...

Однак кошовий на ці заклики відповів:

Не дозволю, милі браття, вам на башти стати:

Однаково християнство – грішно вигубляти...

[цит. за: 47, с. 17, 18].

Дніпра кількістю 7000 душ, не пішли, як раніше, в татарські володіння на Олешки, а оселилися біля Очакова.

Довідавшись про втечу запорожців на тодішню територію Туреччини, російський уряд спершу забажав їх повернути. Коли ж турки відмовили, то росіяни почали заманювати козаків назад, обіцяючи різні привілеї. Однак запорожці вже не повірили росіянам, як це було 1734 року, а заклали Задунайську Січ у 1778 році.

Деяким козакам не подобалося допомагати бусурманам і воювати проти християн. Тому вони, за дозволом австрійського цісаря, заклали Січ у Банаті над долішньою Тисою. Сюди 1785 року прибуло кілька тисяч запорожців, котрі, однак, довго тут не затрималися, а подалися далі.

Щоб зменшити кількість утікачів до Туреччини і заохотити повернення козаків з її теренів, пише О. Болотенко\*, російський уряд 1779 року видав указ про амністію для запорожців, задумавши відродити в Україні козацьке військо. Справу цю було доручено Сидорові Білому, Харкові (Захарові) Чепізі та Антонові Головатому. Військо назвали «Верное Войско Запорожско», а згодом – «Войско Верних Казаков Черноморских». Першим військовим (кошовим) отаманом війська став Сидір Білий.

Спершу нове військо поселили біля Дніпровського лиману за Кінбурзькою косою, але 1790 року чорноморцям було «подаровано» землі між Бугом і Дністром. Незабаром на них почали з'являтися задунайські січовики, які не пішли «під турка», та решта, котрі шукали порятунку від панщини, що її Катерина II остаточно запровадила в Україні.

Коли ж царський уряд почав роздавати козацькі землі своїм вельможам і німцям-колоністам, а чорноморців робити кріпаками, козацтво захвилювалося. Щоб урятувати військо, його старшини Білий, Чепіга та Головатий стали домагатися від російського уряду дозволу переселитися в інше місце. Цариця Катерина II з радістю погоди-

---

\* Тут і далі частково використано розвідку Олександра Болотенка про історію заселення Кубані запорожцями, опубліковану в газеті «Кубанський край» (Торонто) в 1957–1958 роках.

лася позбутися чорноморців з України і дала їм «грамоту» на землі між Азовським морем і річкою Кубанню, де Росія після Кучук-Кайнарджийського договору 1774 року визнала місцевих ординських поселенців самостійною татарською державою. Як це не раз бувало, наголошує О. Болотенко, Росія недовго дотримувалася підписаної умови зі слабким народом. Вона невдовзі почала витісняти з Кубані татарів і черкесів, а знаряддям для цього стало українське козацтво. Отже, Катерина II «подарувала» нашим чорноморцям ще чужі для Росії простори, намагаючись таким чином не тільки вивести з України національну збройну силу, а й використати її для освоєння нових територій, підштовхуючи до можливого збройного конфлікту з корінними етносами Північного Кавказу.

Цілком погоджуємося з О. Болотенком – перед козацтвом постали непрості питання: йти в кріпацтво, що почалося в Україні з 1783 року після ліквідації Гетьманщини, рекрутуватися в російську армію чи податися на Кубань здобувати собі землю.

Так, чорноморці не хотіли ставати кріпаками, не бажали також позбуватися козацьких привілеїв, тому й вирушили на Кубань.

Помандрували вони туди не всі разом і не одним шляхом. Перша валка з полковником Савою Білим поплавла морем і висадилася на Тамані. Під час переселення на Кубань чорноморці мали і власну флотилію: 50 канонерських човнів і одну яхту з 49 гарматами на них. Другу валку повів суходолом через Крим полковник Кордовський, третя пішла вздовж берега моря з Чепігою, а четверта під проводом Головатого мандрувала найдовше – шляхами Кордовського та Чепіги.

Зрештою, 25 серпня (за старим стилем) 1792 року чорноморці пристали до тогочасної Тмутаракані. Тут і виникло перше поселення запорожців, яке пізніше розростеться в станицю Таманську\*.

На Кубань зі старшиною прийшов 17 201 козак, не враховуючи жінок і дітей. Спочатку Чепіга з депутатами обрали місця для осель,

---

\* Там, де вийшли на берег нові «ізгої» з рідного краю, 1911 року їхні нащадки збудували пам'ятник: на невеличкій скелі бронзова постаць запорозького козака з прапором.

а потім шляхом жеребкування було призначено, кому де селитися. Розташовуючись, чорноморці поділилися на 40 куренів, з яких потім створили 5 округ. Старі запорозькі назви дістали 38 куренів: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Верхне-Стеблівський, Дерев'янківський, Джереліївський, Дінський, Дядківський, Іванівський, Іркліївський, Кальниболотський, Канівський, Кисляківський, Коренівський, Корсунський, Крилівський, Кушівський, Леушківський, Медведівський, Менський, Мишастівський, Незамаєвський, Нижче-Стеблівський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платніровський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимашівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський та Щербинівський. Два нові курені назвали Березанським і Катеринівським.

На Карасунському куті Кубані, де отаборився кіш, 1794 року заснували місто Катеринодар. Спроби чорноморського козацтва відстояти свою назву цього поселення – Нова Січ – виявилися марними.

Так, через вісім століть праправнуки київських князів, наголошує О. Болотенко, знову заселили колишню Тмутаракань. Їхнє розселення істотно вийшло за межі колишнього руського князівства. Сюди постійно прибували нові переселенці з України – і козаки на сході дійшли до річки Єї, а в Ставропольщині – до річки Манича. На півдні вони не тільки перейшли річку Кубань, а й дісталися до гір Кавказу. У 1802 році, наприклад, на Бейсузі в межах Старої лінії було поселено 350 малоросійських козаків з Воронежської та 41 з Полтавської губерній. А 1803 року на Кубань перебралися 3277 малоросів-козаків так званого Катеринославського козацького війська, які заснували такі станиці: Темижбецьку, Казанську, Ладозьку і Тифліську, – створивши Кавказький полк. У 1804 році 378 малоросійських козаків із Харківської губернії заснували станицю Воронежську. А 1805 року на лінію переселяються з того ж Катеринославського війська ще 229 малоросійських козаків [75, с. 188].

Генерал Єрмолов згадує: «В Черномории нашел я переселяемые из Малороссии семейства в ужаснейшей бедности. Войско без вся-

ких средств вспомоществования им. В одно время выслано из Малороссии вдвое большее число, нежели распоряджено было правительством. На прежних местах жительства своих продавали они имущество за бесценок, ограблены были земскою полициею чиновниками и многие, лишившись в дороге скота своего, без средств идти дальше не могли, остались зимовать по разным губерниям, выпрашивая для существования милостыни. В такой нищете нашел я их разбросанных по дороге, возвращаясь из Петербурга» [цит. за: 74, с. 20]. І наводить прикру статистику: «Из 51 072 душ обоего пола 15 848 душ или треть всех прибывших к 1 мая 1826 года умерли» [цит. за: 74, с. 21].

Українські козаки заснували й багато інших станиць на Кубані з російськими назвами: Калужька, Рязанська, Тверська, Пензенська тощо [3, с. 11–12].

У першій половині ХІХ ст. запорожці, які повернулися з Туреччини, розселяються вздовж Азовського моря від Бердянська до Сіська. Згодом ці регіони опиняються у складі Катеринославської губернії\*.

Завдяки бажанню цариці Катерини ІІ позбутися нащадків запорожців з непокірної України, зауважує О. Болотенко, з'явилася можливість не тільки знову опанувати прастарі українські землі, а й розширити їх на Північний Кавказ.

Треба наголосити, що на Кубані чорноморці запровадили певні ознаки давнього січового ладу: Військову раду, виборного кошового отамана та виборну військову старшину; свій суд, щоправда, дуже обмежений, своє духовенство, свої форми землеволодіння. Відповідно до «Порядка общей пользы», своєрідної військової конституції, військом порядкувало «Войсковое правительство»: кошовий отаман, військовий суддя та військовий писар. До речі, цей документ був укладений 1794 року першим кошовим отаманом Чорноморського війська на Кубані Чепігою, військовим суддею Головатим та військовим писарем Котляревським.

---

\* Як згадувалося вище, 1888 року російський цар Олександр ІІІ вольовим рішенням передає українські землі на схід від Маріуполя й Луганська Війську Донському [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 105].

Щоправда, на новому місці козацькі права та привілеї лишалися недоторканими недовго. Харко Чепіга був першим і останнім виборним кошовим. Після його смерті Чорноморське військо більше не обирає кошового, натомість російський уряд призначає на цю посаду Антона Головатого. А 1797 року її взагалі скасовують – відтоді російський уряд призначав «наказних» отаманів, які були лояльними до політики Москви\*. Тоді ж наступник Катерини II – її син Павло I – скасував посади військового судді й військового писаря, утворив для управління військовою канцелярію (ще пізніше – «Войсковое правление»).

У 1830-х роках, через загострення становища на Кавказі, російські самодержавці знову вирішують використати українців як гарматне м'ясо у своїх експансіоністських планах у цьому регіоні. Для зведення нових укріплених ліній потрібно було мобілізувати нові військові контингенти. Резерв для їх укомплектування царська влада бачила насамперед серед українців, які жили мріями про повернення козацьких вольностей. Таким чином, у 1831–1834 роках відновлюється переселенський потік українських козаків на Північний Кавказ, де вони мають воювати з горцями. Тих, хто вже відбув свою повинність, змушують залишатися на постійне проживання в передгір'ях Кавказу, вдаючись навіть до примусу. Наприклад, два полки українських козаків (з Полтавщини й Чернігівщини) не відпустили додому, поселивши їх у Терщині в районі Владикавказу. Для нежонатих у 1834 році з України примусово привезено 500 дівчат, з котрими вони мусили побратися.

Процес заселення теренів Північного Кавказу українцями триває й протягом наступного десятиріччя. У 1846–1847 роках з Дону на Сунжу та Лабу перевезено 715 козацьких родин. Наступного року в Кубанський полк записалися для поселення на лінію 202 чоловіки й 161 жінка з «малороссов», у 1849 – ще 250 українських родин, а в 1858 – 310 душ.

---

\* Від 1855 року наказні отамани підбиралися виключно з чужих кубанцям росіян, Військова рада не скликалася, про неї вже навіть не згадує й «Порядок общей пользы» [35, 1958, чис. 1, с. 13].

Крім урядового переселення, тобто добровільного або примусового, сюди, як і на Чорноморію, масово тікали з України кріпаки.

Лінія поповнювалася також поголовним долученням до козацтва цілого ряду сіл Ставропольської губернії зі зміною їхніх назв на станиці. Так, 1833 року утворено станиці: Новотроїцьку, Новоолександрівську, Росшеватську, Успенську, Новодонецьку, Новомалоросійську, Архангельську, Іллінську, Дмитрівську, Сенгіліївську, Каме-нобродську, Новомаріївську, Рождественську та Староарміївську. У 1840 році ще 36 ставропольських сіл переіменовано на козацькі станиці. У них теж було багато українців, які потрапили сюди в першій половині XVIII ст.

На той час Катеринодар був переважно українським містом, про що свідчать записи наглядача місцевого парафіяльного училища Василя Золотаренка: «В Екатеринодаре всего 3600 домов, жителей более 10 тысяч. Сии последние суть казаки-малороссияне. Господствующий язык – малороссийский. Обычаи в Краснодаре общие малороссам» [18].

Щоб не допустити творення тут однонаціонального українського панування, царська влада всіляко заохочувала переселення на лінію різних етносів. Зокрема, прибувало чимало людей з Дону, особливо старовірів, які тікали від царської та патріаршої влади. Наприклад, у 1858 році для заснування станиць Спокійної, Підгірної, Удобної, Передової, Исправної й Сторожевої переселено 639 родин «анапців» (за походженням українців), 570 родин старолінійців, 200 родин донських і 200 малоросійських козаків.

Однак перевага українців на Північному Кавказі, особливо на північ від річки Кубані, була досить виразною, а це непокоїло царське самодержавство, яке прагнуло якомога швидше знівелювати звичаєві традиції та духовність українського козацтва в місцях його нового поселення. Саме цим завданням було спричинене рішення царських властей реорганізувати українське за національним складом Чорноморське козацьке військо в змішане Кубанське, ввівши до його складу частини колишнього Кавказь-

кого лінійного козацького війська, сформованого з донців. Про такий намір свідчить лист головнокомандувача на Кавказі князя Барятинського до тодішнього військового міністра Російської імперії Мілютіна: «В Черноморском войске, состоящем из малороссов и хранящем предания Запорожской Сечи, их отдельность принимает вид национальности и выражается нерасположением к инородцам, которых казаки недружелюбно называют москалями. Слияние Черноморского войска с Кавказским Линейным может действовать против этого, но чтоб это слияние проникло в самый быт казаков» [цит. за: 18].

Як бачимо, план передбачав перемішати чорноморців з лінійцями, щоб остаточно знищити українську національну свідомість – по суті, на всіх теренах Північного Кавказу, тим паче, що чорноморців змушували переселитися за Кубань, де на них очікували збройні сутички з горцями. Спроби чорноморців шляхом компромісів і поступок зберегти пам'ять про Запорозьку Січ хоча б у назві успіхів не мали: російський шовінізм упевнено нищив усе українське.

Так, 19 листопада 1860 року до Чорноморського війська приєднано західну частину лінії (шість бригад) з наданням війську нової назви – Кубанське козацьке військо. При цьому порядок адміністрації, який був у чорноморців, поширено і на лінійців. Із західної частини Лінійного війська створено маленьке Терське козацьке військо, а певна його частина приєднана до Ставропольщини з поверненням козаків у селян.

У відповідь на це 1861 року вибухнув бунт у станицях Щербинівській і Конелівській. Його підтримали й інші козаки, а також старшина. Повсталі «вимагали повернення назви Чорноморського війська, недоторканності чорноморської території, відміни переселення, а якщо все-таки будуть переселяти – відкласти переселення до кінця війни, і не переселяти станиці, а тільки окремі родини з станиць» [30].

На жаль, тодішній наказний отаман Яків Кухаренко став на бік російського уряду проти своїх же козаків, відтак на землі адигів по-

чали переселяти чорноморські родини: «Багатовікові степовики, чорноморці, виявились безпомічними в налагодженні господарства в лісовій зоні лівобережжя Кубані і берега Чорного моря. Знову масові смерті» [30].

Мабуть, саме тоді, після штучного перемішування чорноморців з лінійцями, стався психологічний злам українців Кубані. Садиби і землі дозволяли купувати не тільки переселенцям на Кубань, а й тим, хто прибував на Північний Кавказ. Прискореними темпами відбувалася русифікація, будь-які спроби пробудження національної свідомості рішуче присікалися, тож історична пам'ять і козацькі ідеали поступово затуманювалися.

Справді, Північний Кавказ, хоч і був наприкінці XIX ст. етнічно заселений переважно українцями, однак вони за різних обставин підлягали більшою чи меншою мірою мовній русифікації. На Дону більшість козаків розмовляли російською. Новопоселенці-українці у станицях, наслідуючи старожилів-козаків, також намагалися швидко позбутися «хахляцької» мови. У Донській області було чимало великих міст, де панівна російська мова реп'яхом чіплялася до кожного малороса. Усякі Панченки, Ярошенки, Литвиненки, Пустовойти та їм подібні, як висловлюється О. Болотенко, залюбки цвенькали по-московському, підкреслюючи свою руськість, мешкаючи в Ростові-на-Дону.

До 1910 року на Кубані нараховувалося 236 станиць. Хоч кожна з них, як пише О. Панченко, «уявляла з себе нібито маленьку землеробно-військову республіку, самостійну в своєму внутрішньому житті, але з приспаною українською культурно-національною свідомістю, з високими урядовцями й офіцерськими чинами, наставленими царським урядом» [47, с. 32].

На Терекі русифікацію тривалий час посилювали особливі умови життя – серед гірських племен, з якими збройна боротьба тривала довше, ніж на Кубані. Через це тут були густіше розташовані російські військові частини, перебувало більше російських урядовців. На всесвітньо відомі курорти мінеральних вод (П'ятигорськ,

Кисловодськ, Єсентуки, Залізноводськ) рік у рік приїздило багато високих урядовців і заможних росіян, що також сприяло русифікації цих країв.

Дещо краще українство зберігалось на Кубані, де майже не було російських гарнізонів і лише невелика частина козаків послуговувалася російською мовою. Як і скрізь, на козацтво тут впливали російські школи та чотирирічне перебування в російськомовному війську. Проте цей український регіон тримався свого материнського: за переписом 1897 року, «малорусская народность преобладает в Кубанской области. Коренное казачье население преимущественно говорит на малорусском языке (Ейский отдел – 93,6 %, Темрюкский отдел – 92,3 %, Екатеринодарский – 57,6 %)» [43, с. 570].

А ось як очевидець описує побут і звичаї кубанців на початку ХХ ст.: «Кубанщина – переважно український край. Більша частина козаків вийшла із Запорожжя, і тільки за Кубанню починається якась мішанина, бо там приписано до війська кілька тисяч селян, донських та азовських козаків і миколаївських солдатів. Кубанські козаки, колишні запорожці, до цього часу звуться чорноморцями, відрізняючись навіть найменням од козаків-лінійців, переселенців з Донщини та Московщини. Вони не забули рідної мови, рідних пісень, рідних звичаїв, тільки одіж чужу наділи та через військову службу багато дечого чужого навчилися. На правому березі Кубані, аж до Лаби, а саме в Катеринодарському, Єйському і почасти Кавказькому відділах, по всіх станицях лунає українська мова, панують українські звичаї, пісні, приказки, навіть українські вбрання. Тільки козаки, що відбувають службу, носять ту ж одіж, що і горяни, себто, бешмет, або жупан тонкого сукна, а в будень кубовий, поверх його черкеску, той же жупан, тільки без коміра із вирізом на грудях, а на голові папаху або високу шапку-кучму. Жінки ходять у тому ж вбранні, що й на Україні. Дома козаки нічим не відрізняються від селян-хліборобів: вони працюють на полі і дома, їздять під хуру. В свято молодь гуляє на майдані або на вулиці, співають пісень, яких знає кожна

українська дівчина. Де-не-де взимку збираються навіть на вечорниці, а по весні виспівують скрізь веснянки.

Отже, військова служба додала нового до життя кубанців. Молодь задалегідь привчається до неї, часто на майдані показує свою умілість: тут юнаки бігають наввипередки верхи, стоячи в сідлі, хапають на бігу з землі шапку, стрибають на землю, а потім знову на коня і т. п.

По відділах Кавказькому, Баталпашинському, Лабинському й частині Майкопському живуть уже козаки-лінійці. Це край змосковщений, бо там співають московські пісні, вживається московська мова, навіть одіж на козачках московська, тільки мужчини носять той же бешмет і ту ж черкеску, що й чорноморці. Отже, й по цих відділах багато українців-селян, що живуть понад Кубанню, а ще більше українців чужогородних, що їх багато в кожному селі, в кожній станиці.

Ці переселенці не дають щезнути українській мові навіть по тих кутках Кубанщини, де живуть козаки-лінійці та горяни. Тим-то українець почуває себе рідним на Кубані: він знайде тут своїх земляків, побаче рідні звичаї, рідну одіж, почує рідні пісні, думки, казки, приказки. Правда, чужа московська школа і солдатські муштри разом з фабриками та заводами калічать мову в кубанського українця, додають до його звичаїв багато чужого, нерідного, але ж до якого часу кубанський селянин, вертаючись з солдатів або з фабрики до себе на село, забуває московську науку для своєї батьківщини, бо старі люди, а надто жінки та дітвора, не знають іншої мови, як українська, не співають інших пісень, не розказують інших казок, як українських» [цит. за: 57, с. 105–106].

Такі українці Дону й Кубані були готовими до нових викликів, що їм готувало ХХ століття.

## ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

### **Грамота Посольського приказу Московської держави білгородському воєводі Федору Хилкову про видачу грошового забезпечення 50 українцям, які відправлялися на Дон**

*25 травня 1646 року*

От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси в Белгород стольнику и воеводе нашему князю Федору Ондреевичю Хилкову.

В нынешнем 154-м году мая в 20 день писали еси к нам, что мая в 10 день пришли в Белгород из литовские стороны из городка Олешни черкасы Тимошка Пушкарь с товарищи 50 человек служить нам, великому государю. И как к тебе ся наша грамота придет, и ты б тех черкас, Тимошку Пушкаря с товарищи 50 человек, принял и отпустил бы еси их на Дон, а нашего жалованья дал им по 2 рубли человеку из белгородских доходов. А будет доходов нет, и ты б им дал свои деньги или, где заняв, да им дал, а те деньги тебе, или у ково займешь, отдадут на Москве. А которого числа тех черкас на Дон отпустил и из белгородских ли доходов, или свои, или у ково заняв, им деньги дашь, и ты об том отписал к нам к Москве, а отписку велел отдать в Посольском приказе диаком нашим думному Григорью Львову да Алмазу Иванову.

Писан на Москве лета 7154-го мая в 25 день [17, т. 1, с. 424–425].

### **Пісня запорожців про переселення на Кубань**

*Кінець XVIII ст.*

Ой, тисяча вісімсот дев'яносто першого року,  
Гей, вийшов указ від тої цариці з Петербургу-городу.  
Ой, щоб пан Чепіга та пан Головатий,  
Зібравши все військо запорозьке,  
Гей, виступали на Кубань-річку  
На вічне врем'я, гей!

Бувай здоров, Дніпро, ріка мутная!  
Підем на Кубань чистої напитися.  
Бувайте здорові, всі куріні наші!.. [35, 1958, чис. 1, с. 11].

**Кубанська пісня про примусове переселення чорноморців  
на землі адигейців**

*1860-ті роки*

**ЗАЖУРИЛИСЬ ЧОРНОМОРЦІ**

Зажурились чорноморці,  
Що вмерла в їх мати.  
Уселився вражий москаль,  
Виганяє з хати:  
«Ой, годі вам, чорноморці,  
Худобу плодити.  
Запрягайте воли в вози –  
Та й за Кубань жити».  
Їдуть, їдуть чорноморці,  
Аж занози гнуться.  
Як поглянуть у край рідний –  
З очей сльози ллються.  
«Бодай тобі, Кухаренку,  
Так легко служити,  
Як нам, бідним чорноморцям,  
За Кубанню жити!» [30].

**Вірш кубанського поета Олександра Півня  
про становище українського козацтва на Кубані**

*1920-ті роки*

**КОЗАКИ НА КУБАНІ**

Біжить Кубань  
Аж у лиман,  
А з лиману – в море,  
Не зна того,  
Яке було  
У козаків горе...  
Біжить Кубань  
По берегам,  
Як і раньше бігла,  
Та й не гада,  
Що вже біда  
Десь від нас забігла:  
Що вже заніс  
Рогатий біс  
Лихую годину,  
Пошли, Боже,  
Усе гоже  
У нашу країну.  
Так гадали  
Й розмовляли  
Козаки Кубанці,  
Були певні,  
Що не звернуть  
Назад ті поганці.  
Що добули  
Тут москалі  
Добру халазію:  
Та тікали

У свою Росію:  
Бо й на Дону,  
Й на Тереку,  
І по всій Україні,  
Скрізь їх гнали,  
Виганяли  
Та били по спині:  
Бо й ті люди  
Скрізь усюди  
Москві не вважали,  
Її синів –  
Большевиків,  
З краю виганяли...  
Щоб кацапів –  
Комуністів  
Не було і духу,  
Та не знала  
Божа віра  
Чортячого руху...  
І щоб люди,  
Де хто буде,  
Жили всі на волі,  
Добре дбали  
Й своє мали  
У хаті й на полі:  
А всі Донці,  
Терці й Горці,  
Кубань й Україна  
Єдналися,  
Браталися –  
Була земля вільна.  
Так гадали  
Й міркували

Щирі патріоти,  
Що на душі  
І на серці  
Мали ті турботи, –  
Щоб ті землі  
Від Росії  
Зовсім відділити,  
І в свободі  
Та у згоді,  
По-сусідськи жити.  
Тоді б було  
Усім добро,  
Тоді б не бросали  
Краї рідні –  
Й на чужині  
Отут не блукали!  
Так гадали,  
Міркували,  
Та снаги не мали,  
А старшина  
Була дурна,  
Та ще й генерали,  
Тільки Москві  
Та Росії  
Тямили служити,  
А не вмiли  
Й не хотіли  
Свій край боронити:  
Та й забрали  
Генерали  
В свої руки силу,  
Рятували,  
Й боронили  
Від Москви Росію,

Ой багато  
Там пролито  
Козацької крові,  
А ще більше  
Лягло трупу  
У чистому полі!  
Воювали  
Козаченьки,  
Голови складали,  
А за кого?  
Задля чого?  
Про те й не питали.  
Зрозуміли,  
Як побігли  
Із рідного краю  
Та попали  
В чужі землі,  
По той бік Дунаю.  
Чи забудем?  
Чи знов будем  
Ми отак робити?  
Чи знов Москву  
Від кацапів  
Підем боронити?  
Чи забудем!..  
Ні, вже того,  
Що раз було,  
Козак не забуде,  
Дурну Москву  
Від кацапів  
Рятувать не буде!

*Олександр Півень*

[35, 1954, чис. 4, с. 8–10]

## ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА ТА ПРОТИДІЯ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННЮ

Незважаючи на всілякі утиски українства, особливо духовності, предки запорожців, які опинилися на Північному Кавказі, не цуралися рідної мови й традицій своїх батьків. Окремі з них не тільки не забували своєї культури, а й навпаки – відірвані від батьківської землі, намагалися творити в цьому регіоні українську літературу. Скажімо, останній отаман Чорноморського війська Яків Кухаренко (1799–1862) і Василь Мова (1842–1891) стали класиками. За п'єсою першого – «Чорноморський побут» – видатний український композитор Микола Лисенко написав оперу, яка мала великий успіх, особливо в Катеринодарі.

Широкого розвитку на Кубані набуває народна пісенна творчість, яка стає чи не головним знаряддям для збереження української культури на нових місцях розселення. Від кінця XIX ст. в Катеринодарі засновується товариство дослідників Кубані, члени якого вивчають окремі періоди історії цього краю. Наприклад, з'являється дослідження Сисоева «Нариси з історії Тмутараканського князівства». Проте, як і більшість науково-просвітницьких провінційних товариств, воно, за словами Симона Петлюри, «не робить широких дослідів ні над історією краю, ні над історичним, економічним та етнографічним станом його» [39, 1903, т. 24, с. 151].

Характеризуючи праці окремих авторів, де містяться фактичні відомості, ґрунтовані на архівних даних, Петлюра однак зауважує, що вони «відрізняються прагматичністю змісту і браком ширшого філософського погляду на річ. Вимогам науковим сучасної історіографії вони не можуть відповідати. До того ж праці п. Короленка написані в “лизоблюдному” тоні, в душі занадто ортодоксального російського патріотизму, що робить їх неможливими для читання. В останні

часи товариство ялось наче завмирає. З більше меньше живих про-  
яв його істнування за останні часи зазначимо постанову звернутись  
до Отамана Війська з проханням обмежити свавільство поліцаїв до  
лірників, які ще заховалися на Чорноморі, а також зробити досліди  
над вистудіюванням пісенного матеріалу чорноморського війська.  
Сі постанови виникли наслідком пропозиції одного з сторонніх для  
товариства добродіїв, котрий, з приводу перебування в Катеринодарі  
кобзаря Михайла Кравченка в лютому сього року прочитав реферат  
про історичний розвій кобзарства і його сучасне становище. Чи мали  
якісь реальні наслідки зазначені – як не як, а все-ж симпатичні – по-  
станови товариства доси невідомо. Такому мертвому, недіяльному  
станови Кубанського товариства винен брак інтелігентних наукових  
сил у Катеринодарі, а також брак організаторів, що могло би стати  
осередком місцевої колективної праці над історією, етнографією та  
економічно-правним станом краю, краю багатого, з історичним мину-  
лим і цікавим сучасним» [39, 1903, т. 24, с. 152].

Аж ніяк не сприяла розвитку українства на Північному Кавка-  
зі місцева військова влада. Скажімо, Катеринодарська міська дума  
не виконувала протягом кількох років своєї ж постанови про пере-  
йменування Ростовського бульвару на Шевченківський. З огляду на  
невиконання цієї постанови і занедбання бульвару, місцеві українці  
порушують це питання на сторінках «Донской Речи», що виходить  
у Ростові-на-Дону. У названій газеті вміщується докладна стаття,  
у якій не лише ганьбиться позиція «міської ради», а й висловлю-  
ється думка про необхідність встановлення на бульварі пам'ятника  
Шевченкові, що мало б велике виховне значення для місцевої грома-  
ди [39, 1903, т. 24, с. 70].

Очевидно, публікація в ростовській газеті вплинула, бо невдовзі  
в Катеринодарі в міському парку на чільних місцях з'являються аж  
два бюсти Шевченка. Щодо цього Симон Петлюра написав: «Факт  
досить цікавий, особливо коли пригадати, що майже в жадному міс-  
ті на Україні (крім мб. Харкова) до цього часу не ставлено бюстів  
Шевченка» [39, 1903, т. 21, с. 72].

До речі, перебуваючи на Кубані, Петлюра уважно аналізує розвиток тут українського життя, критично оцінює впливи різних малоросійських мистецьких колективів, які приїжджають сюди на гастролі. Зокрема, про це свідчить його замітка про виступи українського гурту Глазуненка в Керчі та Новоросійську 1903 року: «Антихудожність виконання, безідейність п'єс, що їх виставляє д. Глазуненко, брак свідомости тої культурно-просвітної та виховуючої ваги, яку має театр взагалі, а український особливо, – ось характерні риси названої “русско-малорусской”(!) трупи... Своєю діяльністю д. Глазуненко тільки шкодить тому національному та просвітному ділові, яке між иньшим мусить виконувати наш театр» [39, 1903, т. 24, с. 146].

Проте поряд з такими критичними зауваженнями бачимо схвальне ставлення Петлюри до майбутнього видання регентом Кубанського військового хору Концевичем збірки українських народних пісень, які, за словами останнього, «ще досить часто можна почути в чорноморських станицях» [39, 1903, т. 24, с. 146].

Тоді ж Кубанський статистичний комітет збирався опублікувати всі пісні, що «тепер співуються козаками, і підложити їх на ноти, але не знає, як певно приступити до цієї справи. З огляду на це він удався до д. Лисенка, щоби той висловив свій погляд на цю справу і пораяв чоловіка, здібного для сеї праці» [39, 1903, т. 21, с. 72].

Важливим засобом відродження національної свідомості українців Кубані стала підготовка праці з історії Чорноморського козацького війська, написання якої доручили професору Федорові Щербині, відомому земському статистикові та автору досліджень переважно з історії та економіки Кубанського краю. За свідченням С. Петлюри, на «уложення історії військовий козачий уряд ухвалив призначити 26 900 карб. Термін для уложення сеї поважної праці – 2 роки, починаючи з того дня, коли російський військовий міністер затвердить проект програми, по якій буде складатися історія війська».

Будучи помічником Щербини в підготовці цієї праці, Петлюра наголошував, що «матеріалу для історії сих часів – велика сила. Особ-

ливо багато його в військовому архіві, де зустрічаємо акти кінця XVIII віку, а власне від часів зруйнування Запорожжя. По документам сього архіву можна намалювати досить правдивий стан економічного та правно-політичного життя бувших Запорожців, що оселилися на Дністрі та Бузі, а потім уже й на Кубані» [39, 1903, т. 21, с. 61–62].

З різних заміток Петлюри довідуємося й про інші напрями українського відродження на Кубані. Так, на початку XX ст. тут видають українською казки Андерсена в перекладі М. Старицького: «Нова одежа царська», «Пташина пісня», «Мати» і «Дівчатко з сірниками». Тоді ж було подано до цензури в Катеринодарі твори «До світла» Івана Франка і «Кленові листочки» Василя Стефаника [39, 1904, т. 27, с. 58; 1905, т. 29, с. 140].

Та діяльність Симона Петлюри на Кубані не обмежувалася публіцистикою. Тікаючи з Полтавщини від переслідувань за підпільну діяльність, він переносить на терен розселення колишніх запорожців той український революційний дух, який уже витає Наддніпрянщиною. Саме Петлюра першим починає відроджувати національну свідомість нащадків славного козацтва, нагадуючи їм про високий обов'язок перед рідним народом: «Спогадайте, – може забули, – хто ви і чий ви діти... Ваші діди – то було вільне запорожське військо... і славилось на цілий світ надзвичайною боротьбою за волю України... Славними були ваші діди... і чим же стали Ви? Холопами московського царя» [цит. за: 24, с. 313].

Але Петлюра не просто соромив тих кубанських козаків, які готові були взяти участь у каральних акціях проти робітників. Він хотів, щоб вони відчували своє національне ество, зрозуміли, що Україна для них – рідна мати, яку їм ще доведеться колись захищати. Ось чому, опинившись на Кубані, він буквально будив тутешнє українство: «Прокиньтесь ж і Ви! Хай розкриються ж Ваші засліплені очі, і як настане та година, коли наш народ підніметься проти царя і його холопів-міністрів й захоче собі волі, не заважайте цьому... Не стріляйте в робітників, а сами приставайте до них... Бо вони хочуть волі для людей. Ваші діди билися за волю... Згадайте ж їх і сами ставайте

до боротьби за святу правду. Хай згинуть вороги нашої України і нашого люду – цар з його прислужниками. Тоді настане краще життя» [цит. за: 24, с. 314].

Ці заклики, які Петлюра підписав ім'ям Револьюційної української партії, викликали велику тривогу в царській «охранки» на Кубані. Тамтешній департамент поліції 30 грудня 1902 року повідомляв про поширення в Катеринодарі прокламацій «До чорноморських козаків», надрукованих на гектографі в квартирі учителя 5-го міського училища Симона Петлюри [ЦДІАЛ України, ф. 1597, оп. 1, спр. 7, арк. 10].

Крім Петлюри, кубанців пробуджували до національного життя й багато інших вихідців з Великої України. Приміром, 15 березня 1905 року в Катеринодарі на тридцять третьому році життя помер «преподаватель» кубанської учительської семінарії Іван Ротар. Як учитель, згадував про нього Симон Петлюра, «він тішився щирою симпатією і глибокою прихильністю та повагою. Надзвичайно інтелігентний, з глибокими науковими інтересами, широко освічений і працьовитий, він умів притягати до себе симпатію людей навіть протилежних поглядів. Надто любили його учні. Серед семинаристів популярність він мав надзвичайну. Не диво, що при сердечних товариських відносинах він умів викликати в них глибоке зацікавлення і до того, що було головним змістом його життя, до українства.

Українство для Ротара не було питанням лише язика або культури і просвіти; в його очах воно мусіло охоплювати собою всі сторони соціально-політичного і культурно-економічного життя українського народу. Воно скристалізувалося у нього і прийняло ясно визначені форми, коли на Чорноморії була заложена Вільна Громада (Р.У.П.). Він покладав великі надії на діяльність тої партії, тішився незначними навіть її успіхами спеціально на Чорноморії. Вступивши членом до вільної громади, він і сам багато працював поміж шкільною молоддю, серед якої мав величезний вплив і популярність... Завше виступав як Українець. На загальних зібраннях громадських, учительських, у різних просвітних інституціях порушував справи, що так або інакше доторкались українського питання. Широке розумінне

останнього, річева, наукова аргументація того, що порушував або боронив, викликали повагу до його і щирю прихильність. Смерть Ротара – значна втрата для українства, головню з огляду на нечисленність українських активних діячів...

Крім різних верстов місцевого суспільства, в похороні взяли участь учні семінарії, жіночої гімназії д. Робінзон, а також і місцеві робітники. Серед вінків чимало було з червоними лентами – від “чорноморської вільної громади Р.У.П.”, від “товаришів із Р.У.П. з за кордону” і ин. Говорено над могилою багато промов від представників різних груп, із якими небіжчика зв’язували ті чи інші інтереси. Відспівано український жалібний марш. Врешті поліція звеліла зняти з катафальку вінки з червоними написами і арештувала трьох чоловік» [39, 1905, т. 30, с. 98–99].

Події революції 1905 року сприяли активізації українства на Північному Кавказі. У Ростові, Катеринодарі, багатьох станицях тоді організуються «Просвіти», відкриваються бібліотеки, драматичні гуртки, завдяки чому козацтво поступово стає свідомішим і гуртується. Велику роль у відродженні українства тут відіграють національно свідомі козаки, які поступово стають провідниками для решти. Наприклад, на установчих зборах товариства «Просвіта» в Катеринодарі один з його організаторів, Степан Ерастов, виголосивши доповідь українською мовою, закликав до активної праці зі збереження рідної культури на Кубані.

Важливим було й те, що ці збори відбулися в 1-й жіночій гімназії. Саме тут потім триватимуть репетиції українського хору, різні літературно-мистецькі вечори. Товариство «Просвіта» організовує також бібліотеку української книги, відзначення Днів Шевченка, авторські виставки, співпрацює з керівником військового хору Концевичем.

Також відзначився Юрій Тищенко-Сірий, який організував перший у Катеринодарі магазин української книги.

Знаною на Кубані тоді стає постать С. Сотниченка, який був основоположником «Просвіти» в станиці Старо-Пашківській у

1905 році. Завдяки йому тут теж почала діяти українська бібліотека на кількасот книжок. У 1912 році в Катеринодарі за його ж ініціативою була організована школа гри на бандурі під керівництвом п. Ємця, а в Старо-Пашківській станиці він мав майстерню з виготовлення бандур.

Такий розквіт українського національного відродження на Північному Кавказі пояснюється тим, що ця ідея зародилася ще наприкінці XIX ст., особливо в козацьких поселеннях Чорноморщини і Закубання. Носіями й провідниками її була головним чином інтелігенція, народжена в цьому регіоні: дрібні службовці й чиновники, фельдшери, викладачі початкових училищ, випускники духовних і учительських семінарій, деякі козацькі офіцери, котрі переймалися долею свого народу, мову і звичаї якого утискала влада.

На Кубані центром національного відродження стає Катеринодар, де зосереджуються основні культурні сили – письменники, поети, драматурги, журналісти, актори місцевих театральних труп. Серед кубанців, які пишуть українською мовою, стають відомими драматург Григорій Доброскок, поет-сатирик Левко Колючка, поет Олекса Кирій, літературознавець Іван Подушка... Перші свої твори українською пише і поважний у майбутньому літератор, організатор журналу «Кубанські степи» М. Ведін.

На Кубань перебираються і деякі письменники з України, де вони зазнавали переслідувань з боку царського самодержавства. Скажімо, з Полтавщини в Катеринодар переїжджає поет Яків Жарко, в Новоросійську засновує свою любительську трупу відомий тоді український письменник і драматург В'ячеслав Потапенко. У Лабі з'являється колишній житель Сум Пилип Капельгородський.

Крім згаданих політиків і літераторів, тут проживають такі вихідці з Наддніпрянщини, як Борис Мартос, Павло Сулятицький, Юрій Коллард. У Катеринодарі створюється місцева організація РУП на чолі зі Степаном Ерастовим.

Поволі українське життя на Північному Кавказі, особливо на Кубані, відроджувалося.

Коли ж сталася лютнева революція 1917 року, то всі, хто відчував себе належним до українського народу, одразу заявили про це. Наприклад, кубанці з охорони колишнього царя Миколи II вже в березні 1917 року під синьо-жовтими прапорами взяли активну участь у маніфестації на честь Тараса Шевченка в Петрограді. Та особливо сильним потяг до українського відродження був на місцях. Так, українці Нижнього Подоння, Чорноморщини, Кубані й Ставрополля послали своїх делегатів на Всеукраїнський національний конгрес, який розпочався в Києві в середині квітня 1917 року. Тоді ж ростовські українці відправили свого представника до Катеринослава, який раніше був губернським центром Нижнього Подоння, щоб поновити та зміцнити зв'язок між цими містами, поглибити його в національному плані. На той час українці в Ростові становили великий відсоток від загальної людності міста, серед них було багато робітників, чиновників, службовців. Для популяризації українських ідей, поширення національної свідомості ґрунт був, бракувало лише людей з організаторським і агітаторським хистом. Були люди, охочі до громадського життя, але не вистачало провідників: хтось обтяжений іншою роботою, хтось національно легкодухий, хтось – просто українець «по расчету».

На берегах Дніпра тоді було ухвалено й надалі постійно контактувати з Доном і систематично подавати в новій катеринославській газеті «Вісник Просвіти» відомості про український рух у Ростові [55].

Усвідомлюючи свій кровний зв'язок з матір'ю-Україною, значна частина населення Північного Кавказу прагне в 1917 році воз'єднатися з нею на федеративних засадах, про що заявляється і на Всеукраїнському національному конгресі в Києві. Від початку квітня «Просвіти» Кубані надсилали запити голові Державної Думи Росії Родзянку, щоб військо звалося запорозьким. Родзянко прочитав телеграми в Думі, звідки направив їх у Головний штаб козацьких військ, який зрештою відповів: хай Кубанське військо скаже про це саме. Один з ініціаторів проекту – житель станиці Пашковської Доброскок – підготував доповідь на засідання Військового правління в липні [53].

Зрозуміло, що найважливішою силою українського відродження на Кубані було козацтво, природно пов'язане з усією Україною: ті, хто ще не забув про своє походження з дніпровських країв; ті, чії прадіди стояли на сторожі рідної землі, захищали волю всього народу. Це козацтво серцем відчувало, що Україна і Чорноморія – це одне тіло.

Та не слід забувати, наголошували українські патріоти Північного Кавказу, що «в нашому краєві є багато селян-українців, яких доля чи недоля не так давно загнала сюди. Чи на віки осіли вони тут, чи на час невеликий, їм не можна поривати духовного зв'язку з Київщиною, Полтавщиною та іншими краями великої землі Української. У нас одна з ними мова, одні звичаї, одні економічні обставини» [53].

З нагоди визнання Тимчасовим урядом автономії України 9 липня 1917 року «Просвіта» станиці Пашківської організувала свято. Священик о. Митушин після молебня виголосив промову, а диякон Л. Лукин прочитав II універсал. Та щойно почав говорити член «Просвіти» – з'явився відомий місцевий українофоб Падалка з гуртом озброєних чоловіків і почав зривати мітинг – дійшло мало не до шабель. Просвітяни змушені були завершити зібрання і пішли з прапором «Хай живе вільна Україна!» [54, 1917, 29 червня].

У листі з Кубані повідомлялося, що «за останні два місяці українська справа на Кубані пішла на зле. Дуже шкодять ті учителі, яких уряд старого строю наслав з Тамбовської та Рязанської губерній. З початку свободи сі обрусителі, перелякавшись поступового руху, не були проти української мови і взагалі не шкодили українству, а тепер обдивились і повели жорстоку війну супроти українства: ширять думки, що коли Чорноморія приєднається до автономної України, то козакам доведеться ділитися ґрунтами з тими, що поприходили з інших українських губерній. Дійшло до того, що в станицях Старокорсунській і Пашковській, де вже було постановлено з осені завести в школах українську мову, коли обрусителі виступили на сходах і почали доклатати, що учебники будуть коштувати дуже

великі гроші і що дітей будуть вчити по-польськи і по-жидівськи – і станиці знов повернули на російську мову».

Важливу роль у відродженні національної свідомості кубанців відіграв тоді комісар народної освіти В. Чепелянський. Посилочись на висловлювання великого педагога Костянтина Ушинського про те, що «великоруська школа принесе шкоду українській дитині, бо задержує природний розвиток її», він писав у місцевій українській пресі щодо наказів жителів окремих станиць про навчання рідною мовою, зокрема в станиці Нетухаївській: «Радіє дух, коли читаєш ці приговори. Давно вже кращі сини нашого народу добивались для його рідної школи, бо бачили, що тільки вона вирве народ з темряви і виведе його на світлий шлях, по якому він піде, шукаючи кращої долі собі. У кого боліло серце од горя народного, той почав боротися за рідну школу...

Годі! Доволі того, що держали наш великий народ у темряві двісті літ, – хай же він підніметься і стане міцним та могутнім» [73].

У Геленджику 23 липня засновано українську громаду, яка прийняла за свій статут відповідний документ Новоросійської громади. А коли в залі пролунав заклик іти разом з Україною – оплескам не було кінця. Мітинг-концерт відбувся вдало, попри вороже ставлення до українців, яке панувало тут серед великоросів. «Тільки б побільше таких щирих людей і не страшні тоді вороги України», – заявляли присутні [52].

Від проголошення себе українцями місцеве населення щодалі переходило до активних дій, випереджаючи і підтримуючи у такий спосіб свої виборні органи. Так, 30 липня 1917 року з'їзд Чорноморської губернії в Новоросійську ухвалив: «приєднатися до України, а коли й Кубань приєдналася до України, то відновити входження в склад Кубані» [35, 1959, чис. 2]. У цій нараді взяли участь: Комітет службовців Новоросійських майстерень східних залізниць, Чорноморський союз військових інвалідів, Новоросійська міська продовольча управа, Чорноморська «Просвіта», Новоросійський комітет вірменської революційної партії «Дашнаку тук», Новоросійська українська військова рада, Грузинське культурно-

просвітне товариство, Новоросійський районний комітет союзу залізничників, Новоросійський комітет РСДРП, профспілка службовців торгово-промислових та кредитних установ, Чорноморський союз споживчих товариств, чорноморська група партії соціал-революціонерів, Вірменський комітет соціал-демократів, профспілка працівників тютюнової промисловості, чехословацьке товариство, Всеросійський союз моряків та річковиків торговельного флоту, Чорноморська губернська земельна управа, Рада Новоросійської єврейської національної громади, Новоросійське естонське об'єднання; військові, у тому числі представники Одеської спілки моряків [54, 1917, 29 липня].

Українізаційні процеси тривають не лише на Донщині та Кубані, а й поширюються далі на регіони розселення нашого народу між Чорним і Каспійським морями. Так, у серпні 1917 року зі Ставрополя повідомляли: «Велика російська революція, докотившись до Ставрополя, ні на краплину не зворушила наших українців. Та байдужість, яка була до загальноукраїнської справи раніше, зосталась і тепер. Здавалось, що ніхто тут і не цікавиться тим, що робиться на Україні. Аж ось було одержано перші числа українських газет, і українці заворушилися.

Дякуючи ініціативній групі українців на чолі з П. Токаренком і О. Капельгородським, наші українці почали об'єднуватися. У газетах було зроблено відозву, і 22 квітня відбулося перше загальне зібрання нашої громади.

На цьому зібранні було біля 40 душ українців, між ними було й кілька душ селян. Багато українців було таких, що навіть не вміли говорити на українській мові. Але нас усіх об'єднало одне щире бажання працювати так чи інакше на користь Неньки-України.

Було обрано Виконавчу Раду з 6 чоловік, якій зібрання доручило скласти статут громади, котра мала зватись Ставропіль-Кавказькою. Окрім того, їй було доручено увійти в зносини з іншими українськими організаціями Ставропільщини і Кубані. Редактор газети “Северо-Кавказское слово”, соціал-революціонер, згодився дати в

своїй газеті відділ під назвою “Українське життя”, у якій могли б друкуватися українською мовою. Видали брошурую “Ще не вмерла Україна”, збірку революційних пісень» [45].

Однак розгортання процесу національного відродження на Північному Кавказі лякало російських шовіністів. Особливо їх тривожила ситуація в частині колишньої Катеринославської губернії, яку 1888 року цар Олександр III всупереч волі місцевого українського населення, щоб «позбавити права жити там жидам і не видавати про се обмеження нового закону, прилучив сей округ до Донщини, де жидам жити заборонено» [58, с. 191].

Місцеве українське населення Таганрозького і Ростовського округів порушило питання щодо повернення цих територій до складу України, влаштуваючи депутації до Центральної Ради в Києві. Зрозуміло, що це суперечило планам реакційних російських політиків, які восени 1917 року опинилися на Дону. Агресивність поборників відновлення монархії; млявість місцевих українців, які організувалися в комітет і «Просвіту», однак навіть не спромоглися на доладне приміщення, де можна було б збиратися; невдача з українізацією 187-го полку, солдати якого після більшовицького перевороту в Петрограді взагалі розійшлися, – усе це було на руку отаману Війська Донського, який увів свої частини на територію, підвладну Центральній Раді, і 2 листопада 1917 року видав постанову, що не тільки обмежувала в правах населення, а й загрожувала повним розладом промисловості й транспорту Донбасу.

Багато українців почали звертатися до Центральної Ради по допомогу. Переговори Порша, генерального секретаря праці вже проголошеної на той час УНР, з членом Військового уряду Дону Поляковим не заспокоїли українське населення. Воно знову озвучує питання щодо приєднання до України. Скажімо, українці міста Дмитрівська, що на Донщині, на загальних зборах «Української громади» 19 листопада просили «Центральну Раду в Києві порозумітися або безпосередньо з казацькою Республікою на Доні, або за посередництвом Ради Народів у Києві, щоби при установленні

границь автономних республік, що увійдуть в склад Федеративної Росії, наша Таганрозька округа О[бласти] В[ійська] Д[онського] назад була прилучена до Катеринославщини, а разом з нею ввійшла в склад Української Народної Республіки\*, бо тільки тоді не буде насильства над нашими національними чувствами (поділу України в межах Федеративної Росії); а се утворює шлях до мирного співжит-

---

\* Щодо цього питання згодом буде підготовлено окремий меморандум: «Населеніє городів Таганрога і Ростова не примирилось с указанным искусственным включенієм их в Донскую Область, всегда чувствовало себя ея пасынком и не оставляло мысль о выходе из подчиненія Новочеркаску путем возстановленія прежняго положенія или созданія новой губерніи – Приазовской – с Ростовом во главе. Населеніє уездов и Таганрогскаго Округа в особенности, как состоящее из малороссов, всегда враждебно относилось к чуждому им казачьему духу. Окружные Начальники своими административными талантами только способствовали обостренію этого отношенія. Питалось оно в значительной степени и тем, что в виду отрицательного отношенія казачества к Земству, огромный Таганрогскій Округ, насчитывающій почти миллионное населеніє, был лишен благ Земскаго Самоуправленія, почти не имел больниц, школ, дорог, мостов и в этом отношеніи находился в самом жалком и безпомощном состояніи. После изгнанія большевиков из Таганрога и его Округа, когда в связи с политическими событиями и образованієм самостоятельной Украины явилась возможность без преувеличенія, что подавляющее большинство населенія стало мечтать о таком присоединеніи к родственному ему по крови государству. В этом присоединеніи видели залог экономического и культурнаго процветанія края, а также обезпеченіє участія населенія в строительстве государственной жизни. На Дону же это строительство будет находиться исключительно в руках казачьего круга, состоящаго из представителей казачьих станиц, совершенно чуждых населенію Таганрога и Округа.

К сожаленію, говорить о своей Украинской ориентаціи никто в этих местах открыто не решається, в виду крайне шовинистической позиціи, занятой в этом вопросе Доном. И всякое открытое выступленіє в этом смысле в будущем, при отходе Таганрога к Новочеркаску, может иметь за собою для выступавших весьма тягостныя последствія – вплоть до высылки из пределов Области. И населеніє молчит. Это молчаніє весьма характерно. Все прекрасно понимают, что открытое выступленіє с ориентаціей на Дон никаких репрессивных мер в будущем со стороны Украины, ни при каких обстоятельствах, повлечь за собою не может. Между тем, ни одна общественная группа с такой ориентаціей не выступает. Не дает ли это обстоятельство права предположить, что охотников ориентироваться на Дон среди организованных общественных групп, вообще, не имеется» [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 105].

тя народів і улекшить боротьбу покривджених суспільних класів за соціалізм» [ЦДАВО України, ф 1115, оп. 1, спр. 47, арк. 5].

На таку саму позицію стали 80 делегатів від волосних комітетів, робітничих, українських культурно-просвітницьких і політичних організацій Таганрозького округу, які на початку грудня 1917 року віддали за аналогічну резолюцію 78 голосів [ІР НБУВ, ф. XI, спр. 3305, арк. 2 зв.]. І це незважаючи на те, що в серпні 1917 року на «Государственном Совещании» в Москві Донський отаман генерал Каледін від імені 12 козацьких військ заявив: «Россия должна быть единой, всяким сепаратным стремлениям должен быть поставлен предел в самом зародыше» [35, 1959, чис. 2].

Слідом за населенням Таганрожчини ідею приєднання до України гаряче підтримують на Чорноморщині. Так, 4 січня 1918 року тут заявляють: «Ми, представники політичних, національних, громадських, професійних організацій м. Новоросійська, зібравшись по заклику Чорноморської Української Ради після всебічного обговорення прийшли до такого висновку: беручи до уваги, що українська демократія зробила до того почин проголошенням Української Народної Республіки і оголошенням III Універсалу, під яким ми цілковито підписуємося..., що Чорноморська губернія економічно, етнографічно, культурно і навіть географічно неминуче тягне до України, постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення Нашого Краю в Українську Народну Республіку; б) запропонувати на обговорення для підтримки цю резолюцію в найкоротшому часі Губернському з'їздові представників Чорноморської губ.; в) довести про ці рішення до відомома Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку об'єднання в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріат УНР взяти на увагу цю резолюцію, не відмовити нам в допомозі та підтримці...; д) доручити Чорноморській Раді надіслати копії резолюції Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріатові, Кубанському

Військовому Урядові, Кубанській Законодавчій Раді... і всім, кому буде потрібно» [62, с. 132].

До речі, прагнула тоді об'єднання з Кубанню й Абхазія, відправляючи своїх послів у Катеринодар; були відповідні течії і на Терек. На Ставропольщині порушити українське питання сповна перешкодила розташована там збільшовичена 39-та дивізія та так звана російська демократія.

Ці процеси, що відбувалися на Північному Кавказі, спричинили панування антибільшовицьких настроїв у Законодавчій Раді Кубані, яка 16 лютого 1918 року проголошує Самостійну Кубанську Народну Республіку. Щоправда, за кілька днів ця ж таки Рада на приватній нараді ухвалює резолюцію про приєднання Кубані на федеративних засадах до України. Отже, Кубань та інші землі Північного Кавказу вже в лютому 1918 року не лише етнографічно, а й політично визнали себе частиною України й ухвалили стати її частиною на федеративних засадах.

На жаль, втілити цей акт у життя не вдалося. Головна причина полягала в тому, що на Північному Кавказі збройна боротьба проти російських більшовиків велася малими силами – загонами, сформованими переважно з добровольців. Натомість більшовики широко-масштабно провадили соціальну демагогію, деморалізуючи як донське, так і кубанське козацтво. Тож після встановлення контролю над Нижнім Подонням їм вдалося захопити Туапсе, Новоросійськ, Тамань, Темрюк, Приморсько-Ахтарську станицю, Єйськ, Кавказьк й Армавір, дедалі щільніше обступаючи Катеринодар. Опинившись в ізоляції від козацьких станиць, а отже, без притоку нових сил, 28 лютого 1918 року отаман, Кубанський уряд і більшість членів Законодавчої Ради залишили Катеринодар.

Таким чином, поширення більшовицької влади восени 1917 – взимку 1918 року на тривалий час зупинило процеси приєднання українських теренів Донщини й усього Північного Кавказу. Як свідчить ретельний аналіз, винне в цьому насамперед рядове козацтво, особливо молодше покоління, що побувало на фронті. Саме воно відіграло в новітній історії Кубані надзвичайно прикру роль.

Постає закономірне питання: чому ті козаки, які ще не забули про своє походження, не піднялися за возз'єднання зі своєю матір'ю – Україною?

Головною причиною, на нашу думку, стало те, що нащадки запорожців на Північному Кавказі, насамперед їхні провідники, після лютого 1917 року почали відстоювати свої так звані козачі права в пореволюційній Росії, а не відроджувати пам'ять про своє етнічне коріння. Уже 23–27 березня 1917 року в Петроград з'їхалися представники 12 козачих військ, де було створено Всеросійський козачий союз. Вони ухвалили, що Росія мусить стати єдиною та неподільною республікою, в якій козаки мають дістати автономію й гарантію недоторканності своїх земель. Тобто тоді, коли в Росії тільки-но розпочалися демократичні процеси, поборникам «єдиної і неділимої» вдалося втягнути в процес реставрації імперії й козачку збройну силу, зокрема нащадків запорожців. Щоправда, вже на другому такому з'їзді, у червні 1917 року, хоч і ухвалюється рішення про підтримку Тимчасового уряду, однак проти I універсалу Української Центральної Ради, в якому йшлося про автономію предківських земель, кубанці й чорноморці не проголосували. Очевидно, вони врахували позицію українського вояцтва, яке доволі категорично висловилося за право рідного народу жити за своїми звичаями.

О. Болотенко наголошує, що вже тоді кубанці відчували себе більше українцями, ніж козаками, бо хай як їх вмовляли представники решти військ, вони не змінили своєї думки щодо прав рідного українського народу на самовизначення й відродження власної державності.

Тим часом на Кубані постали дві влади: Кубанський обласний комітет, у якому верховодили «московські зайди», і так зване Військове правительство, що складалося з козаків. Військова рада 4 липня 1917 року проголосила, що обласного комітету для неї не існує, і розпочала заходи з його ліквідації. Прискоренню цього процесу сприяла вереснева сесія Кубанської Військової ради, на якій її голова Микола Рябовол, вітаючи делегацію від України, зауважив:

«Мачуха доля відірвала наших дідів Запорожців від матерного лона й закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матерного догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ пам'ять про Україну й любов до Матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде той слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоскали в крові Матері... (Гучні голоси з місць: “не діждали б, не діждали б!”) Так! не діждали б вони цього ніколи. Не діждали б, бо хоч наші душі царі понівечили, та не вбили. І ми, діти, руки на Матір не підняли б... Та минула лиха година... Прийшла воля, і ми ожили. Ожили і, як вірні діти своєї матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорять уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів... (гучні оплески), йдемо, і нас не звернуть на свої стежки ні централісти всяких проб, ні авантюристи всяких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі» [35, 1959, чис. 2]. Промова ця викликала захват в аудиторії, оплески й вигуки: «Слава! Ура!»

Очевидно, що такі слова голови Кубанського парламенту не сподобалися не тільки росіянам з Добровольчої армії, що вже почала формуватися, а й терцям і донцям, які за кілька місяців до того ухвалювали в Петербурзі резолюцію проти України. Не лишалося жодних сумнівів щодо того, куди прямують кубанці. Федералізм Військової ради надзвичайно збентежив російську революційну демократію. Остання цю постанову кваліфікувала як зраду Росії. А коли вже другий комісар Тимчасового уряду Долгополов активно закликав до «єдинства Росії», то старий козак-чорноморець, генерал П. Кокунько пророкував йому: «...коли Керенський і Тимчасовий Уряд не будуть прислухатися до того, що робиться на місцях, то сплинуть вони, як трісочка, у море» [35, 1959, чис. 2].

Звичайно, щоб до кінця залишатися при такій позиції, кубанській військовій старшині потрібна була підтримка національно свідомих низів. Чи готові вони були до цього політично й духовно?

Вважалося, що всі козаки, наділені землею, одержують від неї прибутки та є привілейованою суспільною верствою, порівняно з прийшлим хліборобським населенням – «іногородніми». Насправді було не так. Козацькі наділи в багатьох станицях зменшилися до п'яти десятин на дорослого козака. А на військову службу він споряджався власним коштом, тому, за тодішньої дорожнечі на козацький реманент, часто волів не мати наділу, щоб лиш не купувати собі чи дорослому синові того реманенту.

Треба зважати й на те, що до революції рядове козацтво відчувало на своїх плечах важкий тягар старорежимної служби. Для козаків, позбавлених національної свідомості, історичних традицій, служба у війську була нудною огидною «салдатчиною». Козак поневірявся під орудою змосковленого офіцера, поміж якого було багато типового панства.

Отже, не дивно, що демагогічні гасла більшовиків, гостро скеровані проти панства, знайшли гарячий відгук серед фронтового і рядового козацтва. Ненависть до «салдатчини», до зарозумілого офіцера кинула козаків у більшовицькі шеренги, де проголошувалися звиряча помста і знищення огидного панства.

Зрештою більшовицькі гасла п'янили принижених козаків, і вони не замислювалися щодо наслідків. Кубанське рядове козацтво, а надто «фронтвики», ставали в лави більшовиків просто з ненависті до панства-офіцера і його порядків. І часто такий козак-більшовик щиро боронив від претензій «іногородніх» свої права на «соціалізацію» землі. Відсутність земства, штучне перебування більшості земель у власності війська, військово-козацький лад урядування й оподаткування «іногородніх» деякими податками, від яких було звільнене козацтво, – усе це справляло враження переваги козаків над чужинцями. На цьому ґрунті більшовизм знайшов собі вдячний осередок. А «іногородні» на Кубані вже були психологічно підготовлені до більшовизму.

Таким чином, коли більшовики почали свої походи на Кубань, то місцеве населення (не тільки «іногороднє», а й козацьке) або ви-

являло байдужість до оборони краю, що видавалося за нейтралітет, або просто «мало до діла з ворогами».

Не було в кубанців і загартованого військовими походами авторитетного отамана – їх призначали ще від початку переселення. Наявний Філімонов не міг стати на чолі справді самостійницьких процесів, твердою політичною волею відстоюючи інтереси краю. Саме тому вірне Кубанській раді й уряду військо не змогло відбити більшовицького нападу.

Тодішнім провідникам козацтва довелося шукати спільників з антибільшовицької боротьби. Ними стали генерал Корнілов і так звана Добровольча армія. Кубанська законодавча рада, військовий отаман і уряд 17 березня 1918 року ухвалили угоду, за якою всі війська підлягали одному командувачеві – генералу Корнілову. Рада, отаман і уряд зобов'язувалися всебічно йому допомагати. Цей договір був одностороннім, бо накладав обов'язки лише на кубанців. І він мав суто персональний характер: з боку Добровольчої армії виступає сам генерал Корнілов як контрагент кубанців, хоча підписали договір ряд генералів, зокрема Денікін.

Об'єднавши 2770 добровольців і 3150 кубанців, запрягши в гармати волів (усі коні загинули від холоду в останньому бою), Корнілов вирушив на Катеринодар, переправляючись поромами і вплав через багатоводну Кубань. На четвертий день бою за Катеринодар, 31 березня 1918 року, головнокомандувача було вбито.

Зі смертю Корнілова його персональна угода з кубанцями, здавалося, втратила силу, але фактично вона була чинною і за його наступника – генерала Денікіна. Останній свідчить, що його відносини з кубанською владою були стриманими, але цілком коректними. Рада, отаман і уряд жодного разу не здійснили спроби порушити прерогативи командування.

Наприкінці квітня 1918 року армія Денікіна прибула на Дон і розташувалася в станицях Єгорлицькій та Мечетинській. На той час німці вже зайняли Ростов, Аксай і станицю Ольгинську, відділяючись від армії Денікіна лише Кагальницькою станицею. Чутки про підхід

німецьких військ спричинили на Кубані й Дону стихійні антибільшовицькі повстання козаків, шість станиць Таманського півострова самі вигнали прихильників Леніна і попросили допомоги, бодай амуніцією, у німців. У мінераловодській групі козаки повстали під проводом військового старшини Андрія Шкури, що називав себе Шкуро.

На Дону, який був ближче до німецько-більшовицького фронту, щоденно вибухали все нові й нові повстання козаків. Спочатку тамтешні повстанці пробували творити місцеву владу, але швидко відновилася центральна влада всього Війська Донського\*. У станиці Старочеркаській 28 квітня 1918 року зійшовся «Круг спасення Дона», що обрав військовим отаманом генерала Краснова й ухвалив Конституцію незалежної, суверенної держави – «Всевеликого Войська Донського». Фактично ж отаман Краснов через «самостійність» Дону прямував до творення «Єдиної Росії» з певною її модернізацією, як він сам про це згодом напише в своїх спогадах.

А доти Краснов, користуючись проросійськими настроями генерала Скоропадського та його оточення, намагається українське населення Донщини, яке прагнуло возз'єднання з батьківщиною, повернути під владу Війська Донського. Незважаючи на численні збори та конференції, учасники яких висловлювалися за те, щоб жити спільно з братами-українцями; на підписаний у Бересті в лютому 1918 року договір з Центральними державами, який відкривав шлях входження до складу Української Народної Республіки Ростовського, Таганрозького і Шахтинського округів, де після вигнання

---

\* Відступаючи в облозі червоногвардійських підрозділів перед натиском німецько-українських військ навесні 1918 року, українські більшовики, які опинилися вже в Таганрозі, раптом згадали про права українців Донщини. Їм навіть вдалося виторгувати на якийсь час у Леніна право творити на заселених українцями землях Таганрозького і Ростовського повітів «самостійну радянську Українську Народну Республіку». Але через кілька днів більшовицький нарком у справах національностей Сталін у розмові з головою так званого Центрального виконавчого комітету рад України Володимиром Затонським усе поставив на свої місця: «Достаточно поиграли в правительство и Республику. Кажется, хватило, пора бросить игру» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 170, арк. 6].

більшовиків урядували вже комісари УНР, – попри все це Краснов добивається, щоб гетьман Скоропадський у серпні 1918 року поступився вказаними територіями Війську Донському.

Міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко, який узяв участь у підписанні даного договору, так пояснив крок свого уряду: «Ми вважали, що мати українську іреденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення – буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту... Погоджуючись на те, що промисловий Таганрізький район залишався за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промислового органу в Харкові» [21, с. 293].

У листі до нього посол Української Держави в Болгарії Олександр Шульгин писав: «Комбінація з Доном не погана. Я з Вами цілком погоджуюся. Краще мати доброго сусіда, ніж лишній шматок землі» [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 11 зв.].

Зрештою, для тодішніх українських політиків уникнення впливу Москви на Північний Кавказ було важливішим за територіальний інтерес\*. Так, Міністерство закордонних справ України 8 серпня 1918 року стверджувало: «Не менш важною, коли не важнішою, є донська справа, а радше справа Південно-Східного союзу: Донщина, Кубанщина, Чорноморщина, Астраханщина, Підкавказзя лежать на межах культурних країн з країнами некультурними (природними). Іменно ці землі лежать на великому шляху з Європи до Центральної Азії: до Персії і Туркестану, до земель, природні багатства котрих великі, але ще й досі не використані.

Відавати ці землі під безпосередній політичний вплив Московщини було б рівнозначним із замкненням собі в майбутньому две-

---

\* Довідавшись про цю попередню угоду, Український Національний Союз ухвалив резолюцію, в якій заявив, що «українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині» [54, 1918, 6 вересня].

рей до Центрально-Азійського Сезаму» [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 15, арк. 24].

«Це ми вплинули на Україну, – заявив Раковський кореспонденту газети “Донской край”. – Приблизно четверта частина наших засідань мирної конференції була присвячена питанню про Донецький басейн. Ми наполягли на тому, що ці округи – російські землі, а Україна на них не має прав. Адже Україна тільки тоді визнала Донську республіку, коли побачила, що ми підтримуємо Дон» [цит. за: 70].

Водночас треба зазначити, що уряд Леніна не визнавав за Україною права на особливу угоду з Доном і наполягав на «своїй участі у визначенні державної межі України не тільки з півночі, але й з сходу і з півдня» [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 14а, арк. 1].

Цей висновок Українська мирова делегація визнала за «цілком безпідставний і бачила в нім неможливі до полагодження логичні суперечності» [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 14а, арк. 1]. Також підкреслювалося: «Поки Донщина, Крим, Кавказ тощо формувалися по типу совітських республік та держались зв'язку з центральною владою совітської федерації, доти в цих країнах мав силу суверенітет Світської республіки і доти Російська делегація мала право говорити з Українською делегацією про межі, що відділяють Україну від тих земель.

Що коли Донщина відокремилась від Світської Республіки як суверенна держава, на території якої скасувалася влада робочих і селянських совітів, то разом з тим зникли всякі розумні підстави для продовження переговорів України з Росією про межі з боку Донщини, бо вже там Світська влада перестала бути сусідом України» [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 14а, арк. 2].

Крім того, з боку України було зроблено й таку заяву на підтримку державності донського козацтва: «Українська Мирова Делегація знайшла, що Всевелике Військо Донське, зорганізувавши всі елементи суверенної Держави, об'явило себе суверенною республікою Всевеликого Війська Донського.

Українська Держава, признаючи за народами право на самовизначення і вважаючи на факти, 8 августа 1918 року визнала Республіку Всевеликого Війська Донського за суверенну Державу і склала з нею як суб'єктом міжнародного права договір про обопільні державні межі» [ІР НБУВ, ф. XI, спр. 2480, арк. 1].

Навесні 1918 року армія донців збільшилася завдяки приєднанню до неї нових повстанців. Вона набувала дедалі більшої популярності. Часто траплялося, що цілі невеликі військові частини кидали Добровольчу армію та переходили в Донську або тікали до Ростова, де формувалися монархічні відділи.

Добровольча армія покладала всі надії на кубанців, які вже тоді становили 80 % її складу. Щодня до станиці Єгорлицької прибували нові повстанські загони кубанців. Першими їхніми словами були: «Що робиться на Україні? Чи скоро ми з нею об'єднаємося? Ми чули, що гайдамаки висадились в Ахтарях, щоб допомогти звільнити Кубань. Де кубанське правительство, отаман і Рада? Що вони плянують?» [35, 1959, чис. 3, с. 4].

Такі дії кубанців, котрі після загибелі генерала Корнілова формально не мали угоди з Добровольчою армією, неабияк хвилювали її керівництво. Генерал Марков, найпопулярніший тоді в Добровольчій армії, у розмовах з підлеглими офіцерами часто висловлював побоювання, що кубанці можуть залишити їх і об'єднатися з українцями. Це сприймалося російськими шовіністами як найбільша загроза для відновлення «единой и неделимой».

Зрештою вся тодішня верхівка Добровольчої армії – генерали Алексеев, Денікін, Романовський, Марков – почала застерігати офіцерів щодо безпеки, яка може постати, якщо допустити об'єднання Кубані з Україною.

Зрозуміло, серед кубанських старшин і політиків були й противники порозуміння з Україною. Та попри це, Кубанська рада і уряд відправили делегацію до Києва, щоб реалізувати ухвалу про федерацію з Україною. Очолював її голова ради Рябовол, а з ним поїхали Безкровний, Каплін, Омельченко, Скобцов та Султан Шахин-Гірей.

Влаштувавши 3 червня 1918 року прийом для офіційної делегації Кубанського краю, Скоропадський сказав: «Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки, не дивлячися на різні перешкоди життя, лишилися вірними синами рідної неньки-України. З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні кубанці підуть разом з молодою Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків» [44, с. 29].

Мрії кубанців на той час уже остаточно сформувалися. Адже ще 4 січня 1918 року на загальних зборах представників 29 зареєстрованих організацій Новоросійська було ухвалено резолюцію про приєднання до України.

Злуку з кубанським козацтвом тоді підтримав і український уряд. Так, Рада народних міністрів УНР, обговорюючи 14 лютого 1918 року питання про укладення миру з Радянською Росією в Бересті (Бресті), підготувала такий проект: «Сторони, що умовляються, визначають такі границі... включаючи частину Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропільську губернії» [ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 5, арк. 25 зв.].

Ось чому, перебуваючи проїздом у Ростові-на-Дону, делегація Кубанської області в кулуарах заявила, що мета поїздки до Києва – «ведення переговорів з Українським урядом про приєднання Кубані до України» [14].

Українці мали надати військову допомогу Кубані. У другій половині жовтня 1918 року кубанський крайовий уряд відрядив до Києва делегацію для укладення договору про «якнайтісніше зближення» з Україною, зокрема про воєнну конвенцію. Неофіційно йшлося і про умови державного об'єднання України й Кубані. Того ж року, в середині листопада, було підписано угоди про взаємні банківські операції, залізничну конвенцію, мореплавство, поштово-телеграфні, торговельні, консульські взаємини.

Справді, «на Кубань гетьманський уряд дивився як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних основах... Покійний Рябовіл [на прийомі в Скоропадського. – В. С.] відповів, що Кубань хоче жити в цілковитому об'єднанні з Україною...

Настрої кубанських діячів-українців цілком відповідали нашим планам. На Кубані велася агітація за приєднання до України, і наше міністерство закордонних справ піддержувало цю агітацію морально і матеріально» [21, с. 294].

«Ми умовились з українськими делегатами Кубані, – пише далі Д. Дорошенко, – що з України буде вислано на допомогу дивізію генерала Натієва, з чим погодився і гетьман. Тим часом на Кубані вибухнуло б повстання, і за його допомогою можна було б очистити край від більшовиків. Йшлося про те, аби випередити білогвардійців генерала Алексеєва, захопити Катеринодар, і тоді вже проголосити приєднання Кубані до України.

На цю пропозицію погодилися й німці. Але справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидячки будучи в стосунках з Алексеєвим і сприяючи його інтересам, цей пан умисне відтягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними протектами початок операції, а тим часом Алексеєв швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями: вони, як звичайно, у відносинах до нас вели подвійну гру. У цілій цій історії, окрім українського генерала з німецьким прізвиськом, правдоподібно, брали участь німецькі військові кола, що почали якусь особливу політику загравання з армією російських добровольців» [21, с. 295].

Утім, як пізніше доповідали учасники делегації, у Києві вони одразу відчували, що українські урядові кола і сам гетьман мало знають про справи Кубані. Гетьман спочатку сказав кубанцям, що він призна-

чить їм отамана. Довелося пояснювати, що кубанці мають вибраного військового отамана, котрий, як і кошовий на Запорозжжі, не признається. Про федерацію з Кубанню українські урядові кола спочатку теж говорили неохоче. Що ближче делегація ознайомлювалася з тодішніми обставинами в Україні, то більше вона переконувалася, що верхівка цієї держави надає неабиякої ваги зміцненню Добровольчої армії. У Києві та інших великих містах України жваво працювали бюро, де вербували старшин у Добровольчу армію. На чолі акції з вербування в Києві був генерал Драгоміров, відомий ненависник українців. Очевидно, що гетьман Павло Скоропадський тоді вже керувався почуттям російського патріотизму. Через це так дбав про розвиток Добровольчої армії як втілення ідеї «единой и неделимой».

Майже двотижневі розмови кубанців з гетьманом не привели до конкретних рішень. Гостям пообіцяли допомоги амуніцією й навіть висадити десант на Тамань. Однак жодних політичних домовленостей не уклали, об'єднання з Україною так і не намітили.

Тим часом 23 червня 1918 року в Новочеркаську відбулася нарада представників кубанського уряду на чолі з Бичем. Чомусь на цю нараду допустили й генерала Алексеева, який рішуче заявив, що не допустить об'єднання Кубані з Україною, бо, мовляв, це була б зрада Росії. Об'єднання Кубані з Україною примусить Добровольчу армію податись аж за Волгу – погрожував цей патріот Москви, який вважав росіянами представників усіх національностей колишньої імперії.

Після цих подій кубанці вирішують повертатися на свої землі під командування Денікіна.

Наявні в Новочеркаську члени ради та уряду під керівництвом Бича більшістю голосів ухвалили рішення, що стало історично помилковим і для Кубані, і для України\*. Проти нього голосувало лише троє: Степан Манжула, Кузьма Безкровний і черкес Айтек Наміток [50, с. 78].

---

\* Найбільша провина в цьому Л. Бича, бо через його тодішній авторитет більшість ішла за ним, і якщо він проголосував би за Україну, то й більшість була б за неї. Далася взнаки його «національна невіробленість» (оцінка В. Іва-

Це рішення кубанців, як і ставлення гетьмана Скоропадського та його уряду, врятували Добровольчу армію з усіма негативними наслідками для української державної справи і в Україні, і на Північному Кавказі. Якби гетьман пристав на пропозицію Кубані та залучив її до українських дій, то це, напевно, позитивно вплинуло б на боротьбу з більшовиками. Адже в розпорядженні гетьмана була дивізія генерала Натієва, яку без великих труднощів можна було б перекинути на Кубань. Тим паче, що на той час Таманський півострів уже звільнився власними силами від більшовиків. На Тамані саме тоді було й німецьке військо, підсиливши яке, за кілька тижнів можна було б звільнити всю Кубань. Остання в разі мобілізації посилила б українську армію на 200 000 дисциплінованих козаків. Таке рішення змусило б Добровольчу армію утворити фронт за Волгою чи в Сибіру. Отже, пізніше ні Україна, ні Кубань не мусили би боротися ще й з Добровольчою армією. Якби Кубань з Україною об'єдналися, то Дон і весь Північний Кавказ теж пристали б до цього об'єднання. За такої комбінації прибулі представники Антанти допомогли б амуніцією Україні та об'єднаним з нею землям, а не Добровольчій армії. Та чи не найголовніше те, що поновилася б традиція єдності Кубані з Україною\*.

---

ника), оскільки тоді Бич іще був більше козаком, ніж українцем. Наслідками цього голосування було все, що відтак сталося на Кубані: «денікінський терор, більшовицьке винищення свідомого козацтва за так званого розкозачування, колективізація і масова депортація козацької людності в північні райони імперії, винищення національної інтелігенції, викорінення козацького духу, примусове російщення і вписання козацького населення до російської національності, планове заселення Краю російським етносом» [50, с. 72].

\* Цікаві висновки щодо цього подає О. Болотенко: «Вимушена угода перед тим з німцями не перешкодила б порозумітися й з Антантою, як те сталося у Прибалтійських держав та Фінляндії. І коли ці невеликі держави затримали свою незалежність, то можна припускати, що й Україна з Північним Кавказом при безпосереднім підтриманні Антантою оборонили б свої території. Вони у такому положенні не потребували б робити рейди до Орла, не витрачали б сили й на поборювання Денкіна. Ця ж перспектива захоронила українські землі від голоду й інших советських тортур, що коштують понад 15 мільйонів трупів різного віку й статі. Брак розуміння повищих фактів повели не тільки до руйни Кубані, але і цілої України» [35, 1959, чис. 3, с. 9].

Для генерала Корнілова і Кубанського уряду спільною метою було звільнити Кубань від більшовиків. Проте ставши на чолі об'єднаної армії, Корнілов і особливо його наступник Денікін поступово повністю підпорядкували собі Кубанський уряд. Це поглинання відбувалося дедалі глибше, що загрожувало і політичним поглинанням. Почалися суперечки. Кубанці не бачили потреби йти на Москву, не визнавали завдання реставрувати монархію. А в Добровольчій армії ці питання були пріоритетними.

Зрештою, Денікін, відчувши себе господарем становища, у серпні 1918 року оголосив ультиматум військовому отаману Філімонову: мовляв, Кубанська Рада «не порвет сыновней зависимости от единой Великой России. Не станет ломать основное законодательство, надлежащее пересмотру в будущих всероссийских законодательных учреждениях».

Більше того, один з головних ідеологів відновлення «єдиної і неделимої» вимагав своєрідної присяги, що «кубанские казаки в рядах ея [Добровольчої армії. – В. С.] пойдут на новые подвиги в деле восстановления и создания Отчизны, краеугольный камень чему положен на Кубани и в Ставропольской губернии».

Отже, тепер Кубань опинилася під повним контролем білогвардійців. «Допомігши Кубанському війську увільнити його територію від більшовиків, добровольчеська армія бере Кубань на буксір і ставить руль в напрямі до “єдиної неделимої”» [54, 1918, 30 серпня].

Під виглядом боротьби з більшовиками Добровольча армія поволі встановила власну гегемонію в усіх галузях громадського, політичного і національного життя Кубані й Чорноморщини. Та гегемонія спричинила те, що сюди почали з'їжджатися всі чорносотенні та реакційні діячі колишньої царської Росії з найжадібнішими централістсько-імперіалістичними апетитами й намірами. Вони поступово захоплювали державно-політичну владу, прикриваючись боротьбою з більшовиками. А корінне населення опинилося в штучних рамках політичного, громадського і національного життя, через що абсолютно не мало змоги виявляти навіть найменшою мірою свою волю чи брати участь у національно-політичних змаганнях.

Таким чином, панувала брутальна політична спекуляція зайшлих російських царських экс-міністрів та інших реакційних діячів від імені Кубані й Чорноморщини. Яскравим прикладом такої політичної фальсифікації та насильства є делегування для захисту національно-державних інтересів Кубані й Чорноморщини на конференцію в Париж царського міністра Сазонова, який насправді був ворогом національно-державних інтересів цих країв.

Рішуче протестуючи проти таких злочинних дій російських шовіністів і маючи намір обстоювати перед Західною Європою справжні національно-політичні прагнення Кубані й Чорноморщини, кубанці зверталися до Директорії Української Народної Республіки з проханням обов'язково довести цей протест до відома урядів держав Антанти і народів усього світу.

Залишаючись формально самостійною республікою «впредь до Учредительного Собрания» (згідно з постановою Законодавчої ради від 18 листопада 1918 року), Кубань силами свого уряду налагоджує тісні зв'язки з іншими державами, залежними від Росії. Зокрема, утворюється Союз Дону, Кубані й Тереку. Нав'язуються добросусідські відносини з Грузією. Ведеться робота зі створення Південно-Східного Союзу. Здійснюються обережні заходи з відновлення контактів з Україною. Так, 14 листопада 1918 року за присутності Денікіна представник України Поливанов на засіданні Законодавчої ради під бурхливі оплески заявив про необхідність об'єднання всіх українців в одну велику сім'ю, а голова кубанського уряду Бич після цього додав: «Хай живе Україна!» [76].

Проте це був лише зовнішній антураж. Насправді демократичні дії уряду, писав О. Болотенко, нівелюються великоросійською «братією», населення перебуває під впливом тих, хто панував до революції, – вони посунули сюди з усіх кінців колишньої Росії, під захист Добровольчої армії: «сенатори “дейсвітельние”, і просто “статські советнікі”, “предводителі дворянства, председателі і члени земських і городских установ”...». Усе це було проти Ради й Уряду, все це хрипіло, верещало, шипіло «про предательство Росії», «ізмєну родіне»,

«большевизм», істерично хапалося за «остаткі прежньої розкоші» і «билого велічя», блудило високими словами: «народ», «Родіна»...

Кубань вкривається щільною мережею відомого ОСВАГУ – культурно-просвітньої установи Добровольчої армії, яка працювала з контррозвідкою. У станицях, селах і містах розповсюджується чорносотенна «осважна» література, де розхвалюється «єдинонеделімчеський» рай і ганьбиться все демократичне, самостійницьке. Під заступництвом кубанських урядовців ведеться протикубанська чорносотенна агітація.

Певний час денікінці визнають суверенітет Кубані, але що далі на північ просувається фронт, то нахабніше вони нехтують кубанськими Урядом і Радою, доки врешті серед керівних кіл Добровольчої армії запановує ставлення до Кубані як до завойованої провінції.

І тоді, коли Україна допомагає Кубані набоями, командування Добровольчої армії посилає кубанські частини проти українців: посла УНР полковника Боржинського і представника Українського Національного Союзу Левицького, що їх «з глибокою щирістю, з радісним захопленням і надіями» вітали на Кубані Рада й Уряд, під час повернення заарештовує банда московського «офіцер'я». Полковника Боржинського розстрілюють, а Левицького звільняють лише «из уваження к сединам».

Саме тоді, коли населення Кубані виявило ширі симпатії до української ідеї та з інстинктивного почуття почала викристалізовуватися національна свідомість, Добровольча армія вважає все українське страшним злочином, тавруючи як зрадництво «Родине», «казачеству» тощо. У ніч на 19 січня 1919 року білогвардійська контррозвідка на чолі з полковником Голенщиковим заарештовує у Старо-Пашківській станиці чотирьох українців-кооператорів як петлюрівців, а дорогою до Катеринодара їх убивають нібито «при попытке к бегству». Тож поважні козаки С. Сотниченко, Таран, Шпак і молодий 18-річний козак Л. Плохий стали першими жертвами, які кров'ю освятили українську ідею на Кубані.

У ніч на 21 травня 1919 року здійснюється невдалий замах на відомого члена Кубанської ради Петра Макаренка, а 14 червня в

Ростові-на-Дону білогвардійці вбивають голову Кубанської ради Миколу Рябовола\*.

Тодішній уряд Донської держави пообіцяв урядові Кубані знайти і покарати вбивць. Та лише на словах, а на ділі вони вільно гуляли Ростовом. До відповідальності за вбивство було притягнуто Адріана Коврижкіна, який подавав сигнали вбивцям. Але Донський воєнно-окружний суд його зрештою виправдав.

В особі М. Рябовола Кубань втратила свого видатного сина, борця за національні й демократичні ідеали. Ворог знав, у кого цілив: Рябовол був небезпечний для нього своєю надзвичайною здібністю організовувати, єднати людей. Проте й за тих обставин, коли Кубань об'єдналася в союз із добровольцями, Україна продовжувала її підтримувати. Після підписання в лютому 1919 року в Одесі спільного могомерандуму України, Дону, Кубані та Білорусі [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 17–20], на мирних переговорах у Парижі делегація УНР усіляко підтримує Кубань. Зокрема, радник української делегації Шелухін зазначив 24 жовтня 1919 року: «Моїми заходами я досяг того, що представники Кубані увійшли в склад

---

\* Микола Степанович Рябовол після його виступу на конференції державних органів Північного Кавказу був убитий офіцерами Добровольчої армії – ротмістром Барановим, ротмістром Коптевим та графом Воронцовим-Дашковим. У своєму виступі він, зокрема, сказав: «Кубань не могла визнати большевиків і не може визнати також “Особое совещание”, що складається з осіб, нам невідомих. Ми вважали, що треба негайно приступити до об'єднання державних формувань, які борються проти большевиків, цебто Дону, Кубані, Тереку, України, Добрармії, Грузії та інших, але на своєму шляху зустрічали дуже багато перешкод. Тоді виникло питання про організацію не всіх державних формувань, які борються проти большевиків, а тільки козацьких країв – Дону, Кубані й Тереку. Через хибну політику керуючих Добрармії ми були ізольовані від усіх, і без нас розв'язалася нова війна з Чечнею. Коли прийшли добровольці в Чорноморську губернію і завели там губернаторський режим, то з населенням у 200 000 людей вони так упоралися, що геть усе чисто обернулося в більшовиків, і там тепер іде суцільне вигублення козаків... В Ставропольській губернії теж було заведено такий режим, яким ніхто не був задоволений, і нам довелося тяжко боронити цю губернію. В той час, як ми мусіли вам (донцям) давати поміч, нам треба було надсилати частини війська для придушення повстань Ставропольській губернії. Це були наслідки того режиму, що насадило “Особое совещание”» [50, с. 64].

союзу і остання нота проти імперіалістів і за необхідність визнання нових держав, в тім числі України і Кубані. Мало того, цю ноту було доручено скласти мені і представнику Кубані» [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 196, арк. 32].

Тим часом атмосфера навколо Кубанської ради продовжує нагнітатися. Коли з мирної конференції в Парижі повертається делегація від Кубані, то її член Олексій Кулабухов доповідає зокрема про так званий договір дружби, який кубанці уклали в Парижі з делегацією Горської республіки. Командування Добровольчої армії чіпляється за цей договір, визнає його державною зрадою (Добровольча армія була в стані війни з Горською республікою) і віддає під військово-польовий суд кубанську делегацію у складі козаків Луки Бича, Олексія Кулабухова, полковника Савицького та інших. Генерал Покровський прийшов у Катеринодар з Кубанською дивізією нібито на відпочинок (так пояснювалося рядовому козацтву). А 19 листопада дивізія була розставлена на головній вулиці й площі Катеринодара – буцімто з нагоди параду чи урочистої зустрічі. Юнкери-кубанці оточили будинок Ради – вони теж не знали, для чого Раді була передана вимога про видачу 12 членів-самостійників (федералістів), у тому числі й О. Кулабухова.

Рада відмовилася виконувати ультиматум денікінського командування. Тоді вимога була поновлена з погрозою взяти приміщення силою. Члени Ради почали готуватися до оборони. Однак з допомогою військового отамана генерала Філімонова вдалося заманити 12 членів Ради «в отаманський двірць... Військо, крім частини старшин, нічого не знало, і тільки дивилося тоді, як сновигали автомашини між Радою і отаманським двірцем. На другий день ранком О. Кулабухов був повішений в козацькій уніформі на Кріпостній площі, де колись стояли запорозькі курені й збиралась військова Рада – за те, що оприлюднив на Кубанській раді текст підписаного з горцями в Парижі договору. На дощечці, що висіла на грудях повішеного О. І. Кулабухова, підлий кат написав: “За зміну родіне і казачеству”» [35, 1957, чис. 3, с. 3–12].

Решту 11 членів Ради вислали в Стамбул без права повернення.

Це був остаточний кінець не тільки «союзу» Кубані з Добровольчою армією, а й усього «білого руху на Юге России». Подальші змагання за існування цього руху, зокрема врангеліада, – це лише «проволочка кінця». Основна бойова сила – кубанці, вражені й обурені ганебними подіями 19–20 листопада 1919 року, – стала на бік Ради, відмовившись далі битися під стягом Добровольчої армії. Фронт почав розвалюватися. Для затримання кубанців на фронті Денікін дає згоду на утворення окремої їхньої армії. Та було вже запізно. Дезорганізовані частини посунули до моря. Кубань уже не була привітливою союзницею, а перетворилася на ворожу країну, і добровольцям довелося відбиватися не тільки від червоних і «зелених», якими вже давно кишіли кубанські плавні, ліси та гори, а й від своїх учорашніх бойових побратимів – «білих кубанців».

Кубанська рада офіційно розриває союз із Добровольчою армією і вирішує продовжувати боротьбу з більшовиками власними силами. Організуються так звані гайдамацькі полки, які зливаються з фронтними частинами, що не встигли ще розвалитися: створюється Кубанська армія, у якій налічується до 60 000 штиків. Решта добровольців збирається в Новоросійську, звідки морем прямує до Криму. Кубанська армія з Радою, через внутрішні незгоди досі перебуваючи на стадії організації, під натиском більшовиків і «зелених» відходить на Чорноморське узбережжя (Туапсе, Сочі). Затиснута між горами й морем, без хліба і фуражу, вона невдовзі вимушена була капітулювати і скласти зброю\*.

---

\* Аналізуючи через десятки років ті події, кубанці визнавали: «Так скінчився непоцінно-дорогий і неприродний союз козацької Кубані з російською чорносотенною зграєю. Не по своїй добрій волі козацтво ув'язалося в цей союз. Він виник внаслідок самооборони в соціально-революційному струсі. Багато втрачено козацтвом: полягли кращі його провідники. Поріділи і так негусті інтелігентські кола. Згинуло тисячі рядового козацтва... Чого не dokonala вповні над козацтвом біла російська згряя, dokonala те червоно-російська шайка, а це майже його цілковите фізичне знищення... Цього вчинку Росії над кубанським козацтвом ми, козаки, не сміємо ніколи забути, та ждати моменту, коли настане слушний час приставити Москві і московському народові наш рахунок» [35, 1957, чис. 3, с. 12].

Представники України не втрачали надії на майбутнє зближення, хоч на Кубані і з'явилися прагнення до самостійного розвитку. Щодо входження Кубані до складу України, то всі українські політичні сили підтримували добровільне волевиявлення. Скажімо, члени Головної ради Української партії соціалістів-федералістів, які перебували за кордоном, на своїй конференції 28–31 травня 1920 року у Відні ухвалили: «Питання про долю рідних наших земель Кубані повинно вирішити саме населення цих українських земель під контролем Ліги народів та за допомогою Європейських держав» [15, с. 313].

У квітні 1920 року в Тифлісі відбувалися переговори між Кубанською надзвичайною місією в Закавказзі й Українською дипломатичною місією на Кавказі «для встановлення тісних зв'язків між Україною та Кубанню в обопільних інтересах обох держав». Однак за вказівкою заступника голови Кубанського крайового уряду Білашова підписання цього договору, в якому кубанці представляли себе самостійними від України, відкладалося [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 112–114 зв.].

Очевидно, тут давалася взнаки тенденція, поширена серед деяких старшинських чинів Кубані, мовляв: «Ми не українці та не росіяни, ми – кубанці».

Однак, як зазначав голова Української дипломатичної місії на Кавказі Іван Красковський: «Тенденції до відокремлення Кубані від України живуть тільки серед козакомансько-русофільських елементів Кубані, народ же Кубані – українці і горці воліють до повного з'єднання з Україною». Так, заступник голови Кубанської крайової ради, представник кубанських горців Султан Шахін-Гірей, «людина дуже популярна як на Кубані, так і серед всіх горців і абхазців», офіційно заявив Кубанському правительству в Тифлісі, що не може підписати його декларацію із заявою про кубанську самостійність, тому що «тільки повне єднання з Україною відповідає справжнім інтересам Кубані і Кубанських горців зокрема» [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 112–114 зв.].

Та за умов, що склалися в 1920 році, це знімалося з порядку денного. Возз'єднання Кубані з Україною тоді не відбулося. Як і всієї території Нижнього Подоння. Договором між УСРР і РРФСР від 28 грудня 1920 року Таганрозький і Шахтинський округи поверталися Україні, у зв'язку з чим вона мусила відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії [ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 628, арк. 108]. Ростовський округ російські більшовики залишили собі.

## ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

### **Протокол зібрання українців Азовського полку з підтримкою автономії України та українізації частин російської армії**

*30 травня 1917 року*

#### Протокол № 1

Засідання представників рот і команд 45 пішого Азовського полку 30 травня 1917 року.

1. Представники всіх рот і команд від 2125 українців висловились за організацію в полку товариства «Просвіта», для чого звернулись з проханням до командуючого полком о дозволі.

2. З представників обрано головою «Просвіти» підпоручика Грабовського, товаришами – прапорщиків Гуділова й Панасюка. Писарями – Ільчук і Дуб, скарбником – кандидата Коновала, кандидатами в президіум – Сценко, Сайко і Книша.

3. Постановлено надіслати до Всеукраїнського військового Генерального з'їзду в Київ двох делегатів (на підставі телеграми «Дегенарм 8 № 718275»). Представниками обрано: підпоручика Грабовського і доброоохочого Яценко.

4. Висловлено бажання виробити наказ представникам на з'їзд.

5. Президіум, в згоді з представниками, вирішили:

а) привітати Центральну Раду, проф. Грушевського і інших видатних діячів і організацій, котрі стоять на чолі відродження України;

б) пропонувати за українізацію військ П[івденно]-З[ахідного] фронту. Всі запасні полки, котрі стоять на Україні, повинні бути виключно українськими;

в) за територіально-національну автономію України в Російській федеративно-демократичній республіці;

г) за негайну українізацію низчих, середніх та вищих шкіл на Україні.

6. Товариство поставило собі дбати про розвиток духовної культури солдатів-українців, скликати мітинги, впоряджати лекції, вистави.

7. Наприкінці товариство висловило бажання доручити делегатам передати на Український національний фонд 269 р. 57 к., зібраних між себе.

Голова Грабовський  
Скарбник Коновал  
Писар Ільчук

Оригінал. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 6].

**Стаття в «Робітничій газеті» про організацію  
нового партійного осередку українських соціал-демократів  
у Нижньому Подонні**

*1917 рік*

Нова партійна організація

18 червня в селі Нижня Кримка Таганрозької округи на Донщині заклалася організація У.С.-Д.Р.П. Зразу вступило 100 душ членів до організації, між якими є селяне і робітники ясиновських шахт та хімічного заводу.

З селян до організації вступили з великою охотою більш молоді, старіші ж елементи села ні до яких організацій не вступають поки що, бо так налякані старим урядом, що й до цього часу не можуть зрозуміти того, що миколаївського режиму тепер немає, і що вони тепер вільні і самі можуть улаштувати своє життя так, як це для них буде краще.

На зборах організації був зроблений доклад членом Петроградського Комітету У.С.-Д.Р.П. т. Войтенком про роль партії в революції і про значіння нашої робітничої преси. Збори уважно вислухали доклад і одногосно постановили всі сили напружити на те, аби підтримати нашу «Робітничу газету», в фонд якої одразу ж було передано 25 карб. і, крім того, призначено одіслати на се ж увесь збор від українського спектакля, який має бути на днях.

Далі т. Войтенко докладно розказав про Центральний комітет партії і про Центральну Раду, а також був прочитаний Універсал, після чого прийнято такі постанови:

- 1) Вітати Центральний Комітет партії.
- 2) Українську Центральну Раду признати яко найвищу власть у автономній Україні, якій і висловити своє повне довірря.
- 3) Приєднатися до всіх постанов Української Центральної Ради.

Універсал Ради організація визнає справедливим, і всі заходи будуть вжиті до того, аби цей Універсал було негайно переведено в життя. Постановлено щомісяця з кожного члена по 50 коп. регулярно надсилати в скарбницю Центральної Ради.

Потім т. Галичанином була сказана палка промова про значіння організації на селі і на шахтах в даний момент, після чого залунало гучне: «Слава галичанам-Українцям».

На ясиновських шахтах, де працюють наполовину пришлих росіян і інших, мається організація большевиків, але весь народ села, особливо молоді і ті, які працюють на шахті з українців, прагнуть до української організації.

До цього часу там не було ніяких організацій, і люде зовсім далекими були від українських питань. Тепер же нова ця організація звернула на себе увагу всього як селянського, так і шахтарського

робітництва. Всі зрозуміли, що тільки в організації, в партіях наша сила, і що тільки партійні організації можуть вивести селян і робітників з того безладдя, в якому вони тепер перебувають. У кінці зборів був обраний комітет, який і має дбати про організацію на місці, а також про зв'язки як з іншими організаціями українськими, так і про зв'язки з Центральним Комітетом.

Нижекримська організація вимагає від Центр. Комітету, аби були прислані туди добрі агітатори, які могли поставити добре організацію нашу як на селі, так і на шахтах і заводах. На думку товаришів, Центральному Комітетові треба негайно потурбуватися про те, щоби утворити при собі добру агітаторську колегію, котра могла б посилати своїх агітаторів по всіх робітничих районах України [54, 1917, 22 червня].

### **Стаття А. Арнова в «Петроградской газете» проти українського самовизначення Кубані**

*18 червня 1917 року*

#### **Автономия или областное начало?**

Малорусское кубанское войско по всему строю и типу жизни гораздо ближе к великорусскому казачеству Терской области, чем каким-нибудь хлебопашцам Волынской или Подольской губернии или минчакам.

Национальный момент в государстве не может играть первенствующей и государственно-строительной роли. Он сфера чисто культурной защиты народного облика.

Национальные войска не только антигосударственная затея, но и антидемократическая: местная «государственная власть», местные царьки и президенты будут обращать войска и против соседей и против народа.

Войска ведь слишком легко приспособляемы для внутреннего употребления и за доказательствами далеко ходить не приходится...

Образование многочисленных государственных автономий – этих новых Кутузов, новых рогаток на «рідних мовах» не может казаться привлекательным современному человеку. От нее веет духом феодальной узости и обскурантизма, который найдет себе выражение и поддержку в национально-конотопских патриотизмах и всяческой племенной нетерпимости.

А. Арнов [49].

### **Резолюція зборів Української громади Дмитрівки про приєднання Таганрозького повіту до України**

*19 листопада 1917 року*

Резолюція в справі прилучення Таганрозької округи на Донщині до Української Народної Республіки, ухвалена на загальних зборах тов.

Українська громада в Дмитрівці

О[бласті] В[ійська] Донського

дня 19 листопада 1917 року.

З огляду на то, що

1) наша місцевість місто Дмитрівськ Таганрозької округи О.В.Д. знаходиться на території, в котрій корінне населення є української національності;

2) що та територія раніше належала до Катеринославщини, а тільки недавно прилучена до Области донського війська царською самоволею, щоби легше було панувати царському урядові над робучим народом.

Ми, українці міста Дмитрівська на Донщині, зібрані на загальних зборах тов. «Українська громада» дня 19 листопада в салі больничної каси, просимо Центральну Раду в Київі порозумітися або безпосередньо з казацькою Республікою на Доні, або за посередництвом Ради Народів у Київі, щоби при установленні границь автономних республік, що увійдуть в склад Федеративної Росії, наша Таган-

розька округу О.В.Д. назад була прилучена до Катеринославщини, а разом з нею ввійшла в склад Української Народної Республіки; бо тільки тоді не буде насильства над нашими національними чувствами (поділу України в межах Федеративної Росії); а се утворює шлях до мирного співжиття народів і улекшить боротьбу покривджених суспільних класів за соціалізм.

За Раду тов. «Українська громада» в Дмитрівці

Голова зборів Щербак

Писар (підпис нерозбірливий).

Члени Ради: 5 підписів.

Копія. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 47, арк. 5].

### **Протокол окружного з'їзду української громади в Таганрозі про приєднання до України**

*3–6 грудня 1917 року*

Протокіл окружного з'їзду 3 грудня с/р в Таганрозі

Засідання з'їзду починає(ть)ся о першій годині в полудне в поме(шканні) Таганрозької Української Громади. Число делегатів від волостних (ко)мітетів, робітничих українських Культурно-просвітних і політичних організацій 80.

В Президіум засідання вибрані: Тов. Шевченко Юлія, Шмигуль, Завгородний, Леся Мартиненко і Дулеба Остап.

Президіум пропонує порядок денний, котрий цілком приймає(ть)ся:

- 1) Доклад з міст.
- 2) Український рух, Укр. Цент. рада і Секретаріат.
- 3) Доклад про відлученіє Таганрогщини.
- 4) Українські Установчі збори.
- 5) Таганрозька Окружна Рада і її завдання.

6) Вибір члена Центрради.

7) Відношеніє до Окр. Таганрозької Управи.

8) Вибір членів Ради.

Засідання відкриває голова Таганрозької Громади Тов. Пастернак. Тов. Пастернак вітає з'їзд, дякуючи за численну участь в засіданні і закликає до рішучої боротьби з темнотою і несвідомістю.

Тов-ка Шевченко вітає з'їзд як член Центр. Ради і в своїй промові вясняє границі поміж Українською і Російською Демократією.

Тов. Завгородний вітає з'їзд іменем Укр. соц. дем. партії і указує на се, що вона стояла на сторожі прав Українського Народу так до, як і в часі революції.

Тов. Товмачів вітає з'їзд іменем партії Українських Соц. рев. і вясняє ріжницю межи Укр. і Рос. партією соц. рев.

1. Доклади з міст.

Від Троїцко-Харциської волости докладає тов. Павленко. В докладі представляє велику національну несвідомість своєї волости і закликає негайно дати освіту селянам.

Від села Григорієвкі Миколаївської вол. тов. Завгородний відчитує приговор сільського сходу, в котрому населення домагає(ть)ся негайного прилучення до України.

Від Амбросівської волости тов. Удовиченко. Закликає селян взятись за діло прилучення з більшою рішучістю.

Від Самарської вол. докладчик представляє тяжке положенніє селян... (з)находять потребу прилучення, але не знають куди... свідомости.

Представник Пастухівського рудника від своєї організації висловлює (по)станову за прилученіє.

Представник Троїцкої слободи указує на брак національної свідомости, однак слобода виражає за прилученіє.

2. Про Український Рух, Центраду і Секретаріат.

Докладчик представляє життя України до Хмельницького і пояснює Переяславський Трактат, демократичний устрій України в контрасті російському імперіалізму, в якому то стані находилась тоді Москов-

щина. Представляє висшість Української культури і просвіти. Об'ясняє на підставі переписі 1897 року як затемнила Московщина український народ. Згадує про Шевченка і його діяльність, послі переходить до окупації Галичини і об'ясняє політику і відношення Московщини до Галичини. Відтак рисує часи революції і засновання Центради, її діяльність і політику, перший і другий універсал, доходить до повстання большевиків і їх відношення до Центради і про третій універсал.

### 3. Про відлучення Таганрогщини від України.

В докладі поданий історичний факт 1883 року – царський указ, на основі якого відірвано від України Таганрогську округу, і характеризовані наслідки царського деспотизму на Україні. Відкриваються дебати з приводу першого і другого докладу.

Тов. Завгородний говорить про початкову роботу соц. дем. роб. партії і про відречення від нас нашої буржуазії. Далі порушує справу більшовитського руху і зазначає, що Укр. демократія працювала з російською демократією до того часу, доки тут не повстав цілковитий розлад. Далі іти з частиною демократії, якою являються більшовики, Укр. демократія іти не може, бо вони ведуть до загибелі всю російську демократію і всі здобутки революції.

Тов. Удовиченко вияснює положення селян, котрі бажать прилучення, однак бояться виступити отверто, мають на увазі узброєну силу козаків, вияснює положення селянства, котрому військовий круг дає у себе місто лиш з дорадчим голосом.

Тов. Лобуренко вияснює брак інтелігентних сил у нас тим, що частина наших робітників працює в російських партіях.

Тов. Гец пропонує з'їздові негайно винести резолюції про прилучення до України, вияснює сучасний мент і насильства козаків.

Тов. Павленко указує на наше щасливе положення, що всю вивольну роботу веде у нас пролетаріат власними силами.

Тов. Левшин доповнює доклад про відлучення Таганрозької округи і доводить, що єдність помежи нами і рос. демократією вже зірвано по тій причині, що рос. демократія йде против нас походом скрайно шовіністичним.

Тов. Тесленко закликає до організації і праці над освідомленням селян, щоб не було подібних непорозумінь, яке мало місце в Чистяківській волості, де для населення було зовсім байдужим чи прилучитись до України, чи зістати під владою козацтва.

Тов. Дулеба зазначав, що поміж демократією українською і російською не може бути взагалі нічого спільного, і ми приневолені держати себе від них осторонь, так як їх політика веде до загибелі.

Тов. Клименко доказує, що у нас є доволі гарних сил, треба лише взятись за роботу, і закликає до організації.

Тов. Удовиченко говорить про незорганізоване земство, котре не виявляє зовсім волі селянства.

Тов. Максимов піддержує товарища Левшина і говорить про відбувшися з'їзд 10 падолиста, де піднімали українці питання про прилучення, але голова з'їзду не дав селянам змоги висказатись.

Тов. Кацай іменем своєї волости висказується за прилучення.

Тов. Пушкарев пропонує припинити дебати і винести відповідні резолюції. Предложення приймається.

Радою з'їзду предложено резолюцію, котру поставлено на голосування. За резолюцію голосів – 78, повздержалось – 2, протів – ніхто.

Піднімається питання про скликання повного з'їзду, на котрий мають прибути селяни з постановами за прилучення. Справу сю поручають т. о. в.

4. Доклад Т-ки Шевченко про Українські Установчі збори.

Т-ка Шевченко вияснює значінне Укр. Уст. Зборів і закликає селян до енергічної праці.

Тов. Удовиченко закликає селян як найсильнішу підпору (на) Укр. установчих зборах.

Тов. Завгородний взиває до праці.

5. Доклад Т-ша Шмигуля «Т. О. Рада і її діяльність».

Поясня про початки і заснованіє Т. О. Ради і її дальші задачі і потребу її істновання, говорить про необхідні средства для удержання і прохає проект здобуття коштів.

Вноситься пропозиція збирати гроші на волостних сходах, організаціях, а також жертвувати волостними радами і організаціями.

6. Вибір члена в Центральну Раду.

Одногосно вибраний тов. Пастернак.

7. Відношеніє до Окружної управи.

По короткій дебаті винесено резолюцію: українізувати земства, Окруж. Таг. управу.

8. Вибір окружної Таганрозької Ради.

Запропоновано від волостей по одному чоловіку: вибрано 20 чоловік від волостей, 7 від організацій.

З'їзд закінчив промовою тов. Пастернак, в котрій закликає селян на сільських і волостних сходах виносити постанови за прилученіє і надсилати до Т.О.Р.

6 грудня 1917 року.

Спільними силами составляли протокол засідання окружного з'їзду Мартиненко і (підпис нерозбірливий).

Оригінал. Машинопис [ІР НБУВ, ф. XI, спр. 3305, арк. 1–2 зв.].

**Меморіал про повернення Україні  
Таганрозького і Ростовського округів, переданих 1888 року  
Війську Донському всупереч волі місцевого населення**

*1918 рік*

Меморіал

В 1883 году Государственный Совет большинством всех голов против двух постановил отклонить проект Военного Министра о присоединеніи г.г. Таганрога и Ростова с уездами к области Войска Донского. Однако Александр III утвердил мнение меньшинства: указанные города были отторгнуты от Екатер. губ. и присоединены к чуждой им по экономическому, бытовому и этнографическому укладам Области [у 1888 році. – В. С.].

Население городов Таганрога и Ростова не примирилось с указанным искусственным включением их в Донскую Область, всегда чувствовало себя ее пасынком и не оставляло мысль о выходе из подчинения Новочеркаску путем восстановления прежнего положения или создания новой губернии – Приазовской – с Ростовом во главе. Население уездов и Таганрогского Округа в особенности, как состоящее из малороссов, всегда враждебно относилось к чуждому им казачьему духу. Окружные Начальники своими административными талантами только способствовали обострению этого отношения. Питалось оно в значительной степени и тем, что в виду отрицательного отношения казачества к Земству, огромный Таганрогский Округ, насчитывающий почти миллионное население, был лишен благ Земского Самоуправления, почти не имел больниц, школ, дорог, мостов и в этом отношении находился в самом жалком и беспомощном состоянии. После изгнания большевиков из Таганрога и его Округа, когда в связи с политическими событиями и образованием самостоятельной Украины явилась возможность присоединения, то без преувеличения, что подавляющее большинство населения стало мечтать о таком присоединении к родственному ему по крови государству. В этом присоединении видели залог экономического и культурного процветания края, а также обеспечение участия населения в строительстве государственной жизни. На Дону же это строительство будет находиться исключительно в руках казачьего круга, состоящего из представителей казачьих станиц, совершенно чуждых населению Таганрога и Округа.

К сожалению, говорить о своей Украинской ориентации никто в этих местах открыто не решается, в виду крайне шовинистической позиции, занятой в этом вопросе Доном. И всякое открытое выступление в этом смысле в будущем, при отходе Таганрога к Новочеркаску, может иметь за собою для выступавших весьма тягостные последствия – вплоть до высылки из пределов Области. И население молчит. Это молчание весьма характерно. Все прекрасно понимают, что открытое выступление с ориентацией на Дон никаких репрессивных

мер в будущем со стороны Украины, ни при каких обстоятельствах, повлечь за собою не может. Между тем, ни одна общественная группа с такой ориентацией не выступает. Не дает ли это обстоятельство права предположить, что охотников ориентироваться на Дон среди организованных общественных групп, вообще, не имеется.

К глубокому огорчению всех искренних друзей Украины разрешение вопроса о присоединении Таганрога и Округа к Украине затянулось. Рядом с этим Германское Командование издало распоряжение, по которому эта территория временно объявлена независимой и от Дона, и от Украины.

Последствия такого положения вещей сказались весьма плачевными для Таганрога с Округом.

1) Прежде всего прекратился приток денежных средств в Таганрогское Отделение Государственного Банка. Ни Киев, ни Новочеркасск не считали нужным подкреплять его кассу, в виду неопределенного политического положения г. Таганрога.

Запасы денежных знаков в Государственном Банке ничтожны, и он лишен возможности обслуживать нужды местной торговли и промышленности, городского самоуправления и частных лиц. Этим создается катастрофическое положение для города. Так, между прочим, Городское Самоуправление, имея кредиты в банках, лишено возможности вести в надлежащем масштабе продовольственную кампанию, всегда наталкиваясь на невозможность получать по представляемым чекам наличные деньги в Государственном Банке. Грозность этого явления не требует комментариев.

2) В таком же положении очутилось и Государственное Казначейство. Последнее и в нормальное время не покрывало своих платежей местными поступлениями и всегда получало подкрепления из центра. Теперь же Казначейство находится накануне прекращения выдачи денег местным Правительственным учреждениям. Кроме того, в Казначействе не открыты кредиты для удовлетворения целого ряда государственных нужд, так как некому ни открывать их, ни выслать на удовлетворение таковых денег.

Так, не выплачиваются пайки семьям убитых или находящихся в плену солдат с 1-го января 1918 года. Городское Самоуправление постоянно осаждается толпами женщин, но бессильно для них что-либо сделать. Остались без средств беженская организация и целый ряд средних учебных заведений, эвакуированных в Таганрог из разных мест Западной России, на содержание коих отпускались раньше средства из центров. Теперь никаких средств для этой цели не имеется, а между тем на содержание этих учреждений потребны сотни тысяч рублей в год. Есть беженские приюты, где десятки детей раздеты, босы и буквально голодают. И если никакая Центральная власть не пожелает прийти городу на помощь, все эти учреждения будут закрыты, и на улице будут выброшены сотни больных и голодных женщин, детей, учащихся, педагогов и т. п. Не имеет средств для содержания мирных учреждений Съезд Мировых Судей и т. д. Этот перечень бедственных явлений, порожденных отсутствием центральной власти и притока от нея средств, можно было бы продолжить до бесконечности.

3) Крайне обострились продовольственные затруднения города Таганрога. Уже много недель стоят без дела городские хлебопекарни за отсутствием зерна и муки. Правда, городу удалось купить в Мариуполе значительную партию зерна, но... к великому недоумению всего населения, так тяготеющего к Украине, Украинские власти запретили вывоз этого хлеба в Таганрог. Благодаря такой политике, город лишен возможности закупать необходимые ему продукты в Екатеринославской губ., откуда, в критическую минуту, часто удавалось получать поддержку.

Другим ударом явилось уничтожение выданных уже Таганрогу нарядов на десять вагонов сахара и отказ Государственного Банка оплатить перевод Таганрогского Отделения Государственного Банка приблизительно на 800 000 рублей, переведенных с большим трудом Таганрог. Город. Самоуправлением для оплаты сахара.

Для того, чтобы не довести Таганрога и его Округа до катастрофы, следовало бы:

1) По возможности скорее разрешить вопрос о присоединении Таганрога и его Округа к тому или другому государственному образованию. Присоединение их к Украине вызовет, несомненно, удовлетворение огромной массы населения.

2) Впредь до разрешения указанного вопроса Украинское Правительство должно установить свободный товарообмен с Таганрогом и его Округом, трактуя их как часть Украины. Занимающие эту территорию германские войска, конечно, не будут препятствовать ввозу и вывозу товаров. Сверх того, Украинское Правительство должно принять на себя заботу о подкреплении средств Таганрогского Отделения Государственного Банка, заботу о содержании всех государственных учреждений Таганрога и его Округа, а также учреждений общественных, содержавшихся ранее Центральной Властью (беженские и пр.).

Этот шаг Украинского Правительства будет иметь большое политическое значение. Во-первых, он покажет, что ему близки и дороги нужды населения, являющегося частью великой Украинской нации. Он укрепит еще более симпатии и тяготение этого населения к Украине. Во-вторых, в процессе переговоров с Доном он даст лишний аргумент в пользу Украины, так как Дон фактически оставил в финансовом отношении Таганрог и Округ на произвол судьбы и обрек их на катастрофу. Украина же не могла примириться с тяжелым положением родственного ей по крови населения и, не взирая на невыясненность политического положения, приняла на себя заботу о таковом. Устанавливается, таким образом, определенное фактическое положение Украины в Таганроге и его Округе, с которым нельзя будет не считаться.

Копія. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 105, 106].

**Попередня угода про розмежування між  
Українською Державою і Всевеликим Військом Донським**

*7 серпня 1918 року*

Предварительное соглашение

Киев, 1918 года, августа 7 дня

Уполномоченные правительств двух независимых государств – Украинского и Всевеликого Войска Донского – заключили настоящее предварительное соглашение в следующем:

1. Границы, разделяющие названные государства, определяются последней административной границей, отделявшей Украину от прежней области Войска Донского, т. е. между последней и Екатеринославской, Харьковской и Воронежской губерниями, причем в районе Мариуполя, который остается за Украиной, стороны признают необходимым отвод на восток площади земли, необходимой в целях обеспечения единства административно-хозяйственного управления города и порта с их окрестностями, для чего должна быть образована в кратчайший срок согласительная комиссия.

2. Оба договаривающиеся Государства, установив в пункте 1-м сего соглашения свои взаимные границы, признают взаимно свою независимость и суверенитет.

3. На границе названных Держав они имеют право устраивать свои таможи.

4. По стратегическим соображениям Донскими войсками временно занимается ж. д. линия Чертково – Лиски и Лиски – Поворино, впредь до прекращения угрозы с севера неприкосновенности территории Украины и Всевеликого Войска Донского.

5. На территории Всевеликого Войска Донского Украинская народность пользуется всеми правами в области языка, школы и культуры наравне со всеми прочими гражданами, а политическими правами наравне со всеми гражданами не казачьего сословия. Такие же права предоставляются на Украине Донским уроженцам.

6. Оба договаривающиеся Государства обязуются не заключать впредь договоров с другими государствами и вооруженными организациями, направленных во вред интересов друг друга.

7. Обе договаривающиеся стороны обязуются в кратчайший срок заключить особое соглашение:

- а) О свободном транзите
- б) О товарообмене
- в) О таможенных отношениях
- г) О финансовых взаимоотношениях
- д) О железнодорожной и почтово-телеграфной конвенциях
- и) О смешанных комиссиях по регулированию вопросов, касающихся Донецкого бассейна в целях сохранения хозяйственного единства такового.

8. При этом Всевеликое Войско Донское обязуется принять все меры к обеспечению Донецкого бассейна продовольствием и смазочными материалами, а Украина к снабжению лесом и металлическими изделиями.

Для урегулирования вопросов, указанных в пунктах 7 и 8, учреждаются особые смешанные комиссии.

Копія. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 193, арк. 2–2 зв.].

**Додаткова таємна угода до основного попереднього договору,  
укладеного в Києві 7 серпня 1918 року представниками  
Української Держави і Всевеликого Війська Донського**

*7 серпня 1918 року*

**ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ СЕКРЕТНОЕ СОГЛАШЕНИЕ  
К ОСНОВНОМУ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОМУ СОГЛАШЕНИЮ,  
ЗАКЛЮЧЕННОМУ В КИЕВЕ 7-ГО АВГУСТА 1918 ГОДА  
ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ ДЕРЖАВ УКРАИНСКОЙ  
И ВСЕВЕЛИКОГО ВОЙСКА ДОНСКОГО**

Украинское Правительство обязуется в кратчайший срок снабдить Всевеликое Войско Донское вооружением и предметами воинского и санитарного снаряжения по примерному расчету на три корпуса, причем означенное вооружение выдается из числа оставшегося имущества сверх количества, необходимого для укомплектования числа украинских войск, установленного по согласованию с Центральными державами.

Председатель Совета Министров Украинской Державы Ф. Лизогуб  
Уполномоченный Всевеликого Войска Донского генерал-майор  
Черячукин  
Голова Української Мирової Делегації Сенатор Сергій Шелухин  
Міністр Закордонних Справ Української Держави Д. Дорошенко

Оригінал. Рукопис [ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 4].

**Ухвала козаків куреня Старонижчестеблівського  
на підтримку самостійного від російської влади розвитку Кубані  
30 серпня 1918 року**

Ухвала козаків куреня Старонижчестеблівського  
1918 года месяца августа 30 дня

Ми, ніжеподписавшиися, козаки куриня Староньжчестеблиевского, Таманского отдела Кубанской области, сего дня зібрались на свою збирню, перший раз після пропажи москальської власті при посередничестві всіх наших нидавно зібраних, батька атамана Пытра Ньколаевича Одарушки, мы мали казачу мову в тым, що мы, козакі, потомкі прежних запорожцив, по своєму слабоумію или недохвату в нации, ни так давно изменили були своїй ридній Кубани, далі волю й власть проклятому Москалю таку, якою сами владилы, помятуя, що й вин, наш брат по нашому Государству, також буде з нами вмисти робыты и жыты на Кубани на пользу всего козацтва, ну наша думка гныла й плода з неи доброго ны вышло.

Проклятий москаль волю и власть козачу штыками соби в руки захватыв, здавыв нас, як мух в лыщетку, и хозяйство все наше розорив. Москаль дав нам понять, як нада було батькив начальство почитать, москаль уразумів нас, як трудно досталась козацтву Кубань, грызя наших предкив, москаль дав нам понять, що биз віры и дисциплины жизнь погана и опасна, пувертатысь до своих порядкив, нам казакам вже було низко й ни выдно и гибыль козацтву була на чоку.

Ну пословиця ны вмірае, що Бог ны быз мылости, козакчины без счастья, ти наши батьки паны, поручани нами, розорени нами, як люди учені, ны допустили заблудившихся нас, козакив, ихних покорних дитэй до погибыли, стали на опалцатки перед тою чернотою, сибирякамы и каторжанами, з якими ми побраталысь, и вывылы ти батькы паны нас з москальської ныволи.

Знов побачивши мы Божый свит на Кубани, пропущенный в наши очи Кубанок казачыми панами, мы дужэ радувались цему шас-

тю, радувались дужче, чым мала дытына, побачивши краснэ яичко, здыхнули своєю грудью так, як здыхали ранше, знов мы, козаки, взсэло зашывылились по своих стыпах, а то же було, ны тилькы по стыпу не усидиш, а даже и опасно було из балагану носа показать, бо скрізь мотающе нови наши брати и нас штикамы и тюрмою награждають, в нас свободный труд и волю отнимают, последню рубашенку знимають, конячку и коровку отнимають и росплата за тэ, штык и тюрьма. Побачыв цэ спасеніе, мы козаки Кубани, сегодня на своій рады вси дружно закрычали: Ура. И спасыби Вам, наши спасытыли Кубани, пани гиниралы и весь начальствующий состав, в особенности рыдному батьку, батьку Полковнику Фылымонову, Батьку Бычу и всій Ради, зібранній намы раньше й бызнывинно намы же Вас загрязнывшими, шлэм Вам, наши батькы, выльнэ спасыби, од нас и дитэй наших и низький козацький поклин, за Вашу щирость, за спасеніе нас и наших имуществ. За прежню ошыбку просим простить як заблудшим сынам, даем козачэ слово, що до віку – до гробу ны дамо козацтво в ныволю, ны дамо своим батькам панам измины по служби николы, даем слово иты дорогою, дэ ишли наши прэдки, од Вас, наши батькы, всыгди порядку иждыдати, волю и власть Вашу, по приміру прэдкив щиро выполняты.

На всяки «кличи» Вас, батькы, мы станем горою и стиною выполняты Вашу волю, щоб зкрыпыти нашу казачу свободу.

Ище раскажым громадою, прости нас, помогай Вам Бог дальши спасати Кубань, нам управляты и батькивский порядок давати нам.

Просим нашого атамана, цэй приговор послати нашому Батьку рыдному козакови Полковнику и Війсковому Атаману Фылымонову, щоб знав вин, батько, що мы, чисто розкаyani его диты, обіщамось до віку – до гробу быть покирными дитьмы его, и защитниками рыдного края – славной Кубани. Ура краевому Правительству. Да здравствует на Кубани единое казачество. Для чого прикладасм свои руки, хто грамотный. Подлинный за надлежащімы подписами [72].

## Повідомлення про з'їзд українців Чорноморщини

30 липня 1917 року

### З'їзд українців Чорноморії

Чорноморська Українська Рада в Новоросійську видала до населення Чорноморії відозву, в якій закликає його пристати до України. В цій справі Чорноморська Рада в Новоросійську скликає на 30 липня з'їзд українських громадських діячів та представників української людності Чорноморської губернії.

На з'їзді мають взяти участь: по два діячі від кожної української політичної або громадсько-просвітньої організації Чорноморщини; по одному делегату-українцю від кожного або заселеної хуторами місцевості, по одному представнику-українцю від кубанських козаків та інших родів військових, існуючих в Новоросійську, а також українських професійних товариств, п'ять представників від Чорноморської Ради і організаційне Бюро З'їзда.

#### ПРОГРАМА З'ЇЗДА:

1. Про сучасне становище української справи. Доклад про: а) історія українського руху, б) потреба Українізації школи, в) Українська Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, г) участь україн. революційних партій: соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів і др. д) приєднання до України Чорноморської губернії.

2. Урочисте оголошення Універсалів Центральної Ради.

3. Резолюції з приводу їх і питання про оподаткування.

4. Оголошення привітань.

5. Справоздання українських організацій на Чорноморщині о життя і діяльність.

6. Доклади делегатів з місць про те, скільки і де по Чорноморській губ. проживає української людности, а також інших націй.

Увага. Бажано б вислухати од делегатів як найдокладніші відомости по цьому питанню.

7. Організація української людности Черноморської губ. на Національно-політичнім принципі, обговорення статусів і питання про права інших народів, які живуть на українській території [12].

### **Газетна публікація про українську справу на Чорноморщині**

*18 жовтня 1918 року*

#### **ЧОРНОМОРЩИНА Й УКРАЇНА**

У Києві саме перебуває делегація від Чорноморської української ради, яка робить старання, щоби Чорноморщину прилучити до України. Чорноморщина, давня російська чорноморська губернія, простягається на побережжю Чорного моря між рікою Кубано та кавказькими горами. Населення Чорноморщини в значній часті українське, а процент його виносить 68–79. Се є переважно середнє і дрібне селянство та робітництво. Чорноморські українці мають свої школи, учителів і 15 кооперативних союзів. Політично вони є зорганізовані в Чорноморській Українській Раді, якої місцем осідки є Новоросійськ. У.Ч.Р. видає свій орган «Чорноморський українець».

Так само як Україна, потерпіла і Чорноморщина від большевицької заверухи. Большевицькі банди, се є повертаючі з турецького фронту російські війська і розбитки бувшої російської чорноморської фльоти, а також ріжна російська збиранина з цілої Росії, безпощадно нищили, що є українське. Лиш проминула большевицька повінь, а над Чорноморщиною зависла знов чужа темна сила. Є се російська добровольча армія, яку організує російський генерал Денікін і полковник де Роберті. До армії сеї зтягаються кубанські, донські і терські козаки, давні російські офіцери, невдоволені з теперішнього режиму українці, київські чорносотенці, що давніше групувалися коло «Кієвлянина». Добровольчу армію морально і матеріально підпомагали навіть деякі теперішні українські міністри з русофільського табору. Ся російська добровольча армія поставила собі за ціль знищити українську державу, з якої хоче прогнати нім-

ців і відбудувати давню російську імперію до спілки з військами Антанти, що знаходяться на Мурманщині і які подвигуються зі Сибіру.

Делегація Української Чорноморської Ради просить українське правительство і німецькі політичні і військові влади, щоби вони вислали свою флоту до Новоросійська, Геленджика і Туапсе і висадили хоч би незначний десант на Чорноморщині. В сей спосіб припинити дальшу організацію російської добровольчої армії, освободити від гнету і вбийств українське населення і поможеся до злуки Чорноморщини з Україною.

Ми не сумніваємося, що українське правительство згодиться на сі пропозиції Української Чорноморської Ради як в інтересах українського населення Чорноморщини, так і для забезпечення полуднево-східних границь української держави.

Надіємось, що передовсім домагання Чорноморщини попре всіма силами Український Національний Союз [68].

**Лист делегації Української Чорноморської Ради  
до міністра закордонних справ Української Держави  
з проханням узяти під захист українське населення Чорноморщини**  
*28 жовтня 1918 року*

Лист делегації Української Чорноморської Ради  
до міністра закордонних справ Української держави

Делегація Української Чорноморської Ради має за честь повідомити Вас про арешт всього складу президіуму Ради: Чапа, Лук'яненко, Резникова, Петляра і Шевцова за приватну телеграму Українським Установчим зборам у Львові, яку послала 19 жовтня делегація Ради з Київа.

Виходячи з того положення, що Чорноморська Рада увесь час обслуговувала не лише українське населення на Чорноморщині, але й українських громадян – біженців з теперішньої державної україн-

ської території, яких лише в Новоросійську перебувало за літні місяці десятками тисяч, допомагаючи їм перебратися до рідних осель, для чого була складена спеціальна угода, підписана з одного боку представниками Чорноморської Ради, а з другого – представниками німецького командування на Чорному морі, допомагаючи переїхати навіть таким людям, які займають зараз і займали видні пости в українських міністерствах – виходячи з усіх цих міркувань, делегація Української Чорноморської Ради просить Вас, пане міністре, вжити заходів:

1. Аби президіум Чорноморської Ради був негайно визволений з-під арешта.

2. Аби Українська Чорноморська Рада, складена з представників усіх українських національних, просвітних, економічних, професійних і політичних організацій усіх округ Чорноморщини: Новоросійської, Геленджикської, Туапсинської і Сочинської, була офіційно визнана українським урядом, яко представницький орган усього українського населення Чорноморщини.

3. Аби передати президіуму Чорноморської Ради обов'язок представництва українського уряду, які фактично він виконував з першого дня існування Чорноморської Ради по день арешту.

Негайність останнього диктується катастрофічним становищем українських громадян-біженців, які щоденно сотнями їдуть через Новоросійськ на Україну, жадаючи від Чорноморської Ради матеріальної допомоги, національних паспортів, пропусків на пароплави і заходів для безплатного проїзду до берегів Української держави.

Отправка: телеграма Чорноморської Ради під №№ 82 і 83 на Ваше ім'я з Новочеркеська: 2001.71 13.10. 12.42 і 2002.78 13.10. 12.43.

Делегація Української Чорноморської Ради: С. Чалий, О. Товаренко, Клименко, О. Рибак.

Жовтня 28 1918 р. у Києві [7].

**Звернення кубанських організацій до уряду УНР з проханням поставити до відома світову громадськість про нелегітимність російських діячів представляти інтереси Кубані**

*22 лютого 1919 року*

копія

Меморандум до Високої Директорії  
Української Народної Республіки

Під виглядом боротьби з більшовиками і ніби для цілі її Добровольча Армія на чолі з Деникиним та Філімоновим поволі утворила власну гегемонію у всіх галузях громадського, політичного і національного життя Кубані і Чорноморщини.

Та гегемонія спричинилася до того, що на Кубань і Чорноморщину почали з'їжджатися всі чорносотенні і реакційні діячі бувшої царської Росії з самими алчними централістично-імперіалістичними апетитами й намірами і поволі, де тільки можна, почали захоплювати державно-політичну владу в свої руки, прикриваючись вищезазначеними цілями боротьби з більшовиками; таким чином питоме населення Кубані і Чорноморщини було поставлено в такі штучні рамки політичного, громадського і національного життя, що абсолютно не мало змоги виявити навіть в найменшій мірі свою волю і національно-політичні змагання.

Наслідком цього була сама брутальна політична спекуляція зайшлих російських царських экс-міністрів і інших російських реакційних діячів в імені Кубані і Чорноморщини та їх національно-державних інтересів.

Яскравим прикладом такої політичної фальсифікації і насильства є делегування для захисту національно-державних інтересів Кубані та Чорноморщини на Мирову конференцію до Парижу царського міністра Сазонова, який абсолютно є ворог національно-державних інтересів зазначених країв.

Рішуче протестуючи проти такого злочинного наміру затемнити перед Західною Європою дійсні національно-політичні намагання

Кубані й Чорноморщини, звертаємось до високої Директорії Української Народної Республіки з проханням обов'язково довести наш протест до відому Урядів Держав Згоди і народів всього світу.

Кубанська Громада, Чорноморська Рада і Об'єднані організації українських соціальних революціонерів й соціальних Демократів Кубані

22 лютого 1919 року м. Вінниця

З оригіналом згідно:

Діловод загального відділу канцелярії Директорії УНР (підпис нерозбірливий)

Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 1, арк. 59–59 зв.].

**Вірш кубанського поета Дмитра Петренка  
на вбивство денікінцями Миколи Рябовола**

*1919 рік*

Плач, Кубане, краю рідний,  
Лежить убитий син твій бідний.  
Нема слів, щоб все сказати,  
Наша люба, рідна мати.  
За що доля нас карає  
Так тебе, наш рідний краю?  
Нащо ворог наш запеклий  
З того раю робить пекло?  
Хіба ти, Кубане мила,  
Таку долю заслужила,  
Ще й в таку страшну годину,  
Як борониш Україну?  
Край все плаче і ридає,  
Що Миколи вже немає.  
Спи ж ти, любий наш Миколо,

Не забудем ввік ніколи,  
Що зробив ти для народу,  
Що помер ти за свободу.  
Будем з тебе приклад брати,  
Рідний край ми свій кохати!  
Хай земля все пухом буде,  
Не забудуть тебе люди.  
Будуть тебе пам'ятати  
На Кубані в кожній хаті.  
Спи ж ти, брате, любий друже,  
Увесь край сумує дуже,  
Густі сльози проливає,  
Та й до гроба припадає [50, с. 65].

**Звернення Сухумської Української громади до голови  
Української дипломатичної місії на Кавказі  
про допомогу місцевим українцям**

*3 січня 1920 року*

копія

До голови Української Дипломатичної Місії на Кавказі

Рада Сухумської Української Громади

Січня 3 1920 р.

№ 26

Сухумі пал. 327

Довожу до Вашого відома, що в Абхазії українці живуть по таких селах, суто українських, як Спасівка і Нова Чернігівка, Полтавка, Володимирівка, Петропавлівка, Бомбори, Веселе та Парнаут (Іванівка та Олексіївка) і в суміш з іншими націями: Бакланівка, Дранди, Псхулати, Миколаївка; живуть українці й по інших селах, але в незначному числі; чимало живе по містах: Сухумі, Гудаутах та Гаграх. Вказати, саме скільки живе українців у Абхазії, неможливо: бо укра-

їнської статистики немає, а російська, навіть революційного часу, залічує українців до москалів («русских»). Окрім того, за час революції багато українців виселилося з Абхазії. В 1917 році членів Громади, які внесли членську вкладку, було тільки 50, а в 1918 – 103. Але на зборах Громади багато бувало таких, які членські вкладки не внесли: на читаннях бувало іноді до 200 чоловік, а на звичайних зборах – 20–30, у 1918. Більшість міські громадяне.

Зареєстровано підданих Української Народної Республіки 105 родин, які складаються із 255 осіб.

Короткий обрахунок грошей, потрібних на відновлення діяльності Громади, мною був надісланий 15 грудня. Гадаючи, що обрахунок Вами не одержаний, додаю до цього копію.

Голова Громади (підпис нерозбірливий)  
Оригінал.

Машинопис [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 50, арк. 16].

**Протокол спільного засідання  
Кубанської надзвичайної місії в Закавказзі та  
Української дипломатичної місії на Кавказі  
щодо підписання рівноправного договору**

*29 квітня 1920 року*

Протокол  
спільного зібрання Кубанської Надзвичайної Місії в Закавказзі  
і Української Дипломатичної Місії на Кавказі  
29 квітня 1920 року

На зібранні присутніми були: Іван Петрович Тимошенко, Председатель Кубанської Місії, Председатель Кубанської Краєвої Ради; Члени Місії: Григорій Сафронович Голуб, Володимир Ігнатович Ледомський, Іван Васильович Івасюк – Члени Кубанського Краєвого Правительства: Ігнат Архипович Білий, Старший Секретар Кубан-

ської Краснової Ради, і Олександр Максимович Гордієнко – Депутати Кубанської Краснової і Законодавчої Рад.

Іван Ігнатович Красковський, Голова Української Дипломатичної Місії на Кавказі; Микола Мусійович Чеховський, Голова Української Військової Місії на Кавказі; Андрій Оврамович Петренко, Представник Лівобережного Революційного Комітету, і Андрій Бенедиктович Тишкевич, Секретар Української Дипломатичної Місії.

Головою зібрання обібран І. І. Красковський, Секретарями:

А. В. Тишкевич і А. М. Гордієнко. Зібрання відчиняється о 5 год. вечера.

Голова зібрання в своїй промові зазначає, що на попередніх зібраннях, які відбулися 23 і 27 квітня, обговорювалось питання про заключення договору між двох братерських народів України і Кубані, були складені окремі проекти договорів, котрі обговорювались, як в комісіях Місій, так і в самих Місіях зокрема, і прийшли до порозуміння на тексті проекта договору, котрий буде сьогоднішньому зібранню доложен. Але раніш, чим приступити до обговорювання тексту договору, Голова зібрання І. І. Красковський зазначає, що українська Дипломатична Місія на Кавказі не має особистого доручення від Правительства У.Н.Р. на підпис договору, а зокрема він, Красковський, має доручення від Міністерства Закордонних Справ У.Н.Р. від 8 лютого 1919 року за № 925 вийти в зносини з Правительством Кубані за для встановлення тісних зв'язків між Україною та Кубанью в обопільних інтересах обох держав. Але приймаючи на увагу ті надзвичайні події на Україні та Кубані, а теж в сусідніх Державах, українська Дипломатична Місія на Кавказі найшла можливим договір з Правительством Кубанського Краю підписати і текст його надіслати до Правительства У.Н.Р. на затвердження.

Позаяк договір цей має стати з часом відомим широким верствам Українського та Кубанського народу, який в цей момент бореться за свою національну незалежність і демократичний порядок, договір цей може бути заключений тільки між демократичною Україною і демократичним Правительством Кубані, яке порвало всі зв'язки з

командуванням Добровольчої армії і яке не допустить до можливості згоди або співробітництва з реакцією.

Після того був прочитаний текст договору, по пунктах і прийнятий зібранням під заголовком: «Договір між Правительством Української Народної Республіки і Правительством Кубанського Краю», такого змісту:

Надзвичайна Місія Кубанського Краєвого Правительства в складі: Івана Петровича Тимошенка, Предсідателя Місії, Предсідателя Кубанської Краєвої Ради; Члени Місії: Григорія Сафроновича Голуба, Володимира Ігнатовича Ледомського, Івана Васильовича Івасюка – Членів Кубанського Краєвого Правительства; Ігната Архиповича Білого – Старшого Секретаря Кубанської Краєвої Ради, і Олександра Максимовича Гордієнка – Депутатів Кубанської Краєвої і Законодавчої Рад і Дипломатичної Місії Української Народної Республіки на Кавказі в складі: Івана Ігнатовича Красковського, Голови Місії; Миколи Мусяйовича Чеховського, Предсідателя Військової Делегації; Андрія Оврамовича Петренка, Представника Лівобережного Револуційного Комітету, і Андрія Бенедиктовича Тишкевича, Секретаря Місії.

Виходячи з непорушного переконання єдності історичної долі і спільності завдань і інтересів братерських народів України і Кубані в їх боротьбі за національне визволення і політичну незалежність, маючи на меті спільну оборону демократично-республіканського устрою України і Кубані і рішуче відкидаючи будь-яке співробітництво реакційних централістичних сил у державнім життю обох народів і участь їх в верховнім командуванні народними – республіканськими арміями – визнали необхідним скласти договір братерського єднання на слідуючих підставах:

1. Правительство Української Народної Республіки і Правительство Кубанського Краю взаємно визнають Українську Народну Республіку і Кубанський Край політично незалежними і суверенними державами.

2. Сторони, що складають договір, обов'язуються взаємно всіма озброєними силами і військовими засобами спільно відстоювати національну незалежність і територіальну недоторканість України і

Кубані і якомога підтримувати один одного у військовому, політичному і фінансовому відношеннях.

3. Військові частини одної з сторін, які складають договір, можуть переходити на територію другої не інакше як по проханню, або за згодою цієї сторони. Війська одної сторони, які перебувають на території другої, підлягають цій останній.

4. Сторони, що складають договір, визнають всі ті договори і умови, які ухвалені Правительствами Української Народної Республіки і Кубанського Краю до моменту підписання цього договору; нові ж договори і умови обов'язуються складати лише за обоюсторонньою згодою.

5. Маючи на меті встановлення найтісніших економічних та фінансових взаємовідносин між Україною і Кубанню, сторони, що складають договір, мають по цих питаннях в найближчому часі скласти окремі умови.

Отцей договір належить затвердженню у порядку, встановленим конституціями обох країн, які його складають.

Договір цей складен у двох примірниках у місті Тифлісі двадцять дев'ятого квітня 1920 року.

Договір підписали:

З боку Кубані:

З боку України:

Далі по пропозиції Голови зібрання І. І. Красковського зібрання постановило, що договір цей не може бути опублікованим раніш, як буде затвержен Правительством У.Н.Р. До того часу зміст договору може бути переказаним лише офіційним особам конфіденційно.

Текст договору має бути написаним паралельно на Українській та Російській мовах.

В доповнення до договору має бути прикладена Кубанською Місією нота, в якій пояснюються події на Кубані і розрив з Добрармією.

П. Білий в своїй промові зазначає, що до договору повинні бути приложені ноти, як з боку Кубанської, так і з боку Української Місії. Білого підтримує п. Голуб.

І. І. Красковський, зупиняючись на промовах п.п. Білого і Голуба, зазначає, що це питання про обмін нотами зовсім нове, що при обговоренні тексту договору 27 квітня було вирішено, що Кубанська Місія до договору додає ноту, в котрій виявляє напрямок своєї політичної діяльності з історичним начерком подій на Кубані і остаточним розривом з Добрармією. Щож торкається справ Української Народної Республіки, то він рахує, що напрямок політики У.Н.Р. цілком ясний, що її боротьба на протязі 3 років з чужинцями за Самостійну і Незалежну Українську Народну Республіку і суверенність Українського народу всім ясна, а тому ноти з боку Української місії, яка б була приложена до договору, не являється потрібним, що ж торкається ноти по справі підписання договору і ратифікації його з боку уряду У.Н.Р., то така нота чи то з боку Уряду, чи то з боку Української Дипломатичної Місії на Кавказі безумовно можлива.

ІІ. Петренко зазначає, позаяк текст договору дуже короткий і не вміщає в себе вираженої волі демократії Кубанського Краю, відносно як внутрішнього устрою, а саме головне – це історичного очерка подій на Кубані і розрива з Добрармією, а також відносин до останнього наказу Ген. Врангеля, а тому: Декларація необхідна при договорі для пояснення широкого кола громадянства України, котре опісля походу Кубанської армії на Україну і тих вчинків і тих бешкетів, котрі вона чинила особисто під командуванням Ген. Шкуро, котрий не поніс за це відповідальної кари, а навпаки ще і зараз командує Кубанською армією в Сочинській Окрузі, дивляться на Кубанських Козаків яко на своїх ворогів і це необхідно спростувати Декларацією демократичного Кубанського уряду.

Обговорювання цього питання переноситься на завтра, 30 квітня, о 6 годині вечора.

(Продовження зібрання 29 квітня.)

На зібранні присутніми були ті ж, що на зібранні 29 квітня. Головою обібрано І. П. Тимошенка, Секретарі: А. Б. Тишкевич і А. М. Гордієнко. Зібрання відкривається о 6 год. вечера.

Голова зібрання І. П. Тимошенко повідомляє, що договір ще не переписав на чисто і тому не може бути зараз підписаним. Далі він зазначає, що одержання ноти від Української Місії необхідно в зв'язку з останніми подіями. Грузія постановила боротися з більшовиками силою зброї; це питання має бути вирішено сьогодні в установчих зборах остаточно. Грузія не пропускає через свою територію Кубанське військо. Відносини до росіян взагалі зовсім негативні, вони лічат і правих і лівих своїми ворогами. Вони допомагають Кубанцям, але тільки фінансово і то дуже тяжко (дають 15 000 000 руб.). Відносини що до паралельної боротьби Кубанців в Сочі з більшовиками у них негативне, радять евакуїруватися звідти. Антанта ставить на перше місце Врангеля і обіцяє допомоги Кубанцям, як вони помиряться з ним. Маються три виходи з цього положення: 1) їхати до Криму до Врангеля, але туди ніхто їхати не хоче; 2) миритися з більшовиками і йти з ними разом проти Криму і 3) евакуїруватися до якоїсь дружної держави, там одпочити й знов почати боротьбу з більшовиками. Евакуїрувати треба біля 10 000 чол. і Правительство. Евакуація ця дуже трудна, бо англійці не хочять випустити зі своїх рук. Як не вдасться евакуїруватися, то козаки перейдуть до большевиків для того, щоб боротися з ними як повстанці, або щоб стати на їх бік. Для Місії бажано було б евакуїруватися на Україну. Ця справа може протягнутися тиждень, але треба спішити, бо немає харчів. Можна було одержати від французів допомогу, але для того необхідно мати договір з Україною, бо евакуація можлива тільки на Україну. Нота від Української Місії необхідна не тільки для того, щоб її показати французам, але і того, щоб козаки повірили, що справді Україна їх приймає, що повинно бути зазначено в ноті.

І. І. Красковський пропонує перш поговорити про ноту Кубанців, а потім про евакуацію і ноту Української Місії. Пропозиція приймається.

Г. С. Голуб пропонує доручити комусь виробити текст ноти і потім затвердити її на зібранні. Пропозиція приймається, це доручається І. А. Білому, а Українська Місія дає свого представника А. А. Петренка.

І. І. Красковський зазначає, що він як Голова Української Дипломатичної Місії на Кавказі є дуже рад, що Кубанці вирішили евакуйюватися на Україну. Він радіє теж і від України, що вона може допомогти в цей тяжкий момент Кубанцям, котрі їй так близькі. Кубанці, котрі поїдуть на Україну, можуть бути певними, що там їх спітканоуть з великою радістю, як братів, а також, що Кубанська армія буде допомогою для України в боротьбі з ворогами її незалежності, котра тепер ведеться з все більшою силою, з надією і повною вірою в успіх, до котрого прямують тепер всі сили українського народу.

В 6 год. 45 хв. І. П. Тимошенко був викликаний до прямого дроту з Гагр і передав головування І. І. Красковському.

В. І. Ледомський в своїй промові висловив подяку Українській Місії від імени Кубанської Місії за те, що Україна готова прийняти в ті тяжкі часи до себе Кубанську армію і дати їй теплий куток, де би вона могла залікувати свої тяжкі рани. Вони, Кубанці, були в цьому переконані і для того звернулися до Представників України в своїй тяжкій справі.

М. М. Чеховський яко Голова Української Військової Місії щиро витає Кубанців за їдну тільки думку їхати на Україну, там їх спітканоуть з великою радістю, але все ж він хоче, щоб Правительство У.Н.Р. було зарання повідомлено, щоб могло приготувитись до їх прийому як слід.

Зібрання закривається в 8 год. вечора.

1 травня 1920 року. (Продовження зібрання 30 квітня.)

Голова Кубанської Надзвичайної Місії І. П. Тимошенко інформує: вчора, 30 квітня він, балакавши по прямому дротові Гагри – Тифліс з заступником Голови Краєвого Правительства Білашовим, з'ясував йому, що в Тифлісі проміж Кубанською і Українською Місією складений договір двох братських народів, на що одержав вказівки, аби договір не був підписан до приїзду до Тифлісу Члена Правительства Ланко з особистими дорученням і інформацією про події і справи Кубанські. Ці вказівки Білашова І. П. Тимошенко пояснює такими справами: 1) З Криму прибув до Сочі Голова Кубанського

Правительства д. Іваніс, який мав безпосередні балачки з представниками Директорії У.Н.Р. в Криму, і що напевно їм, Іванісом, підписан якийсь договір. 2) Се те, що Красвим Правительством Кубані дані особисті уповноваження в Царгород дд. Макаренку і Безкровному до Уряду У.Н.Р. і Польщі і 3) Се той слух, що нібито скільки діб тому назад до Сочі прибув парусник з представниками У.Н.Р. Маючи на увазі все сказане, п. Тимошенко пропонує з підписом договору почекати декілька днів, але маючи на увазі те, що договір з Україною або вже підписаний в Криму, або буде підписаний чи то на Україні, чи то в Тифлісі, а тому, рахуючи Україну яко дружествену державу, звертається до Голови Української Дипломатичної Місії п. Красковського з пропозицією завтра ж, 2 травня, спільно з ним, Тимошенко, виступити перед місцевою Французькою Місією по справам Кубані.

І. І. Красковський висловив свій жаль, що праця Надзвичайної Місії Кубані в Закавказзі з працею Кубанського Правительства не координована і зазначив, що з огляду на останню заяву п. Тимошенка він, на жаль, виступити разом з ним перед Французькою Місією по справам Кубані при сучасних обставинах не находить можливим.

Зібрання закрилося в 9 год. вечора.

Оригінал. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 39, арк. 41–45].

## УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ В 1920–1932 РОКАХ

Денікінська окупація Нижнього Подоння і Кубані завадила закріпленню Ростовського, Шахтинського і Таганрозького повітів у складі українського державного організму, що передбачалося Берестейським договором від 9 лютого 1918 року. Також не вдалося приєднати до Української Народної Республіки Кубань, представники якої порушували це питання перед Великою Україною ще з квітня 1917 року, чітко заявивши про це на Всеукраїнському національному конгресі.

Вирішуючи національне питання нагаями й мотузками, Денікін загнав український рух на Північному Кавказі в підпілля, ліквідуючи і його провідників, і свідомих носіїв, особливо вчителів. Школи були закриті, бібліотеки спалені.

Однак справжні українські патріоти, які залишалися у складі Кубанського уряду, намагалися й за таких умов захищати національну справу рідного народу. Скажімо, Костянтин Кравченко, експерт-інструктор українських шкіл, які ще існували на Кубані, 8 листопада 1919 року адресував помічникові члена Кубанського уряду доповідну про функціонування українських шкіл у цьому регіоні. Викладання української мови й історії як окремих предметів тоді запроваджувалося, наприклад, у станиці Привільній [66, с. 25].

Очевидно, саме ця доповідна К. Кравченка стала підставою для підготовки спеціального циркуляра відділу народної освіти Кубанського уряду щодо розвитку української освіти в листопаді 1919 року. Цей документ розсилався завідувачам початкових і вищих початкових училищ станиць, поселень і міст Кубанського краю, заселених козаками-чорноморцями та «іногородніми» українського

походження. У ньому вказувалися вимоги щодо «практичного здійснення послідовності навчання материнською (українською) мовою через дві I-і ступені школи.»

Крім цього, циркуляром передбачалося, що «при бажанні населення в вищих початкових училищах і в педагогічних класах при них, а також в професійних школах вводиться родинознавство і українознавство (історія, географія, мова і література)». А у зв'язку із запровадженням у кубанських школах викладання української мови, «необхідно негайно потурбуватися про організацію українських відділів при шкільних бібліотеках» [66, с. 19–20].

Звичайно, уряд Леніна не тільки й чути не хотів про возз'єднання українських етнічних регіонів з УСРР – він навіть заборонив у них діяльність українських лівих політичних партій. Нижнє Подоння, як і Кубань, було потрібне більшовикам насамперед для того, «щоб мати можливість вивозити з неї хліб і другі засоби харчування, а також сирівці». Козак станиці Троїцької В. Чорний писав 1925 року: «Перед Кубанью самой жизнью выдвигалась (1920 г.) первая основная задача – дать России хлеба, подкормить голодную страну и ее рабочие центры. И Кубань за все пятилетие и особенно в первые годы эту свою задачу выполняла и выполняла с честью» [цит. за: 41, с. 5].

Брати хліб від українців Північного Кавказу більшовицька Москва намагалася одразу, щойно утвердилася в цьому регіоні. Проте виробники збіжжя не збиралися віддавати його заради ідей всесвітньої комуні, і зрештою опір переріс у справжню війну, яка поширилася плавнями, хуторами й станицями. Тоді російські більшовики ввели на ці території додаткові збройні відділи, які засвідчили, де влада Москви вбачає найбільшу загрозу. Наприклад, про це переконливо свідчить кількість робітничо-селянської міліції за 1920 рік у російських регіонах: Івано-Вознесенська губернія – 878 осіб, Калузька – 895, Московська – 2225, Нижегородська – 1550, Тверська – 1356, Ярославська – 1158, Орловська – 1355, Пензенська – 1017, Рязанська – 1544, Тульська – 1545, Владимирська – 1418, Ко-

стромська – 811, Псковська – 1081; у середньому – по 1217, а всього – 16833 осіб. Водночас на Дону під прапорами нібито боротьби з контрреволюцією перебувало 4808, а на Кубані – 6738 членів робітничо-селянської міліції [41, с. 7].

Про непокору донців і кубанців свідчить і кількість справ про так звану контрреволюцію. Зазначеного року їх було розглянуто в Івано-Вознесенській губернії – 50, Калузькій – 9, Московській – 64, Нижегородській – 86, Тверській – 133, Ярославській – 129, Орловській – 152, Пензенській – 40, Рязанській – 62, Тульській – 143, Владимирській – 49, Костромській – 9, Псковській – 85, усього – 1011. Тим часом на Дону цей показник становив 582, а на Кубані – 858 [41, с. 7]\*.

---

\* Після офіційного зруйнування козацької військової системи на Північному Кавказі та розгрому повноцінних козацьких військ почалася боротьба з партизанами-повстанцями, яких підтримувала більшість місцевого населення. Більшовицька влада вдалася до репресій проти мирного населення. «Як почали укріплятися красні у 1920 році, – згадував Павло Колій, – то спробували настрахати козаків. Для того і зібрали на сходку біля правління наших станичних дідів та й давай з ними балакати про совєцькій “порядок”.

Довго так “агітували”, аж тут кілька дідів схопили свої ціпки та й давай гатити комісарів, а ті з охороною зачали вистрілювати їх. Ми з хлопцями від несподіванки аж повставали із-за кущів, де ховалися, вдивляючись у те, що діялося на сходці. Як побачили нас красні, та й давай по нам стріляти. Застрелили одного з наших хлопців, поки ми повтікали. Багато і дідів було постріляно. А почалося все з того, що комісар витяг револьвера і пригрозив матерно “видавити всю козацьку контру до ноги”, якщо не видадуть повстанців, чим розізлив старих козаків. І ті кинулися із ціпками на карателів. В отвіг вони похапали малолітків (18–20-річного віку) та й повезли нас до Красноі Армії, пригрозивши, що ті, хто повтікають – накличуть лихо на родичів» [29, с. 19].

Попри згадані «заходи», повстанці продовжували боротьбу, дошкуляючи радянській владі, й тоді почалися розстріли цивільного населення. У 1921 році (зі слів діда Марушка зі Староменської станиці) «почали красні розстрілювати родини тих козаків, що сильно “засвітилися” серед повстанців (вибивши червоних із станиці – закликали козаків до повстанчих загонів та командували меншими відділами). Серед таких був і мій сусід Кривич.

Були і в нас масові розстріли (згадувало багато старих козаків зі Староменської). У 1921–1922 два рази робили красні облави на базарах, де арештували всіх справних козаків. Після цього на 24 часа, а другий раз на 48 – читали “ультиматум”: сдатись всім повстанцям, або родичі арештованих нехай викажуть повстанців. Як вийшов срок – провели прилюдний розстріл біля ринку. Розстрілювали заручників із пулемьота, що стояв на тачанці комісара. Розстріляли

Протибільшовицькі повстання на Кубані особливо поширилися 1921 року, коли їхні учасники мало не захопили Катеринодар. Головним ініціатором цих збройних виступів залишалося кубанське козацтво, яке Москва хотіла роз'єднати. Фактично було відновлено давню традицію російського самодержавства – як колись призначали дворян на державну службу, так тепер залучали членів компартії з великоросійських регіонів. Кожному визначено місце: одні пильнують порядок, другі «виловлюють контрреволюцію», треті збирають податки, четверті ведуть агітацію, п'яті торгують, шості складають плани господарювання, сьомі ділять землю. Коли ж цього виявилось мало – Москва кинула на придушення козацьких повстань навіть військові підрозділи. Так, один із перших радянських маршалів – Семен Будьонний – залив «степи, плавні й гори кровію» [41, с. 9].

Та напередодні цієї трагедії більшовики вирішили приспати пильність козацтва, заграючи зі своїми місцевими прихильниками щодо українізації. Спочатку, поки не зміцнилися їхні позиції на Північному Кавказі, вони навіть допускали розмови про відкриття для місцевого населення національних шкіл. Відповідно, постало питання про навчання українською мовою. Уже згаданому вище Костянтину Кравченку було дозволено очолити спеціальну українську секцію при виконавчому комітеті Кубансько-Чорноморської області. Він підготував пропозиції щодо розвитку української освіти, які передбачали, що опорною базою «справжньої освіти служать усі ті духовні здібності дитини, які закладені в її душі спадковістю і всим... родинним і суспільним життям, рідною природою, рідним побутом і світоглядом рідного народу. Усі ці фактори і створюють ті перші

---

перший раз 42 чоловіка, а другий – 76. Всіх їх закидали землею в єдиній могилі і тіко пізніше розрішили родичам похоронити побитих» [29, с. 20].

Масові розстріли заручників як засіб боротьби проти повстанців широко застосовувалися радянською владою не лише в козацьких регіонах, а й в Україні. Більшовики вважали ці заходи виправданими й такими, що дозволили перемогти «контрреволюцію» та «політичний бандитизм». Натомість для козацької спільноти це було кривавим терором з боку жорстокого ворога, який у такий спосіб упокориював волелюбних козаків-воїнів.

образи, уявлення і поняття, які міцно закріплюються в молодому розумі і є тим складним духовним світом, з яким дитина приходить до школи для дальшого розвитку.

Наскільки дитина успадковує від батьків і навколишніх їхні думки, смаки, темперамент і взагалі весь характер поведінки, настільки нащадок відображає в собі всю розумову діяльність, весь духовний і фізичний склад своєї нації, яка всю свою колосальну духовну роботу виражає насамперед мовою. Таким чином, мова є формою, в яку втілюється вся духовна робота даного народу і засобом якої дитина зв'язана з психофізичним життям своєї нації, стихійно йдучи в напрямку, прокладеному попередніми поколіннями. Весь дошкільний розумовий розвиток дитини тісно зв'язаний з розвитком її мови, на самому початку імпульсивної, яка потім за допомогою тривалих і важких зусиль стає дуже складним, уже свідомим сприйняттям, яке шляхом повторення незабаром робиться міцним несвідомим процесом» [66, с. 5].

К. Кравченко наголошував на тому, що «український елемент населяє суцільно Єйський і Таманський відділи, майже весь Катеринодарський, більшу частину Кавказького і меншу частину Лабинського і Майкопського, а також складає значний процент населення міст Катеринодара, Єйська, Темрюка і Анапи» та зазначав: «...незважаючи на систематично здійснювану денаціоналізацію, незважаючи на явну і таємну протидію попередньої влади, незважаючи на репресії і навіть терор з боку реакційних елементів, які хазяйнували в краї, українська частина Кубанського населення проявила тягу до рідної школи, рідної книги, до збереження і розвитку своїх духовних багатств. Цей присущий всякій здоровій демократії інстинкт самозбереження особливо яскраво проявився в революційні роки і відкриття явочним порядком шкіл з викладанням українською мовою і в такому величезному попиті на українську книгу, який виявилось неможливим задовольнити...»

Що ж стосується українських шкіл, то, незважаючи на найнесприятливіші умови, вони в даний час є (за неповними поки даними)

в 25 населених пунктах Кубанського краю і кількість класів з викладанням українською мовою перевищує 120» [66, с. 8].

План заходів більшовицької влади щодо розвитку української освіти в Кубансько-Чорноморській області, підготовлений К. Кравченком 3 квітня 1920 року, передбачав насамперед «немедленное широкое осведомление кубанско-черноморского украинского населения о свободной возможности осуществить свое право обучения на родном языке. Особенно важно, чтобы школьные работники и трудовое казачество получили эту уверенность из рук Советвласти в настоящий момент» [66, с. 1].

У пояснювальній записці до кошторису витрат на утримання шкіл на квітень-червень 1920 року зазначалося, що на той час «в Кубанской области всех школ, подведомственных подотделу просвещения национальных меньшинств, насчитывается 313, из которых 130 украинских, 25 армянских, 38 немецких, польских и прочих национальностей, 50 греческих и 70 горских. Во всех школах насчитывается 575 учителей, из которых 130 в украинских школах, 100 в армянских, 95 в немецких, польских и прочих национальностей, 100 греческих и 150 в горских» [66, с. 10].

Однак більшовицька влада не змогла тоді спрямувати розвиток української духовності на Північному Кавказі в бажане для неї русло. Такі постаті українського національного відродження, як Микола Міхновський, котрий опинився тоді на Кубані, продовжували боротися за краще майбутнє рідного народу. Той, кого від початку ХХ ст. називали батьком українського націоналізму, вчителюючи до 1924 року в станиці Полтавській, «чулим і одночасно твердим, переконливим і одночасно наказуючим голосом закликав... студентів віддати всі сили ідеї національного відродження... Затаївши віддих, з напруженою увагою слухали студенти ці віщі слова, які падали, немов життєдайна волога, на засохлий родючий ґрунт» [6, с. 81].

Будучи завідувачем педтехнікуму в станиці Полтавській, Міхновський тримався послідовного курсу на повну українізацію цього навчального закладу, чим сильно загострив свої відносини з місце-

вими російськими шовіністами. Наприклад, 18 квітня 1923 року інспектор Слов'янського районного відділу національних меншин Чекуров у виступі перед викладачами і студентським активом заявив, що Кубань належить не Україні, а Росії. За його словами українська освіта «викличе національну свідомість українських мас, а вона у свою чергу підніме їх на боротьбу, а та приведе до крові. Тому краще відмовитися від української освіти й злитися з російською культурою, а українську мову закинути» [65, с. 103].

Незважаючи на обурення присутніх викладачів і студентів, Чекуров наступного дня порушив питання щодо припинення українізації шкіл на засідання місцевої станичної ради. Її голова Жадков змальовував жахливу перспективу, яка чекає прихильників українізації, таким чином: «1) Буде поданий поїзд і всіх викладачів-українців вивезуть туди, куди раніше возили нас; 2) Українізація призведе до того, що привезуть гармати для розгрому Полтавської станиці; 3) Може, я й піду, але я зроблю все, щоб врятувати країну від небезпечної українізації» [65, с. 103–104].

Завдяки саме таким подвижникам, як Міхновський, уже від початку 1920-х років, коли на Дону й Кубані після руйнівної війни і голоду почало відновлюватися мирне життя, місцева українська громадськість стала активно шукати шляхи відродження рідної культури, можливості звертатися до земляків своїм словом. Саме рідна мова, як стверджує О. Терещенко, була головним клопотом подвижників українства, насамперед на Кубані.

У жовтні 1921 року в станиці Старокорсунській Кубанського округу активна молодь почала видавати україномовний журнал «Зоря», друкований на машинці. До процесу відродження долучилося нове покоління літературознавців, поетів і прозаїків: Ю. Литовченко та М. Щербина зі Старокорсунської станиці, О. Кирій, В. Чередниченко з Краснодара, К. Кравченко зі станиці Старомар'ївської та ін.

Ці прояви духовного відродження українства Північного Кавказу, як і хвиля козацьких повстань на початку 1920-х років, змусили більшовицьку владу піти на певні поступки щодо розвитку націо-

нальної культури. Так, у травні 1923 року Москва проголосила курс на так звану коренізацію, яка начебто мала забезпечити широкі можливості для розвитку українства на Нижньому Подонні й Кубані.

Невдовзі російські більшовики переконалися, що українське населення цього регіону повірило в гучні гасла про право вчитися рідною мовою, висувати на керівні пости місцевих вихідців... Це, зокрема, засвідчили порівняльні дані переписів 1920 і 1923 років, які однозначно ствердили повернення українців Північного Кавказу до рідного народу. Скажімо, в Катеринодарі 1920 року до українства себе зарахував 17 261 українець, а за два роки – вже 48 037. У документах обох переписів росіян менше від загальної кількості українців – відповідно 12 897 і 40 000.

Цифри, що свідчать про повернення до українства в інших містах Кубані, ще більш промовисті: у Новоросійську – 127 і 10 275, Сйську – 32 і 12 431, Темрюку – 46 і 7314, Анапі – 1649 і 5054, Туапсе – 17 і 1820, Сочі – 110 і 1351, Армавірі – 363 і 12 318, Кропоткіні – 154 і 10 287, станиці Тихорецькій – 8 і 4805.

Якщо ж підсумувати дані по містах Кубансько-Чорноморської області, то бачимо, що 1920 року до українства себе зараховували лише 33 312 жителів (6,5 % від загальної кількості населення), то 1923 року їх було вже 155 215 (32,2 %) [41, с. 92].

Це свідчило про одне: хай якою жорстокою і кривавою була боротьба 1918–1921 років з білогвардійцями й більшовиками, хай як вони гальмували українізацію на Кубані й Нижньому Подонні, але не змогли спинити цього природного процесу.

За такого широкомасштабного потягу українців Північного Кавказу до рідного слова, російські більшовики, прикриваючись гаслами про можливість розвитку української національної культури на всіх теренах РРФСР, вирішили розірвати етнічну цілісність нашого народу. Вони не тільки завадили возз'єднанню з радянською Україною заселених українцями Стародубщини, Слобожанщини і Кубані, а й узялися далі шматувати суцільний етнічний масив українства. Коли уряд УСРР порушив питання щодо приєднання до України за-

значених суміжних районів РРФСР, де компактно проживали українці, реакція російської сторони виявилася доволі своєрідною: у Ростові почали кампанію (у пресі, усно) за перехід Таганрозького і Шахтинського округів до Російської СФРР. Члени Південно-Східного крайкому РКП(б) Мікоян, Ейсмонт і Колотилів навіть підготували спеціальну записку, що її Сталін розпорядився розіслати всім членам і кандидатам у члени ЦК і президії ЦКК. У ній свідомо фальсифікувалися як історичні аспекти проблеми, так і кількість українців у цьому регіоні. Зокрема, зазначалося, що в Таганрозькому окрузі за переписом 1923 року їх усього третина, хоча насправді в шести районах їхня кількість становила від 51 % до 92 % [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, арк. 70–72, 78].

Зрештою за основу розмежування було взято не національну ознаку, а вказівку Леніна, що «соціалізм не може бути побудований на адміністративному економічному поділі, встановленому в минулому, і що, нарешті, час узятися за створення доцільно побудованих адміністративних економічних районів» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, арк. 72]. До Російської Федеративної Республіки було вирішено віддати нижчезазначені частини території Української Соціалістичної Республіки:

«а) Федорівський, Миколаївський (з м. Таганрогом), Матвієво-Курганський, Советинський, Голодаївський райони й східну частину Катерининського району Таганрозької округи на Донеччині;

б) Глубочинський, Ленінський, Кам'янський, Усть-Калитвенський, Владимирський, Сулинський, Шахтинський (з м. Шахти) райони і частини території Сорокинського й Олексіївського районів Шахтинської округи на Донеччині».

Лінія кордону визначилася так: «Сорокинський район рікою Північним Дінцем розділяється на дві частини, з них північна – до РСФРР, а південна лишається в межах УСРР, далі кордон іде по ріці Північний Донець аж до впадання в неї ріки В. Кам'янки. Станція Гундаревська в установлених межах землекористування відходить до РСФРР з тим, що, встановлюючи заокрошній кордон земле-

користування ст. Гундаревської, рудні не входять у внутрішню смугу й лишаються за УСРР. Далі кордон іде по р. Кам'янці з тим, що хутори Н. Шеверів і Плошаково відходить до РСФРР, а хутори Власово і Королево не лишаються за УСРР з тим, що землекористування всіх цих хуторів лишається без зміни до переведення землевпорядкувальних робіт. Далі кордон іде між землекористуваннями радгоспу “Червона Могила” (колишне Провалля) і хутором Ковалево, Платово й Гуково, звідти іде по межі с. Криничній (колишне Бірюково), займаючи хутір Добридень, себто по кордону Шарাপівського району.

Далі, проходячи по території Олексіївського району й залишаючи в межах УСРР землекористування ст. Остахової й хуторів Н.-Єфремівського, Н.-Олександрівського й Н.-Тузловського, кордон доходить до Таганрозької округи й, проходячи по старому округовому кордону Шахтинської й Таганрозької округ на протязі 5-х верств, іде в напрямку річки Тузлов по районних кордонах між Голодаївським і Дмитрівським районами до ріки Міус. Далі кордон іде по ріці Міус по кордонах землекористування між селами Маринівкою, Григорівкою й Голодаївкою так, що с. Голодаївка відходить до РСФРР.

Проходячи далі по кордону землекористування німецьких колоній Бушлерівки, Марієнгам, Густав Фелод, з тим, що ці колонії відходять до РСФРР, кордон іде по Амвросієвському районваному кордону до річки Середній Єланчик. Далі кордон устанавлюється по землекористуваннях села Покрова-Кирилівки, хх. Катеринівського, Слюсарєво до балки Грузький Єланчик, залишаючи північно-західну частину Катерининського району в межах УСРР. Далі кордон іде по балці Грузький Єланчик аж до кордону Маріупольської округи» [ЩДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3145, арк. 146–147].

За тодішніх умов УСРР могла вимагати тільки такого.

На засіданні Великої Президії ВУЦВК 11 листопада 1925 року було ухвалено звернутися до союзної Ради національностей з проханням «утворити спеціальну комісію для розгляду тих численних заяв, які надходять від українського селянства й робітництва, що мешкають на терені РРФСР у суміжних з УСРР районах, вважаючи

необхідним, аби представники УСРР, що увіходять до складу Ради Національностей, взяли участь у роботі цієї комісії» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3145, арк. 175].

Ще один документ: «Заслухавши інформацію представників ВУЦВК в Паритетній комісії щодо вирішення спірних питань у встановленні кордонів між УСРР і Північно-Кавказьким краєм, Мала Президія ВУЦВКу 15 грудня 1925 року ухвалила: “Доручити представникам ВУЦВК, щоб на черговому засіданні Паритетної комісії вони обстоювали питання про передачу УСРР лікарні Гордона, яка мусить обслуговувати пролетаріят Донбасу.

Маючи на увазі домагання населення й місцевої влади станції Чертково щодо приєднання їх до Старобільської округи, настоювати в Комісії по районуванню при ЦВК СРСР та приєднання цієї території до меж УСРР.

Доручити представникам ВУЦВКу обстоювати питання про перенесення Морського технікуму з Таганрога до Маріуполя”» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3145, арк. 181].

«На підставі Постанови РНК УСРР від 1/XII–25 року секретаріатові ЦАТК в терміновому порядку доручалося проробити й внести на розгляд комісії питання щодо приєднання станції Чертково й суміжної з нею території Мілеровської округи Північно-Кавказького краю, а також проект щодо врегулювання кордону на підставі клопотань від українського населення зазначеної території» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3152, арк. 216].

А 7 вересня 1925 року ЦАТК при ВУЦВК постановила таке: «Визнати, що існуючий державний кордон поміж УСРР й Північно-Кавказькою країною РСФРР в районі ст. Чертково (Південно-Східна залізниця) цілком штучний, розподіляючи одноцільну в економічному та етнографічному відношенні територію, яка тяготіє до х. Мілового Старобільської округи, викликає тим самим ненормальні явища, які дискредитують місцеві органи влади перед населенням. А тому просити Президію ВУЦВКу підняти перед ЦВК СРСР клопотання про приєднання Леоно-Калитвенської волості Північно-Кавказької краї-

ни РСФРР до складу Стрільцівського району Старобільської округи УСРР» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3152, арк. 249].

Та в Москві на це не зважили. Не допомогло навіть звернення до Політбюро ЦК ВКП(б) керівників УСРР за участю Лазаря Кагановича, який у другій половині 1920-х років був Генеральним секретарем ЦК КП(б)У [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 32]\*.

Однак процеси українізації захоплювали у свою орбіту дедалі більше корінних жителів Північного Кавказу. Великий громадський резонанс мала діяльність у 1923–1925 роках літературної групи молодих кубанських письменників-українців у станиці Полтавській Слов'янського району. Саме тут на початку 1920-х років було відкрито Кубанський педагогічний український технікум, який став осередком української культури на Кубані.

Організація групи молодих літературознавців була продовженням діяльності української кубанської периферійної інтелігенції, що прагнула зберегти вітчизняну культуру і насамперед рідну мову. У цій самій станиці 1923 року виникає перша на Північному Кавказі організація українських кубанських письменників «Гарт» («Кубфільгарт»). Ініціатором її створення цієї був молодий поет Іван Дорожний, а членами здебільшого стали студенти Кубанського українського педтехнікуму, які робили перші кроки на літературній ниві, пов'язуючи їх з відродженням інтересу до рідної мови та історії українського народу. Найбільш відомі учасники «Гарту» – Іван Дорожний, Кирило Тихий, Маруся Гринько, Пилип Прірва, Микола Промінь. «Гарт» також проводив масову роз'яснювальну роботу серед населення, популяризуючи українську мову як рідну [63, с. 69].

Відродження інтересу до рідної мови та історії українців Кубані відбувалося і в інших великих станицях Кубанського й Таганрозько-

---

\* Коли під час зустрічі з українськими письменниками в лютому 1929 року Сталіна запитали: «Чому до України не приєднають кілька повітів Курської та Воронежської губерній?» – той відповів: «Для нас кордони в межах СРСР не мають значіння, питання це стояло кілька років, але ми до нього ставимося дуже обережно. Західня буржуазія в своїй пресі і так натякає, що ми дуже часто міняємо кордони» [10, 1929, 23 лютого].

го округів, де українське населення було найчисленнішим. Зокрема, поміж них можна виділити станицю Уманську – центр Сйського відділу Кубанської області до революції. Вона під час перепису населення 1897 року була внесена у список міст Росії. Тут на базі місцевої гімназії та кубанських військових установ організовано літературно-історичний український гурток, який провадив активну діяльність.

У вересні 1924 року в Москві організований Союз українських пролетарських та сільських письменників Російської Федерації «Село і Місто» (СІМ). До цієї організації на рівні філій увійшли літературні групи кубанських українських письменників у Краснодарі та в станиці Полтавській. Зокрема, до Краснодарської філії належали Іван Луценко, Яків Промінь, Тимофій Іващенко, Олександр Лісогогор та ін.

«Сімівці» організовували літературні вечори українською мовою в Краснодарі та в станицях Кубанського округу, книжкові виставки в хатах-читальнях та інших закладах культури.

Однак ентузіазм українських патріотів Північного Кавказу наштохнувся на відчайдушний опір місцевих можновладців, незважаючи на рішення XII з'їзду РКП(б). Зрештою до 1926 року на Кубані залишилося тільки 150 українських початкових шкіл, вісім неповносередніх, один педтехнікум та український відділ у Краснодарському педінституті; натомість ще 1919 року в цьому регіоні наші співвітчизники мали 1391 початкову, 180 неповносередніх, 151 середню школу, дві українські семінарії, 124 інженерно-професійні школи, педінститут і політехніку.

Зрозумівши, що українізація набуває дедалі стихійнішого розвитку, більшовики вирішують опанувати цей процес, щоб зовсім не втратити контроль над ним.

Весною 1925 року в Краснодарі відбулася перша крайова українська партійна нарада, яка фактично стала початком організованої роботи серед українського населення Північного Кавказу, насамперед Кубані. Тоді ж було порушено питання про те, щоб безплатний додаток «Советский станичник» до кубанської газети «Красное зна-

мя» перетворити на український часопис. Крайком ВКП(б), з огляду на рішення української партійної наради, підтримав цю пропозицію. Тож від серпня 1925 року «Советский станичник» почав поволі українізуватися. Проте цьому процесові перешкождали зрусифіковані інтелігенти з числа українців, які злякалися українізації. Вони заявили, що не можна «хахляцькою мовою портить газету». Висловлювалися навіть думки в дусі «Долой хаклацьку газету, потому что у нас украинцев нету». Відтак про себе заявили справжні кубанські хлібороби, які одразу написали до газети: «Що ми – росіяни, це ви, інтелігенти, брешете, бо ми – українці й українська газета не тільки по мові, а й по духу зрозуміла нам. Нам краще вивчати сотню-дві незрозумілих нових українських слів, ніж вивчати всю російську мову» [цит. за: 57, с. 165].

До цієї думки почали приставати хлібороби багатьох станиць – і українство Кубані взяло гору. Більше того, це загостило перед українською секцією крайкому ВКП(б) питання про створення окремої української газети, яка обслуговувала б усіх українців Північного Кавказу.

Північнокавказький крайком більшовицької партії змушений був у листопаді 1926 року ухвалити спеціальну постанову щодо українізації: «Визнати за потрібне скласти комісію для вивчення справи з переведенням діловодства радопарату на українську мову. Доручити Крайбюро українських партсекцій організувати в Ростові українську газету для обслуговування всіх округ краю. Там, де переважає українське населення, вести роботу серед КСМ, безпартійної молоді і жінок переважно їхньою рідною мовою. Вжити заходів до українізації піонерроботи. Зав. хат. читальнями в станицях, де більшість населення становлять українці, повинні використовувати українську мову. В округах і районах треба зробити перехід до викладання в школах рідною українською мовою населення, школи українізувати тоді, коли є на те згода батьків учнів» [64, чис. 19, с. 16].

І вже 1926 року таке періодичне видання – «Червона газета» – побачило світ. Починала газета з одного працівника і 35 примірників

платного накладу. Через рік вона, будучи на той час першою і єдиною українською газетою в РРФСР, уже мала сталий редакційний апарат і понад 200 сільських кореспондентів. Видання виховало свого читача, здобувши авторитет і повагу серед широкого кола українців Північного Кавказу, які доти не мали можливості знайомитися з рідним друкованим словом [11, 1927, 16 квітня].

Усе це впливало на самостійність кубанських українців, спонукало їх до тісного зв'язку з батьківською землею, зміцнювало прагнення приєднатися до неї у формі автономії. Мовляв: «Чого нам під Москвою перебувати? Взяли б і приєдналися до України. Тут же зовсім близько: Озівське море – і Україна. Волимо під Україну, але з однією умовою, аби Кубань не обернулася в звичайну округу. Ну, коли хочете, на засадах федерації, навіть, правильніше, конфедерації, на це свідоме козацтво піде» [11, 1927, 3 травня].

За даними Кубанського окружного відділу народної освіти, у 1925 році україномовного населення тут налічувалося 900 тис. осіб. Серед жителів Краснодару 50 тис. (третина) розмовляли українською. Відповідно, функціонувало 150 українських шкіл I ступеня – з 14 тисячами учнів і 320 вчителями.

У 1925 році з'являється спеціальна постанова Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про роботу серед українців», що визнає її «суттєво важливою».

Надзвичайно сильний вплив на розвиток українізації Північного Кавказу здійснила учительська конференція Слов'янського, Поповичівського і Темрюцького районів Кубанського округу, яка відбулася 9–12 січня 1926 року. Її резолюції «Українізація на Кубані», «Про роботу хати-читальні ст. Полтавської», «Про роботу дослідно-показової школи Куб. Укр. Педтехнікуму за 1-й триместр» і «Про роботу українських секцій педколективів» дістали схвалення в регіоні, а також були опубліковані московським журналом «Вопросы просвещения» у російському перекладі [16, № 2–4, с. 200–202].

Ці документи, звичайно, не залишилися поза увагою місцевих комуністів-українців. Проте готовність багатьох із них підтримати

процес розвитку рідної духовності присікали з Москви. Зокрема, тодішній нарком освіти РРФСР Анатолій Луначарський заявив на зібранні працівників місцевої школи в Краснодарі: «Українізація лякає деяких учителів тим, що російська школа буде українізована, і, таким чином, російська мова займе становище мови, що зникає на Кубані. Ці побоювання зовсім безпідставні. Якщо на Україні проведено ґрунтовно українізацію, то це там узгоджується цілком з місцевим побутом. Тут же, на Кубані, цього робити не можна» [32].

Справді, багатьох місцевих учителів, які не сприймали українізації, лякало те, що рік у рік на Кубані зростала кількість українських шкіл. Так, у 1924/1925 навчальному році їх налічувалося 147, у 1925/1926 – 150, у 1926/1927 – 219.

Заспокоюючи ревнителів «общепонятного», Луначарський рекомендував уживати в школі замість української «кубанську» мову. Зрештою він заспокоїв присутніх тим, що в майбутньому можна буде перевести навчання на російську [32].

Місцева влада інколи зазнавала справжніх потрясінь, наприклад, від хороших колективів, що виконували українські пісні та, як висловлювалося місцеве чиновництво, «жили переважно старим і “малоросійським” репертуаром». Так, запрошений у березні 1926 року до Краснодара (виступити на II з'їзді Рад Кубані) хор станиці Сергіївської виконав пісню «Ще не вмерла Україна» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3146, арк. 19].

Під тиском зростаючої національної свідомості українського населення влада все ж змушена була здавати свої позиції.

Партійний комітет Арзгірського району, що межує з Калмикією, повідомляв: «Протягом останніх років наша організація провадить агітацію й пропаганду серед селян українською мовою, використовуючи для цього селян-українців, бо населення краще розуміє українську мову, ніж російську. Ми рахуємо, що потрібно цілком українізувати наш район, українізувати партійні осередки, щоб наблизити їх до селянства» [11, 1926, 12 серпня]. В інших районах Ставропілля і над Терекком така робота не здійснювалася, хоча потреба в україні-

зації тут теж давно вже існувала, особливо в П'ятигорському, Александрівському, Медвежинському та Новогригорівському районах (в останньому майже половина населення була українцями) [11, 1926, 25 серпня].

Однак над Тереком і в Ставрополлі станом на середину 1926 року з боку радянської влади фактично не було здійснено жодних практичних заходів щодо українізації. На той час тут не було ані українських шкіл, ані хат-читалень. Більшовицькі функціонери були занепокоєні тим, що там «і досі б'ють гопака та співають “Ще не вмерла Україна”, що місцевим населенням “вважалося” за дійсно сучасне українське» [11, 1926, 12 серпня].

У березні 1927 року нарада секретарів українських секцій райкомів ухвалила, що найголовнішим їхнім завданням має бути культурно-політична виховна праця серед українського населення українською мовою, а саме: 1) підготовка партійців (гуртки при хатах, запровадження вивчення української мови в рухомих і стаціонарних школах); 2) вивчення культурно-побутових умов життя українського населення Кубані; 3) створення українського партійного і безпартійного активу; 4) збільшення кількості українських лікпунктів, «просування української книжки в маси»; 5) організація гуртків українознавства; 6) організація курсів перепідготовки латачів-українців; 7) запровадження «більшої плановості» українізації школи; 8) створення мережі українських шкіл вищого типу; 9) розгортання мережі українських профшкіл. Однак і ця постанова не надто змінила стан справ [64, чис. 42, с. 6].

Пояснення цьому слід шукати у ставленні адміністративних апаратів до українського населення, яке на другій кубанській округовій конференції ВКП(б) делікатно назвали «нездоровим», вбачаючи причину такого ставлення в недостатній увазі до українізації.

Про таке саме ставлення і про умови, за яких здійснювалася на Кубані українська культурна праця, яскраво свідчить, наприклад, той факт, що завідувач педтехнікуму в станиці Полтавській, член комуністичної партії, протягом року дістав вісім доган і двічі був

виключений з партії за ведення роботи українською мовою. Не менш виразним є свідчення завідувача відділу освіти Кубанського округу Потапова: «В деяких районах стан культурно-освітньої праці українською мовою є ненормальним через те, що частина місцевих працівників веде неправильну лінію, яка іде проти українізації. Одні одверто виступають проти неї, а другі ставлять дане питання на розв'язання учням першого ступня (безграмотним) і вживають інших заходів, цілком непотрібних і недопустимих. Другою гальмою в справі українізації є негативне відношення до цього питання керівників освітою, котрі виявляють зайвий російський шовінізм» [64, чис. 42, с. 6].

У ще гіршому стані була справа українізації адміністративного апарату. Попри те, що населення вже давно цього вимагало і станичні ради одна за одною ухвалювали резолюції про українізацію станичних рад і судів, а урядові комісії констатували, що «в районних і почасти станичних організаціях керуючий склад робітників української мови не знає, що утруднює масове охоплення роботи рідною мовою і дуже перешкоджає здійсненню наближення апарата до населення», на Кубані не було жодної української адміністративної установи (натомість в Україні ще станом на 1 січня 1927 року діловодство відповідними мовами велося в 306 російських сільрадах, 228 німецьких, 137 польських, 117 єврейських, 52 молдавських, 47 болгарських, 30 грецьких, 13 чеських, 2 білоруських й 1 шведській).

Усе це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, що росіяни становили більшість у місцевому адміністративному апараті. Наприклад, 1926 року в районних виконкомках Кубанського округу українці становили 29 %, а росіяни – 66 % – пропорція, цілком протилежна реальному національному складу населення округу. У Краснодарській міськраді українців було 3,3 %, а росіян – 84 %, водночас у місті українців – 33 %, а росіян – 28 % [64, чис. 42, с. 7].

Отже, Кубанню, за висновками її уродженця П. Сулятицького, правлять зайшли, чужі їй росіяни, котрі, як свідчить газета «Молот», «української мови не знають, що утруднює здійснення наближення

апарата до населення», і, як додає «Червона газета», «замість того, щоб роз'яснювати громадянам національну політику партії і совітської влади..., вороже ставляться до українізації через те, що просто всі вони не розуміють національної політики і висловлюються проти українізації, ставлячи свої власні інтереси вище громадських». І в цьому так далеко заходять, що, як констатує газета «Красное Знамя», «всю українізацію пояснюють каверзами чужої комунізму неросійської з походження частини вчительства та контрреволюційних кулацьких верств козацтва» [64, чис. 42, с. 7].

Були й інші пояснення, мовляв, саме населення каже: «Українська школа? Це гарно, це ми розуміємо. Але що ж? У станраді говорять і пишуть по-руському, у вищих школах вчать по-руському. Повчиться дитина чотири роки по-українському, а тоді переучуйся або сиди дома. Та нехай воно вже так буде, як є». А русотяпи за це хапаються і радіють: «От, бачите, само населення не бажає української школи» [10, 1927, 27 квітня].

І це тоді, коли на Північному Кавказі за переписом 1926 року проживало 3 106 852 українці, більшість яких була зосереджена в 37 районах, а саме: Абинський – 76 % українців, Азовський – 85 %, Анапський – 62 %, Апшеронський – 51 %, Арзгірський – 86 %, Баталпашинський – 60 %, Брюховецький – 85 %, Виноділенський – 75 %, Геленджицький – 52 %, Гаряче-Ключевський – 75 %, Дивенський – 69 %, Сійський – 74 %, Єсентукський – 64 %, Заветинський – 55 %, Зимовниківський – 55 %, Канівський – 80 %, Кошарський – 90 %, Коренівський – 65 %, Краснодарський – 85 %, Кримський – 69 %, Курсавський – 86 %, Кущівський – 80 %, Леоно-Калитвенський – 90 %, Матвієво-Курганський – 86 %, Мечетинський – 54 %, Мілерівський – 80 %, Невинномиський – 55 %, Павлівський – 85 %, Приморсько-Ахтарський – 82 %, Ремонтенський – 93 %, Сальський – 84 %, Сіверський – 70 %, Слов'янський – 70 %, Староменський – 87 %, Таганрозький – 93 %, Темрюцький – 89 % і Тимашівський – 79 % [25, с. 5].

На відміну від Москви і Ленінграда, де українські колонії склалися зі студентів, червоноармійців і службовців, у Ростові основою

громади був український пролетаріат. Тут стихійно виникли українські секції при клубах шкіряників, комунальників і працівників ленінських майстерень. Саме робітники з передмість заповнювали театри, коли в них ставили українські вистави. Влада на це дивилася поблажливо: «Хохли балуються своєю рідною мовою і культурою – хай!» [10, 1927, 27 квітня].

Подібне становище склалося і в Новоросійську, де половину робітничого класу становили українці, які самотужки тягнулися до рідного слова [10, 1927, 27 квітня].

Попри вкрай несприятливі умови, самочинна українізація краю тривала, її годі було спинити. Це привело до того, що 13 липня 1927 року президія Кубанського окружного виконкому змушена була ухвалити резолюцію щодо проведення українізації всього радянського апарату.

Однак від проголошення до здійснення було дуже далеко. Проти українізації висували вже давно відомі аргументи, зокрема, що на Кубані немає української мови, а є власна «кубанська». Питання лишалося відкритим протягом року, доки 17 липня 1928 року в Краснодарі на нараді комісії ВЦВК і ЦКК з місцевими партійними та громадськими діячами не було визнано, що «кубанська говірка в науковому відношенні є чисто українською і навіть в більшій мірі ніж в місцевостях У.С.С.Р.» [цит. за: 64, чис. 42, с. 7].

На нараді ухвалили здійснити українізацію школи й усього радянського апарату «прискореним темпом». На підставі цієї ухвали було створено комісію на чолі з Ємельяновим, який, до речі, зовсім не знав української мови. Йому насамперед було доручено скласти план українізації культурно-просвітніх установ. Таке обмеження завдань комісії, порівняно з тим, про що йшлося на нараді, відразу поставило під сумнів питання про «прискорений темп» українізації.

Це підтвердилося через десять днів, коли Ємельянов виступав на 5-му пленумі Кубанського окрвиконкому з доповіддю про шкільні справи, в якій про українізацію не було ані слова. Лише після від-

повідних запитань, в останньому своєму слові він заявив: «Питання українізації давнє і складне. Українізація вже прищепилася. 29 % всієї шкільної мережі українізовано. Питанням українізації цікавляться і центральні органи. Після довгих суперечок і балачок ясно одне: українська мова одна; окремої кубанської мови нема. Українське населення не протестує проти українізації... У цьому році ми підійшли до планової українізації Кубані. Всілякі хитання, всілякі спроби дезукраїнізації шкіл – нетерпимі» [64, чис. 42, с. 7].

Однак планова українізація так і не розпочалася. Знову з'явилися сумніви: чи справді населення Кубані розмовляє українською, а не «кубанською» мовою? Професор Кубанського сільгоспінституту Ленський, наприклад, заявив: «Українізація – штучне питання, поперше: кубанці не говорять українською мовою, бо вже давно зрусифіковані, по-друге: українізація призведе до регресу культури, українізації не вимагає життя» [10, 1928, 4 вересня].

Водночас факти свідчили про протилежне: українське населення Північного Кавказу тяжіло до рідного слова. Так, учитель Давидівської школи (станція Таманська) писав до Наркомату освіти УСРР восени 1927 року: «Дітвора кожен день прохає – дайте книжечки прочитати – а де ж я її візьму?» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 249, арк. 1].

А коли жителям високогірного аулу Хошмензіль, переселенцям з Полтавщини, показали кілька старих українських часописів, то «здійнявся цілий переполох. Газети переходили з рук до рук... довелося їх залишити, бо занадто настирливо просили селяни» [10, 1928, 14 грудня].

На той час більшість хліборобів уже зрозуміла, що навчати дітей рідною мовою легше, ніж будь-якою іншою. Наприклад, в одній станиці Кубанського округу на загальних зборах спільно з радою вирішили перевести навчання в школі на рідну українську мову, а потім зняли вивіску станичної ради, «затерли написане на російській, написали на українській мові, така-то Станрада» [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3146, арк. 18].

А в Успенському районі Армавірського округу одну з українських шкіл було відкрито навіть за ухвалою сільської церковної ради [10, 1929, 20 березня].

У станиці Новодерев'янківській, скориставшись бездіяльністю місцевої влади, українізували церкви. Там почали викладати українською мовою навіть Закон Божий [71, 1931, чис. 32].

У станиці Ягорлицькій, повідомлялося в пресі, «дуже тепло зустрічали присутні виступи наших харківських делегатів, особливо тих, що говорили українською мовою. Для багатьох тутешніх українців це, без сумніву, була ціла подія, бо, нігде правду діти, з трибуни вони чули українську мову вперше» [10, 1929, 4 липня].

Зрештою в листопаді 1927 року в Ростові скликали крайову конференцію за участю представників Наркомату освіти УСРР. На захист «кубанської» мови виступив доцент Краснодарського педінституту Ф. Чистяков, але підтримки не дістав. Професор Міртов і доцент Шаля блискуче довели, що мова кубанського населення суто українська, навіть менше засмічена чужими словами, ніж мова жителів Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній, звідки походять кубанці\*.

Рятуючи ситуацію, Ємельянов запропонував поставити на плебісцит питання: чи треба здійснювати українізацію, чи ні. Але учасники конференції одноставно відхилили цю пропозицію та визнали за необхідне українізувати всі установи, не обмежуючись тільки культурно-освітніми [64, чис. 42, с. 8].

Зрештою Ємельянов змушений був визнати: «После долгих споров и толков ясно одно: украинский язык один, особого кубанского языка нет. Украинское население не протестует против украинизации, если и школы, и техникумы, и стансоветы украинизируются» [10, 1928, 4 вересня].

---

\* Резолюція крайової наради була такою: «На основі наукових даних визнано, що так званої кубанської мови на Північному Кавказі ніколи не було і немає. Навпаки, вчені стверджують, що українці нашого краю, в том числі і кубанці, говорять тією ж самою мовою, що й населення Радянської України» [71, 1928, 23 листопада].

Ця сама конференція констатувала, з одного боку, стихійний потяг населення до українізації, якої воно одноставно вимагало на різних з'їздах, пленумах, конференціях і т. д., а з другого – боротьбу проти неї місцевих партійних організацій і представників влади, а через це – загострення національної і соціальної ворожнечі. Нарешті, ухвалено налагодити зв'язки з УСРР для обміну досвідом українізації [64, чис. 42].

Наприкінці грудня 1928 року бюро крайового комітету партії в спеціальній резолюції визнало необхідним: 1) українізувати в районах, де переважає українське населення, не тільки школи, а й весь радянський апарат, щоб у сільських і станичних радах діловодство провадилося українською мовою, а в районних виконкомах – і українською, і російською; 2) там, де є українське населення, оголошувати постанови сільських рад одночасно двома мовами – українською і російською; 3) вжити заходів, щоб у складі окружного і районного активів робітників певна частина працівників володіла українською мовою; 4) протягом найближчого року українізувати цілу низку рад і судових установ; 5) відкрити достатню кількість українських шкіл I і II ступенів.

Усе це привело до усунення Ємельянова з посади завідувача відділу освіти Кубанського округу й утворення крайвиконкомом нової комісії, яка розробила план українізації у 37 районах Північнокавказького краю таких закладів: 965 шкіл I ступеня, 561 лікпунктів, 309 хат-читалень та кількох десятків профшкіл і шкіл II ступеня.

Наприкінці березня 1929 року пленум комісії крайвиконкому в справах національних меншин, поповнений представниками крайового суду, прокуратури та інших крайових установ, обговорював доповідь оргвідділу виконкому про планову українізацію радянського апарату в 37 районах краю протягом трьох років і про підготовку для цього на спеціальних курсах відповідальних працівників (по 1000 осіб щороку).

Констатувавши, що досі ще не проведено роз'яснювальних робіт на місцях і в крайовій пресі, не складено планів українізації, та

запропонувавши здійснити це протягом десяти днів, учасники пленуму комісії ухвалили за основу план оргвідділу, але з тим, щоб в українських районах були українізовані не тільки ради і районні виконкоми, а й абсолютно всі установи (суд, міліція, кооперативи тощо). Крім того, на пленумі заявлено, що протягом 1929 року має бути українізовано не 8, а 15 районів, і доручено крайовому суду та прокуратурі негайно взятися за переведення роботи в судах на українську мову.

Через кілька днів під час III Крайового з'їзду було організовано спеціальну нараду делегатів з'їзду щодо українізації. На цій нараді делегати одностайно вимагали негайної українізації [64, чис. 42, с. 8]. Так, основні її напрями передбачали запровадження викладання українською мовою в початкових школах 35 районів, які підлягали українізації. Передбачалося перевести на українську і викладання в школах середнього ступеня, а також у так званих ШКМ (школах колгоспної молоді). У семи педагогічних технікумах створювалися відділення з навчанням українською мовою. У станиці Полтавській Слов'янського району розширили педагогічний технікум до 900 студентів. Випускники закладів мали ставати українськими вчителями в початкових школах Північного Кавказу й Нижнього Подоння. Важливим було відкриття при Кубанському педагогічному інституті відділення українознавства з аспірантурою за профілем «українська мова, література та історія».

Було також організовано Північнокавказький український науково-дослідний інститут, одним із завдань якого стала підготовка різноманітних довідників для шкіл. Друк шкільної та іншої літератури українською мовою покладался на спеціальне видавництво «Північний Кавказ» у Ростові.

Важливим напрямом українізації на Північному Кавказі було створення інформаційної мережі українською мовою, яка передбачала українізацію дев'яти районних газет, видання крайової «Червоної газети», щомісячного крайового журналу «Новим шляхом», який пізніше перейменовано на «Ленінський шлях». Для дітей було ви-

рішено видавати «українську сторінку» в крайовій російськомовній газеті «Ленинские вучата».

У Ростові відкрито Північнокавказьке відділення Державного видавництва України, що уможливило видання підручників для українізованих шкіл і постачання на книжковий ринок україномовної літератури. Однією з важливих сфер державної підтримки українізації був культурний сектор: клуби, бібліотеки, хати-читальні, кіно, радіо, стінні газети. У районах українізації велося масштабне розгортання мережі гуртків і курсів української мови.

Окружні комітети Північного Кавказу ухвалювали численні рішення про обов'язковість вивчення української мови службовцями окружних, районних та сільських установ з подальшим запровадженням її в діловодство. Службовців, які ухилялися від вивчення української мови, притягали до партійної та адміністративної відповідальності.

Секретаріат Північнокавказького комітету партії теж ухвалював велику кількість рішень щодо українізації в краї. Вони передбачали матеріальну й організаційну допомогу у виданні преси українською мовою, дозвіл на відрядження редакторів газет в Україну. У 1929 році секретаріат крайкому збільшив наклад «Червоної газети» вдвічі й доручив крайвиконкому виділити для цього 4,5 пуди паперу та 6450 карбованців, визначивши це як місячну норму. Було профінансовано український і вірменський пересувні театри. Обговорювалося питання про організацію стаціонарного українського театру в Ростові. Усе це здійснювалося в межах трирічного плану українізації [63, с. 70].

Зрозуміло, що не все написане ентузіастами кубанської української літератури добре сприймалося штатними ідеологами – їхні твори часто жорстко критикували на сторінках партійної преси. Так, негативних відгуків дістали вірші М. Щербини зі збірки «Ранок», що побачила світ 1929 року. У рецензії журналу «Новий шлях» під багатозначним заголовком «Гнилі акорди» рецензент повчав: «При будівельному підйомі вірші, які не закликають іти вперед, тягнуть

назад. Їх треба відкинути, як і інші перешкоди. Одним з таких ідеологічних гальм і є збірник поезії М. Щербини “Ранок”».

«Збірка поезії» Олекси Кирія, що побачила світ на початку українізації, в 1926 році, також була різко розкритикована, а самого автора звинуватили в тому, що він нібито пропагує народництво та регіліїно-націоналістичні погляди.

Проте поки що Москві було вигідно продовжувати гру в українізацію, тому низові підрозділи більшовицької партії і надалі дотримувалися «генеральної лінії» щодо коренізації національних меншин. Саме тому стала можливою поява в січні 1930 року постанова Донського окружного комітету ВКП(б) про українізацію на Нижньому Подонні. Ростовські власті тоді, зокрема, змушені були визнати: «Зважаючи на те, що в складі сільського населення округи українці становлять більше 65 %, а за виключенням національного вірменського району і Новочеркаського (руського) району в решті 9 районів українське населення становить понад 75 %, а також виходячи з суті Ленінової національної політики, – визнати за потрібне в районах з більшістю українського населення провести українізацію» [25, с. 19].

Українізацію на берегах Нижнього Дону вирішили «провадити знизу до верхівки, себто, від села до району з першочерговою послідовністю переведу на українську мову в першу чергу хат-читалень, шкіл, станрад, а потім решту радянських і громадських організацій» [25, с. 19].

Партійні, радянські та громадські організації округу і газету «Донская правда» зобов’язали негайно розпочати пояснювальні роботи серед широких кіл населення щодо значення українізації. При цьому заборонялися «прояви ініціативи, що шкодять справі українізації, а також визнати за неприпустиме проведення плебісциту серед населення» [25, с. 19].

Задля кращого виконання накреслених планів ростовська більшовицька влада провела 20–22 січня 1930 року в Таганрозі об’єднаний пленум Донського і Харківського окружних виконавчих комітетів про українізацію Нижнього Подоння та шефство харків’ян у цій справі. Його постановою президії Донвиконкому і виконкомам українських районів було запропоновано «рішуче посилити темпи

проведення українізації з таким розрахунком, щоб намічена робота щодо українізації 137 сільстан[ичних] рад і райвиконкомів округи була закінчена не за три, а за два роки.

Вжити заходів до того, щоб у 1930 році був українізований апарат не менше, як у 80 сільстан. радах і в усіх райвиконкомках українських районів.

Широко розгорнути мережу гуртків для вивчення української мови, з розрахунком повного охоплення всіх робітників радянських, кооперативних, громадських організацій у 1930 році» [25, с. 21].

Крім того, згаданою постановою передбачалося, що «всі організації округи мусять віднині вести боротьбу проти великоруського шовінізму, що проявляється в формі огидливого ставлення до української мови й протиставлення їй перевагу російської мови, пасивному або навіть саботажницькому ставленню до справи вивчення української мови робітниками, поповненні радянського апарату особами, що знають українську мову. Водночас треба дати рішучу відсіч українським націоналістичним тенденціям, що прагнуть скористати українізацію в інтересах клясового ворога. Доручити президії в найближчий час проробити питання про висування до радянського апарату на керівну роботу робітників, бідняків, наймитів та активних середняків з українців» [25, с. 21–22].

Президії Донського окружного виконавчого комітету рад доручалося «переглянути й посилити склад округової комісії в справах українізації..., проводити рішучі заходи впливу на тих керівників виконкомів українських районів, а також і округових відділів, що невчасно виконують директиви про запровадження українізації [25, с. 22]».

Видимість втілення політики українізації показували й у Москві. Так, 11 лютого 1930 року Президія Ради національностей Центрального виконавчого комітету Союзу РСР, ухвалюючи постанову щодо практичного здійснення національної політики на Північному Кавказі, значну увагу звернула і на розв'язання проблем українізації в цьому регіоні.

Зокрема, відзначалося, що «ухвалений крайвиконкомом план проведення українізації на Північному Кавказі до 1931 року відповідного перелому на місцях не створив. До весни 1930 року керівництво крайових радянських органів в цьому питанні не було ні тверде, ні послідовне» [25, с. 24].

Окремим розділом цього документа виділено «потребу широкого обговорення і популяризації намічених заходів з українізації серед робітників і наймитсько-бідняцьких шарів населення, як одного з важливих чинників практичного здійснення національного питання в Північно-Кавказькому Краї.

У найближчий час створити в центрі Північно-Кавказького краю й округах з українським населенням вогнища культури: театри, бібліотеки, літературні об'єднання письменників-українців і зміцнити українські секції при вищих і середніх школах Краю.

Незалежно від наміченого плану українізації розгорнути організацію шкіл, хат-читалень, народніх будинків і клубів.

Твердо здійснюючи план українізації, широко і систематично висвітлюючи в пресі заходи, зв'язані з його вирішенням, провадити водночас рішучу боротьбу з перекручуваннями лінії в цьому питанні, не зупиняючися перед зняттям окремих робітників з роботи і притягненням їх до відповідальності» [25, с. 26–27].

За кілька днів проблема українізації на Північному Кавказі розглядалася і на засіданні Президії Всеросійського центрального виконавчого комітету. В її постанові вказувалося на «недостатньо рішуче проведення в життя наміченого Крайвиконкомом плану українізації і слабку мобілізацію громадської уваги навколо питань українізації» [25, с. 28].

Зреагувавши на московську постанову, 25 квітня 1930 року президія Північнокавказького крайового виконавчого комітету розглянула питання про перебіг українізації радянського апарату. Відзначалося, що цю роботу крайовими відділами й управліннями та окружними виконавчими комітетами не виконано. У травні 1930 року окрема постанова з цього приводу ухвалюється щодо Кубанського округу,

де «заходи і темпи, що намічені до переведу роботи установ тих районів, що підлягають українізації, ні в якій мірі не забезпечують переходу на українську мову районів, навіть у строки, що їх прододжено Кубанським Округконкомом» [25, с. 32–33].

Розгорнуті рішення щодо українізації Північного Кавказу тоді ухвалюють і в Харкові, який був столицею УСРР. Зокрема, постановою колегії Наркомату освіти УСРР 16 жовтня 1930 року Північнокавказькому крайовому відділу народної освіти мали надати велику допомогу в справі українізації [25, с. 34–35].

Отже, незважаючи на труднощі, пов'язані з тривалою асиміляцією, українізація в Північнокавказькому регіоні та на Дону до початку 1930-х років мала тенденцію до розширення і закріплення в сільських районах. Своєрідним фундаментом для цього процесу стали успіхи в навчально-просвітницькій галузі. У 1931 році в краї було 1200 українських шкіл I ступеня і близько 80 шкіл так званого підвищеного типу, шкіл II ступеня – ШКМ. Істотно зріс наклад «Червоної газети», який становив тепер 38 тисяч примірників. Популярним серед української та російської інтелігенції був педагогічний і літературно-художній щомісячник «Новим шляхом» [25, с. 70].

У Кубанському окрузі працювало понад 300 українських шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі таких гуртків було 30. На українському відділенні робітфаку навчалось близько сотні осіб, на українському відділенні педтехнікуму – 70, у педтехнікумі станиці Полтавської – 300, а на українському відділенні Кубанської радпартшколи – 60. Кубанський радіоцентр 40 % своїх програм траслював українською мовою.

Проте станом на середину 1930 року в жодному з 12 районів, де мала здійснюватися українізація, належним чином це завдання виконано не було. Станичні ради, де діловодство велося українською мовою, були поодинокими.

Усі хати-читальні районів, що українізувалися, одержували дуже обмежену кількість газет і книжок рідною для місцевого населення мовою. Масова робота тут здійснювалася, як правило, російською.

Різні окружні організації ставилися до українізації формально. Наприклад, поштовики заявляли, що немає команди згори [10, 1930, 20 липня].

Уже з кінця 1929 року, тобто від початку колективізації, місцева преса регулярно реєструвала випадки, коли працівники освіти відмовлялися послуговуватися українською: «На русском языке лучше заниматься, он более нужен» (ст. Канівська); «Украинизация – это ненужная для нас роскошь» (ст. Спокійна). У станиці Раєвській місцева влада не виділяла для школи належних коштів, оскільки остання була українізована. У станиці Старощербинівській завідувач школи агітував проти створення в ній п'ятого українського класу. У Новоменській і Мінгрельській станицях начальство, попри вимоги батьків і учнів, не здійснювало українізацію старших класів школи. У станиці Андрієвській звільняли з посад учителів, які володіли українською мовою, натомість призначали тих, хто нею не послуговувався. У школі села Новокубанського на другий рік навчання перейшли з української мови на російську, всупереч волі місцевого населення.

У всьому краї вперто не виконувалися розпорядження влади про те, що в школах, де українців понад 30 %, мусить викладатися українознавство. Ще рік тому Наркомос видав розпорядження, щоб на всіх відділеннях Кубанського педінституту вчили українську мову, але місцева влада так його й не виконала.

Аналогічна ситуація була й у інших галузях. У станиці Новомишастівській відмовилися поповнювати бібліотеку українськими книжками, у Краснодарі в центральній бібліотеці імені Пушкіна, яка щомісяця безплатно отримувала українські книжки, їх почали просто ховати. У хатах-читальнях, ігноруючи бажання відвідувачів, відмовлялися передплачувати українські часописи, а деколи навіть агітували проти їх приватної передплати.

У станиці Кореньовській не бажали розмовляти з населенням українською мовою, а в станраді Новомишастівській голова виконкому не приймав заяв, написаних українською мовою, і т. д. [64, чис. 42, с. 9].

Та все ж силами населення здійснювалася дерусифікація краю, дедалі глибша й ширша. Люди самі собі давали раду. На відсутність українських театрів і клубів населення Кубані відповіло організацією численних аматорських труп, хорів, оркестрів. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток; у Краснодарі їх налічувалося близько десяти.

Поміж українців краю виявилось надзвичайне зацікавлення бандурою. Було створено кілька гуртків бандуристів, а при Краснодарській консерваторії організували клас гри на цьому інструменті. Один з таких гуртків протягом восьми місяців 1928 року дав у станицях і селах краю з великим успіхом понад 200 концертів.

Брак українських бібліотек компенсувався зростанням обсягів купівлі української книжки, часто-густо в складчину [64, чис. 42, с. 9].

Дуже захопилася українізацією молодь. У станиці Полтавській студенти педтехнікуму організували український лікпункт, через який пройшло близько 600 неграмотних. За цим самим напрямом у багатьох станицях працювали старші учні місцевих шкіл. Вони ж організовували стінні українські газети та збирали групи сількорів; скрізь, де тільки провадилася національно-культурна праця, брали в ній активну участь [64, чис. 42, с. 9].

За ухвалою крайової влади в липні 1931 року в Краснодарі почалося створення Північнокавказького українського науково-дослідного інституту. За півроку в цій установі вже взялися за виконання планових тем за чотирма напрямками: економіка; історія та етнографія; література та мистецтво; мовно-культурне будівництво.

Результати праці п'ятьох штатних і 21 позаштатного науковців за I квартал 1932 року були підсумовані в першому збірнику, який, зокрема, містив такі статті: «Нариси історіографії Кубанщини», «Мова крайової газети», «Мова районних українських газет», «Місто Краснодар – як осередок пролетарської культури українських районів Північного Кавказу» тощо [11, 1932, 15 червня].

Одну з бригад вказаного інституту відрядили до станиці Полтавської задля вивчення досвіду українізації партійного та радянського апарату, щоб поширити його в інших українських районах. Лінг-

вістична експедиція мовно-культурного сектору мала протягом II і III кварталів 1932 року дослідити межі поширення української мови на Північному Кавказі.

Крім того, науковий колектив інституту готував підручники з української мови і літератури, суспільствознавства.

Крайова влада подбала і про матеріальну базу цього наукового закладу. Йому передали Краснодарський історичний, Темрюцький і Таманський музеї, допомогли придбати близько 8 тис. книжок для бібліотеки [11, 1932, 15 червня].

«З неволі, – пише П. Сулятицький, – пішов московський уряд і компартія на українізацію Кубані, і зараз вони самі добре не знають, як їм далі бути в цьому “проклятому питанні”: не допомагати українізації, поборювати її – зло, помагати – лихо, а зовсім не звертати на неї уваги, то ще гірше. Раніше говорилося, що українізація – це, власне, лише метода підходу партії до мас і є частиною їх геніального винаходу класової національної політики. А тепер чуємо, що українізація – стихійний процес і що вона “...не тільки метода підходу партії до трудових хліборобських мас”, вона ставиться ширше, її потрібно використати як методу прискорення культурного розвитку українського населення краю.

Спочатку твердили, що українізацією цікавляться лише незаможні, то головним чином не козаки, т. з. іногородні, а тепер із жахом констатують, що стихія заливає і куркулів-козаків, і буржуїв-іногородніх, і їх обвинувачується в усіх гріхах українського шовінізму і націоналізму. Не вільні від тих обвинувачень і середняки. Це все загрожує перспективами об’єднання населення, а кому від такого об’єднання буде лихо, цього доводити не треба. Через те зараз уже лунають заклики “активно провадити жорстоку боротьбу з класовим ворогом, хоч би він був тричі українцем”» [71, 1929, ч. 13].

А 1929 року, розповідає далі П. Сулятицький, надзвичайно жваво і піднесено минули Шевченківські дні. Не було жодного населеного пункту, де урочисто не святкувалися б ці дні, збираючи на концерти, вистави, реферати, академії сотні й тисячі людей. Не обійшлося, звичайно, без інцидентів. Наприклад, у станиці Павловській, почув-

ши перші звуки «Заповіту», весь зал підвівся, а секретар партосередку, голова станради, секретар нарсуду і члени райвиконкому навіть не скинули шапок, а на вимогу присутніх встати відповіли: «Вы – украинцы, ну и стойте» [цит. за: 64, чис. 42, с. 10]. Подаючи цей факт, «Червона Газета» додала від себе: «отакі чудаки».

Стриманість в оцінці, зазначив П. Сулятицький, надзвичайна, і вона «свідчить про те, що наближається той час, коли Кубань знайде в собі і сили й уміння примусити отих “чудаків”, що зараз сидять по всіх її закутках, не тільки встати, але й назавжди залишити її хату» [64, чис. 42, с. 10].

Восени 1932 року в Краснодарі накладом 300 примірників вийшла друком книжка «Плян українізації північно-кавказького педагогічного інституту». Укладений В. Козиревим, С. Грушевським та І. Шумським, цей документ засвідчив далекоюсяжність будівників української культури на етнічних теренах нашого народу, що належали до складу Російської республіки. План передбачав такі заходи: переведення викладання всіх дисциплін на українську мову згідно з визначеним графіком; формування спеціального кошторису витрат на «утримання курсів української мови, поповнення бібліотеки та кабінетів українською літературою, преміювання студентства тощо».

Зрештою, для розгортання такої широкомасштабної роботи на Дону й Кубані вже були достатні підстави, оскільки на той час у цьому регіоні діяли 12 українських педагогічних технікумів, відкрився відділ при Ростовській вищій комуністичній школі. У дусі того часу план містив і такі пункти: «викликати на соціалістичне змагання щодо українізування відділів – Воронізький педінститут» і «узяти на буксир у справі українізації Кубанський медичний інститут».

Розвивалося тут і українське книговидання. Уже 1931 року в Ростові та Краснодарі було видано 149 назв книжок і брошур загальним накладом 968 тис. примірників. А 1932 року видавництвами «Північний Кавказ», «Нацвидав» і кубанською філією Держвидаву УССР планувалося надрукувати 600 назв загальним накладом 4 800 000 примірників.

Також було українізовано два театри – у Краснодарі й Армавірі.

Кубанцям у вигнанні залишалося тільки мріяти про повне відродження українства на рідній землі, а тим, хто там проживав, більшовицька влада в 1931–1932 роках дала слабку надію на подальший розвиток українізації. Про це нібито свідчили її кроки. Так, ухвалювалися постанови про відкриття нових курсів з підготовки вчителів українських шкіл, критикувалися недоліки в окремих районах тощо.

Однак усе це було тимчасовим явищем: з 1930 року, за дослідженням Я. Савки, почався зворотний процес – згортання українізації. Уже тоді розпочалися нічні виклики професорів і вчителів-українців, почеплення різноманітних ярликів, інкримінування безглузких звинувачень.

«Глуха чутка про скору ліквідацію українізації, – згадував Петро Волиняк (Чечет), – ходила по Кубані, затруювала свідомість і гнітила душу. Деякі слабкодухі вже повільно повертали в бік “єдиної неделімої”, що для зовнішньої відміни тепер перебудовувалася на “пролетарській основі”. У деяких станицях позривали українські вивіски й замінили їх російськими. Інші школи, не чекаючи ніякого наказу, самовільно русифікувалися. Але відчувалася слабкість і нерішучість з обох боків. Треба було натиску, якогось шаленого вітру, що позривав би оцю завісу непевності, яка розділяє тепер Україну і Кубань. Хоч роз’яснення якогось треба, а його нема. Мовчить район, не озивається й край, що міститься тепер у Ростові.

А натиск Москви росте й росте. Невідомо чого перестали приходити українські часописи з Ростова, Харкова й Києва. Офіційної заборони нема, але й часописів нема. Скарги на пошту не помогли – пошта каже, що то вина виключно адміністрацій.

– Але чому всіх разом? – питаємо. – Хіба змовились?

Знизують плечима й потішають:

– Будете російські читати – ці приходять добре» [13, с. 126–127].

Проте повних обертів цей процес набрав 1932 року, коли ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову про припинення українізації. Підписана Сталіним і Молотовим ухвала вимагала «негайно

перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українських” районів, а також усі існуючі газети і журнали з української мови на російську як зрозумілішу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання у школах на російську мову» [63, с. 70]\*.

Крайком і крайвиконком зобов'язані були терміново «перевірити і поліпшити» склад працівників шкіл в «українських» районах. Одразу ж припинили діяльність видавництва «Червоний прапор» і «Радянський станичник», а Краснодарська філія Державного видавництва України з її представництвами на Кубані й Північному Кавказі припинила розповсюдження української літератури і періодики. Таким чином, місцеве населення змушене було читати лише російськомовні видання.

---

\* Однак одразу припинити викладання українською мовою в школах Північнокавказького краю виявилось нереальним. Так, козак станиці Полтавської Ф. Солігор свідчив: «Офіційно наркомат освіти РСФСР, через районні відділи освіти, розіслав офіційного розпорядження про заборону ведення навчання в школах українською (рідною) мовою 1 січня 1934 року, тобто в 1933 / 1934 навчальному році.

Я в той час працював завідувачем навчальної частини в Стефанівській неповносередній школі Сівірського району, в якій провадив навчання по ботаніці, зоології й хемії. Першу половину навчального року, до зимових вакацій, тобто до 1.І.1934 року, провадили навчання рідною мовою й користалися підручниками, писаних українською мовою. На зимові вакації, на два тижні, я вибув до Педагогічного Інституту міста Краснодар, в якому я мав тоді провадити навчання на природничому відділі, де виклади так само велися рідною (українською) мовою.

Коли ж я повернувся з Краснодару, то завідувач школою (бо як тоді називали: Директор НСШколи) пан Лісабон вручив мені розпорядження РайОНО про перехід навчання в школах російською мовою й про ліквідацію підручників, писаних українською мовою. Тож третій семестер, по зимових вакаціях, нам довелося в мові коверкати до невпізнання, бо самі погано володіли російською мовою, а підручників у російських мовах не було – їх лише навесні було добуто в невеликій кількості.

Та не дивлючися на русифікацію в школах в щоденному житті мешканці кубанських станиць переважно говорили своєю рідною мовою» [35, 1957, чис. 3, с. 19, 20].

Від 28 березня 1933 року ліквідувався і крайовий український театр [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 374, арк. 42].

Успіху русифікації сприяли заходи на зразок тих, що практикувалися у фашистській Німеччині: українські школи та культурно-освітні установи повсюдно ліквідовувалися, у людних місцях палили українські книжки з хат-читалень; тих, хто поширював українське слово, знищували або висилали до сибірських концтаборів – така доля спіткала, зокрема, півтори тисячі вчителів. Професор Садиленко був відправлений вирубувати ліси в околиці Архангельська, професор Баклаженко – на п'ять років прокладати Біломорський канал, Шаля – на 10 років на Соловецькі острови...

Брати Андрій і Григорій Безкровні були розстріляні в підвалі НКВД в Краснодарі, така сама доля чекала і на Федора Чапалу. У заслання відбули вчителі Доброскок, Кравченко, професори Грибінник, Горецький, Недаткевич, Рахівський, науковець і поет Литовченко.

Крім того, десятки тисяч свідомих кубанських українців, яким інкримінували «антидержавну національну політику», були закатовані в підвалах місцевих відділів ОДПУ та НКВС. Один з видатних організаторів хорових колективів Кубані, перший керівник Кубанського козачого хору Григорій Концевич був заарештований і розстріляний 1937 року тільки за те, що в репертуарі цього колективу половина творів виявилися українською мовою [34].

Зрештою, всі, хто відігравали помітну роль в українському відродженні Кубані, були репресовані більшовицькою владою. Півтори тисячі вчителів українських станичних шкіл заплатили життям або були заслані в тайгу за відданість своїй професії. Лише ті, хто своєчасно відчули загрозу і задалегідь виїхали з Кубані, змогли врятуватися. До таких, зокрема, належав Петро Четет-Волиняк.

Треба сказати, що кубанці пробували протестувати. Відважні козачки станиці Полтавської порозбирали власні посівні й збиральні машини та решту сільськогосподарського реманенту. За їхнім при-

кладом вчиняли й інші, і повстання поширилося на Поповичівську, Андріївську, Мар'їнську, Старощербиніївську, Воронцовську та інші станиці Кубані.

Виморену голодом станицю Поповичівську заселили кочовики-цигани, на Зелений Клин виселили мешканців станиці Дінської [47, с. 83].

У станиці Тимашівській 5 квітня 5000 козачок оточили раду, вимагаючи повернути конфіскований і звезений на станичний вигін сільськогосподарський реманент і забраних коней. «Бачучи таку грізну силу сміливих козачок, – згадував О. Панченко, – станична рада скапітулювала перед повсталими жінками, за винятком секретаря партійної організації, над яким козачки жорстоко помстилися і довго не вагаючись “оперували” (вихолостили) його, бо той комуніст добре дався взнаки мешканцям станиці» [47, с. 82].

У 1930–1931 роках з України прибуло в Уральську область 32 127 родин, а з Північного Кавказу – 25 995. Станом на квітень 1932 року в тих районах, куди виселялися спецпереселенці українського походження, вони становили відносно до місцевого населення: в Івдельському – 150 %, у Надеждинській – 75 %, у Кизеловському – 85 % [60, с. 230].

Великих втрат українське населення Кубані зазнало під час голодомору, що розпочався після насильницької колективізації селянських господарств. Загони Червоної армії та ОДПУ оточували щільним кільцем козацькі станиці, не випускаючи з них людей, – тобто прирікали їх на вимирання, оскільки хліб і худобу заздалегідь було забрано.

Таких жорстоких заходів більшовицька влада вживала насамперед до українського населення тих районів, які були занесені на так звані чорні дошки, а саме: Слов'янського, Невинномиського, Усть-Лабинського, Брюховецького, Кущівського, Павлівського, Кропоткінського, Сійського, Краснодарського, Коренівського, Отраденського, Тихоріцького, Армавірського і Тимашівського.

У станицях, намічених до депортації, українське населення становило абсолютну більшість. До 80–90 % їхніх жителів загинуло. Так, відомо, що в станиці Корсунській кількість жителів зменшилася з 14 до 1 тис., тобто майже на 93 %. В Усть-Лабинській втрати сягнули 14 тис. осіб, приблизно так само постраждали Воронежська і Дінська станиці. У Пашківській, Дмитрівській та Ільській станицях жителів стало вдвічі менше [2, с. 30–31].

Таким чином більшовицька влада половину українського козацтва Кубані заморила голодною смертю. Населення значної кількості станиць поголовно вивезли в Сибір, заселивши на козацькі обійстя здебільшого ветеранів Червоної армії. Назви станиць спеціально змінювали, щоб ніхто й здогадатися не міг, що тут жили нащадки українського козацтва.

Так, 16 грудня 1932 року крайком ВКП(б) ухвалив постанову про виселення всіх жителів станиці Полтавської: «Ввиду того, что станица Полтавская, несмотря на принятые меры, продолжает злостно саботировать хозяйственные мероприятия Советской власти и явно идет на поводу у кулака, признать необходимым выслать всех жителей станицы из пределов края, за исключением доказавших на деле свою преданность Советской власти в гражданской войне и борьбе с кулачеством... Полтавскую партийную организацию, как явно неспособную бороться за решения партии, распустить» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 236]. Полтавську станицю, яка мала характерну українську назву, переіменували на Красноармійську.

Бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) 20 січня 1933 року під головуванням першого секретаря Шеболдасва ухвалило ще одну безпідставну постанову: «Ввиду того, что станица Уманская Павловского района по прежнему идет на поводу у кулака, саботируя хлебопоставки, по примеру станицы Полтавской, Медведовской и Урупской выселить в северные районы СССР из станицы Уманской 1200 хозяйств единоличников и колхозников, наиболее злостно саботирующих хлебопоставки» [34].

Тепер ця старовинна станиця, названа при переселенні запорожців на Кубань за йменням запорозького коша (куреня), стала Ленінградською [2, с. 30–31]\*.

Можна погодитися з В. Задунайським, який стверджує, що радянська система працювала чітко і швидко, безжально знищуючи кожного, хто хоча б висловлювався прилюдно проти безправ'я та несправедливості, що панували на козацьких землях протягом

---

\* Один зі свідків голодомору на Північному Кавказі П. Петренко згадував: «Мені довелось бачити, як большевики під час колективізації руйнували на Кубані наших статечних сільських господарів, цебто кубанських козаків. Тоді приїхав на Кубань як представник ЦК ВКП(б) Лазар Каганович, і разом із секретарем крайкому большевицької партії Шеболдаєвим і головою крайвиконкому Півоваровим вони зруйнували всю Кубань. Ці звірі в людському образі позграбовували у козаків усе їхнє майно, а самих людей, старих і малих, виселяли з рідного краю на Сибір. По станицях залишались тільки старі та хворі. Після того не було кому обробляти землю, не було й чим, бо худоби теж не було. Тому увесь степ, та й станиці заросли бур'янами, а залишені на призволяще люди пухли і вмирали з голоду.

Я спостерігав, що у самому Краснодарі, столиці Кубані, трупи людей, що померли тут з голоду, валялися по кілька днів по вулицях і дворах. Мої добрі знайомі, що мешкали в Краснодарі, Іван Редьківський із дружиною і чотирма дітьми, були розкуркулені вищезгаданими керівниками советської влади, а 1933 р. ця родина вмерла з голоду, наївшия лободи та іншої трави. Бо не було вже навіть у Краснодарі ні собак, ні кішок, – усе знищили голодні люди. У станиці Глиняній колишній заможній господар Сергій Букалов із родинною, що складалася з 6-ох осіб, теж загинули від голодної смерти. А найстаршого сина його – Гаврила советські органи заарештували і відвезли на Сибір.

Бачив я 1933 р. і станицю Уманську, де люди виглядали опухлими, блукали по вулицях, як дикі вовки, шукаючи чого-небудь поїсти. У цій же станиці я бачив, як дехто з цих голодних людей орало, як робоча худоба, цебто запрягалися в дряпака-культиватора й тягли його понад силу, намагаючись обробити якийсь шматок землі, щоб посіяти хоч трохи чого-небудь. У цій станиці Уманській вимерло від голоду дуже багато людей. У родині козака Іваньківського, після того як його самого було заарештовано і заслано на Сибір, залишилася мати з трьома дітьми. Двоє з них померли з голоду, а третього мати з'їла, а потім і сама померла. Подібних фактів було багато.

Таким способом большевицькі тирані руйнували цей багатий край 1932–33 років. Згодом, 1937 року, двох згаданих злочинців – Шеболдаєва та Півоварова – зліквідувала їхня ж советська влада» [35, 1953, чис. 5, с. 14–15].

20–30-х років минулого століття. Таким чином було «не лише упорено Кубань та використано її потенціал для розбудови комуно-радянської імперської системи, але суттєво зруйновано як процес українського національно-культурного відродження, так і підвалини української нації у цьому регіоні» [29, с. 24].

Усе це завдало значного удару українцям Кубані, спричинивши занепад їхнього національного життя на тривалий період.

## ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

### Доповідна експерта-інструктора українських шкіл Костянтина Кравченка помічнику члена Кубанського уряду про функціонування українських шкіл

8 листопада 1919 року

Ведомство  
Народного Просвещения  
Експерт-інструктор по  
украинским школам

Помощнику  
Члена Правительства  
по делам национальных  
школ

8-е ноября 1919 г.

№ 3

г. Екатеринодар

#### Доклад

Во исполнение Вашего предложения имею честь сообщить данные о школах, перешедших к преподаванию на материнском (украинском) языке, а также и о тех школах и отделениях, где введено или вводится преподавание украинского языка и истории, как отдельных предметов.

Считаю своим долгом сообщить, что имеющиеся сведения не полны, что не дает возможности указать точно число отделений и школ.

Преподавание украинского языка и истории, как отдельных предметов вводится в 2-х третьих отделениях в ст. Привольной.

Что касается высших начальных училищ, то преподавание этих предметов велось в ст. Ахтырской и вводится в ст. Привольной.

*Приложения:* Список школ Куб. края с преподаванием на украинском языке [не виявлено. – В. С.].

Експерт-інструктор К. Кравченко [66, с. 25].

**Чернетка циркуляра відділу народної освіти  
Кубанського уряду щодо розвитку української освіти**

*Листопад 1919 року*

Циркуляр по Ведомству  
Народного Просвещения

от «\_\_» ноября 1919 г. за №\_\_ г. Екатеринодар

Заведующим низшими и высшими начальными училищами станиц, селений и городов Кубанского края, населенных казаками-черноморцами и иногородними украинского происхождения.

Потребность организации школьного преподавания согласно основным педагогическим принципам, диктующим постепенный переход от близкого к далекому, от легкого к трудному и от частного к общему, нашла свое выражение в постановлениях Кубанского областного учительского съезда 5–8 апреля 1917 года, Кубанской краевой Рады в декабре того же года, в целом ряде резолюций, принятых на отдельных совещаниях представителей населения Кубанского края и в многочисленных приговорах станичных и аульских обществ о необходимости ведения школьного преподавания на родном для населения языке. Эта необходимость получила свое реальное подтверждение в осуществлении еще с 1917 года перехода многих Черноморских школ к преподаванию на материнском (украинском) языке.

Ввиду всего этого Ведомством Народного Просвещения рядом мероприятий и в частности циркуляром от 4 августа с/г за № 13097 положено начало планомерному проведению в школьную жизнь этой реформы и наметило ближайшие задачи, подлежащие осуществлению. В дополнение к указанному циркуляру нахожу нужным указать для руководства в дальнейшем следующие положения для практического проведения последовательности обучения на мате-

ринском (украинском) языке через две I<sup>я</sup> ступени школы (низш. и высш. нач. уч.).

1. Отделения, перешедшие, согласно желанию населения, к преподаванию на украинском языке, сохраняют его до конца, притом с III-го отделения, когда учащиеся в достаточной мере усвоят механизмы чтения и письма, вводится преподавание русского языка, как обязательного предмета.

2. В тех же отделениях, в которых преподавание с первого года велось и в настоящее время ведется на русском языке – язык преподавания сохраняется.

*Примечание:* в случае если 2-е или 8-е отделение с начала текущего учебного года, фактически перешло к преподаванию на материнском языке, таковое сохраняется и впредь.

3. В отделениях с преподаванием на русском языке, в случае выражения на то желания населения, вводится, как отдельные предметы, украинский язык и история Куб. казачьего войска в связи с историей Украины.

4. Введение обучения на литературном (украинском) языке и преподавания этого языка и истории, как отдельных предметов, осуществляется на основании постановлений о том органов местного самоуправления.

5. В случае если бы часть населения данного пункта выразила свое несогласие с тем или иным постановлением органа местного самоуправления, то для удовлетворения нужд этой группы необходимо, в зависимости от количества учащихся, либо образовать параллельные отделения, либо выделить школы с преподаванием на желательном для этой группы языке.

6. При желании населения в высших начальных училищах и на педагогических классах при них, а также в профессиональных школах вводится родиноведение и украиноведение (история, география, язык и литература).

7. В связи с введением в школе материнского (украинского) языка необходимо немедленно озаботиться организацией украинских от-

делов при школьных библиотеках, для каковых в ведомстве имеется свой каталог [66, с. 19–20].

## **Доповідна вчителя і кобзаря Костянтина Кравченка про потреби розвитку національної школи на Кубані**

*Без дати*

### **Нужды национальной школы в Кубанском крае**

В переживаемый нами, на рубеже двух эпох, великий момент кардинальной замены старых социальных отношений и воззрений новыми, жизнь выдвигает на первый план трудовой принцип, а это ставит на очередь вопрос о перевоспитании всех наших общественных навыков, вкусов, нашего сознания, всей индивидуальной и массовой психологии в направлении полной демократизации.

Так как широкое обновление экономических и социальных форм влечет за собою и обновление духовных отношений, то несомненно, что одною из ближайших задач момента является реформа школьного образования, которая должна будет создать необходимые кадры работников, подготовить будущих деятелей грядущей эпохи.

Этим и определяются следующие главнейшие задачи новой, так называемой трудовой школы: развитие социального чувства в ребенке, уважение к своей и чужой личности, воспитание привычки к труду и сотрудничеству, культивирование природных положительных склонностей дитяти, заложенных в нем родным народом и родной обстановкой, словом – создание ценной общественной единицы.

Но среди задач школьного переустройства, давно уже формулированных видными теоретиками педагогического дела, на видном месте стоит еще вопрос об обучении на родном языке. Этот принцип, имеющий крупное значение в жизни школы, всегда реально выступал среди других задач в момент переосознания

общественных форм и отношений. Базируясь на реальных данных, он прочно связан с культурным, экономическим и политическим прогрессом каждого народа, ввиду чего правильное и планомерное осуществление его облегчает замену старых форм более здоровыми новыми, что особенно важно для нас в условиях текущего момента. Строя народное образование на новых принципах, мы основываем его прежде всего на педагогических положениях, без коих немислимо здоровое школьное строительство.

Исходной точкой истинного образования служат все те духовные способности ребенка, которые заложены в его душе наследственностью и всей его семейной и общественной жизнью, родной природой, родным бытом и мировоззрением родного народа. Все эти факторы и создают те первые образы, представления и понятия, которые прочно закрепляются в молодом мозгу и являются тем сложным духовным миром, с которым ребенок является в школу для дальнейшего развития.

Насколько ребенок наследует от родителей и окружающих их мысли, вкусы, темперамент, и вообще весь характер поведения, настолько потомство отражает в себе всю умственную деятельность, весь духовный и физический склад своей нации, которая всю свою колоссальную духовную работу выражает прежде всего в языке. Таким образом, язык есть форма, в которую воплощается вся духовная работа данного народа и посредством которой ребенок связан с психофизической жизнью своей нации, стихийно идя по направлению, проложенному предыдущими поколениями. Все дошкольное умственное развитие ребенка тесно связано с развитием его речи, в самом начале импульсивной, но потом при помощи длительных и тяжелых усилий делающейся очень сложным, уже сознательным восприятием, которое путем повторений скоро делается прочным бессознательным процессом.

Параллельно с этим укрепляются и все те ощущения, образы, понятия, представления, ассоциации, все те воззрения и наклонности, какие дали ребенку родители, семья, общество, нация, и которые ас-

социруются в нем со звуками родного языка. При этом они ассоциируются так прочно, что нормальное духовное развитие ребенка без родного языка делается невозможным, ибо, лишив его родной речи, мы лишаем его и тех образов, которыми он жил и думал. Человек не может правильно мыслить на неродном для него языке, так как ясность мысли обуславливается степенью возникающих образов и представлений, их словесной форме.

Весь свой сложный духовный мир, созданный на почве родной речи и направляющий все поступки и мысли, ребенок приносит в школу, которая должна продолжить, расширить и укрепить это давно начавшееся духовное развитие дитяти, оберегая в нем положительное наследие нации и прежде всего родной язык, с развитием которого, как уже было сказано, связано и развитие ума ребенка. Поэтому с точки зрения современной педагогики родной язык в школе, особенно начальной, является наиболее могучим средством духовного развития и необходимым условием школьного обучения.

Школьное образование в каждом поколении совершенствует и обогащает родной язык, который должен быть настолько усвоен ребенком, чтобы служить средством для выражения всего того, что приобретено и создано детскими духовными силами.

Денациональная школа затрудняет развитие детского сознания и не развивает речи. А скорее переиначивает ее и всю национальную психику, все те *свои* родные наблюдения и представления, которые вынесены детьми из родной обстановки. Вместо понятных и близких представлений, соединенных с физической и психической жизнью ребенка, эта школа дает новые слова с новыми значениями и воплощает в них новые представления, часто мало или совсем непонятные. Механически усваиваемые, при незначительном участии рассуждения и без участия воображения и ассоциации, эти представления непрочны и должны скоро ослабеть и исчезнуть из детского сознания. Вот почему не всегда с ростом школ растет и народное просвещение.

Национальная же школа (или материнская), стремясь возможно больше использовать заложенные родной обстановкой индивидуальные духовные способности и приобретения ребенка, культивирует тем самым положительные духовные силы нации, способствуя приобщению ее к общечеловеческому прогрессу. Она, как соответствующая нормальному росту сил ребенка, не требует от него чрезмерного напряжения этих сил, как это делает школа народная, денациональная, преждевременно обессиливающая детский организм и тормозящая его развитие. Такая задержка умственных способностей несомненно пагубно отражается на жизнедеятельности и всем творчестве данного народа, препятствуя его прогрессу и выводя из строя культурных народов.

К этому нужно прибавить, что наука, воспринятая на чужом языке без развития своего, вследствие своей неопределенности и абстрактности не может сильно влиять на образование и воспитание как отдельной личности, так и целого коллектива, потому что замена родного понятного слова малопонятным вносит неясность и в представления.

Известнейшие педагоги: Вассель, Н. Корф, Н. Водовозов, К. Ушинский, Л. Толстой и за ними целый ряд других указали еще на деморализующее влияние денациональной школы, которая, отрывая ребенка от родной почвы и обстановки, развивает в нем пренебрежительное отношение к родному языку, быту, семье, народу, но в то же время не может укрепить в его сознании иного положительного содержания взамен отнимаемого.

К. Д. Ушинский говорит, что неродная школа бессильна и бесполезна, что она лишь задерживает естественное развитие ребенка и портит его душу. Правда, остается грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, которая вскоре исчезает, не будучи достаточно прочно закреплена школою, чтением и т. д. Общеизвестен тот факт, что сильное понижение грамотности и рецидивизм безграмотности особенно наблюдается в украинском народе.

Национальная школа несколько не препятствует достижению общечеловеческого прогресса, потому что, делая исходной точкой отправления детского развития колыбель, семью, она постепенно доводит ребенка до возможно полного понимания мира. Ставя конечною целью просвещения единые общечеловеческие идеалы, международное объединение, приобщение к мировой культуре, мы в то же время видим, что путь достижения такого просвещения является особым для каждой нации, создающей свой язык, свою культуру, свой быт, свое мировоззрение, свои цели и стремления, и что свободное развитие каждой национальной культуры только расширит и обогатит культуру мировую. Проявление национального гения каждого народа способствует общечеловеческому, интернациональному прогрессу, так как вносит в общие соты мировой культуры свою каплю меда.

До сих пор всякое национальное народное развитие и творчество лишь тормозилось, как ведущее к освобождению трудовых масс от эксплуатации и порабощения, но теперь, в самом начале творческого строительства новой жизни, необходимость свободного развития духовных способностей каждого народа является одним из главных условий освобождения и возрождения народов.

Таковы те главные принципы, которые являются основанием для требований родной национальной школы, нашедших свое выражение в программах всех демократических партий.

Острая потребность в такой школе резко выступает в настоящий момент пересоздания государственных и общественных отношений на территории всех народов, лишенных прежде своей школы, и в частности у нас в Кубанском крае, где необходимость школьного преподавания на родном языке украинской и горской частей населения была признана еще весной 1917 года на Кубанских учительских съездах, а потом в многочисленных приговорах станичных, сельских и аульских обществ.

Составляя вместе с горскими народами в общей массе Кубанского края значительное большинство (не менее 70 %), украинский

элемент населяет сплошь Ейский и Таманский отделы, почти весь Екатеринодарский, большую часть Кавказского и меньшую часть Лабинского и Майкопского, а также составляет значительный процент населения городов Екатеринодара, Ейска, Темрюка и Анапы.

Живя компактно массой, черноморские казаки и украинцы-иногородние сохранили свою национальную физиономию, свой язык. Несмотря на систематически проводившуюся денационализацию, несмотря на явное и тайное противодействие прежней власти, несмотря на репрессии и даже террор со стороны хозяйничавших в крае реакционных элементов, украинская часть Кубанского населения проявила тяготение к родной школе, родной книге, к сохранению и развитию своих духовных богатств. Этот присущий всякой здоровой демократии инстинкт самосохранения особенно ярко проявился в революционные годы и в открытии явочным порядком школ с преподаванием на украинском языке, и в таком огромном спросе на украинскую книгу, который оказалось невозможным удовлетворить. Наконец, быстрый рост «Просвіт» на Кубани, постановки бесчисленных украинских пьес в станицах и городах еще сильнее подчеркивает духовный голод населения и предугадывает источники и способы его удовлетворения.

Что же касается украинских школ, то, несмотря на самые неблагоприятные условия, они в настоящее время имеются (по неполным пока данным) в 25 населенных пунктах Кубанского края и число классов с преподаванием на украинском языке превышает 120.

Еще более открыто горских школ – до 70, в составе не менее 150 классов, и есть данные ожидать, что в наступающем учебном году горские школы будут открыты во всех аулах.

Подводя итоги всему сказанному, мы должны сделать вывод, что вопрос о материнской школе на Кубани (украинской и горской) ожидает своего решения в государственном масштабе.

Очевидно, что здесь налицо реальнейшая нужда народной массы в легком понятном образовании. Тем не менее прежняя буржуазная

власть не только не предпринимала в этом направлении никаких конкретных положительных шагов, но всячески тормозила важное дело просвещения на родном языке. Этим обстоятельством и объясняется то ненормальное тяжелое положение, в котором очутилась национальная школа в Кубанском крае.

До сих пор прежние правительства не урегулировали переход к преподаванию на родном языке, вследствие чего преподавание ведется крайне хаотично и, кроме того, всякие колебания политического барометра влекли за собою недопустимые с педагогической точки зрения неоднократные переходы в преподавании на одном и другом языке. Усиление реакционных влияний ставило в беспомощное положение немногочисленных и разрозненных борцов за народную материнскую школу и вело к торжеству все реакционные элементы на местах, восставшие против этой школы. Отсутствие определенных распоряжений относительно национальной школы, отсутствие единого плана преподавания на родном языке в учебных программах, острый недостаток учебников и школьных пособий, крайне ограниченное количество подготовленных преподавателей, беспомощность работников национальной школы против террора реакционных групп, иногда и против единственного произвола – вот те условия, в каких существовала до сих пор национальная школа на Кубани.

Если единая трудовая школа должна сделаться народным достоянием, то тем более необходимо помнить о национальном принципе в школе, имея в виду предстоящий переход ко всеобщему обучению. Результаты и сама судьба этой реформы будут в значительной степени зависеть от той позиции, которая будет занята по отношению к материнской школе, являющейся единственным средством для легкого и быстрого достижения грамотности.

Став на точку зрения необходимости легкого, доступного для народа просвещения, мы неизбежно приходим к признанию принципа обучения на родном языке, а также преемственности и непрерывности образования, как основного единой школы. Так как все школьное об-

разование должно быть последовательным рядом ступеней, включающих в себя определенные законченные циклы знаний, то очевидно, что образование, начатое на родном языке, должно быть продолжено и закончено на нем же. В противном случае – оторванность средней и высшей ступени от низшей ведет к оторванности интеллигенции, воспитанной на ином языке, от народа.

С другой стороны – необходимость преемственности в обучении на родном языке на всех 3-х ступенях вытекает из того факта, что для начальной школы нужны учителя, знающие язык и историю того народа, среди которого и для которого им приходится работать, что и может дать средняя школа, для преподавания в которой тоже, в свою очередь, нужны люди, подготовленные в высшей школе.

Отсюда же вытекает и другая задача правильной постановки обучения на родном языке – устройство курсов для подготовки учителей.

Тесная связь между школьным, дошкольным и внешкольным образованием требует свободы и урегулирования всех этих видов.

Наконец, интересы того же дела требуют еще пересмотра существующих учебников и издания новых.

Если к этому добавить и необходимость специального инструктирования и ревизии национальных школ, то станет очевидным, что вся сложная и ответственная организация такого дела выдвигает необходимость создания при краевом Отделе Народного Образования Особого Подотдела по национальным школам и применения к работе в нем представителей кубанских национальных культурно-просветительных организаций, как непосредственно заинтересованных в успехе реформирования народного образования в направлении, отвечающем просветительным нуждам родного народа.

К. Кравченко [66, с. 4–9].

**План заходів більшовицької влади щодо розвитку  
української освіти в Кубансько-Чорноморській області**

*3 квітня 1920 року*

Т[оваришу] Заведующому Отделом  
Народного Образования  
Куб.-Черном. исполкома

Ближайшие задачи и мероприятия в области  
украинского образования в Кубанско-Черноморском крае

Еще в 1917 году, когда во многих кубанских школах наочным порядком совершился переход к преподаванию на украинском языке, являющемся материнским для значительной части местного населения, на областных учительских съездах был выдвинут целый ряд задач переустройства школы соответственно потребностям населения. Однако эти задачи до сих пор еще практически не осуществлены, несмотря на всю их остроту. Прежняя власть, уступая стихийному ходу событий, ограничивалась выполнением необходимых мероприятий, крайне неудовлетворительно организовала в Ейске летом 1919 г. учительские украинские курсы и создала при б[ывшем] Ведомстве Народного Просвещения специальный орган для управления Украинской школой в крае.

Все главные задачи по введению в кубанских школах преподавания на украинском языке указаны в резолюциях учительских съездов, в протоколах при б[ывшем] Управлявшем Ведомстве Нар[одного] Пр[освещения] и в ряде моих (документов) докладов, основанных на непосредственном моем знакомстве с постановкой украинской школы на местах.

В связи с объединением Кубани с Черноморьем, два округа которого (Туапсинский и Сочинский) почти сплошь населены украинцами, расширяется и вопрос о материнской школе для них.

Из задач, стоящих на очереди, важнейшими считаются следующие.

1. Ввиду того, что создание народной школы с преподаванием на родном языке до сих пор подвергалось влияниям различных политических перемен и тормозилось работой реакционеров, убивших в сознании трудовых масс уверенность в их неотъемлемом праве на свою материнскую школу, необходимо немедленное широкое осведомление кубанско-черноморского украинского населения о свободной возможности осуществить свое право обучения на родном языке. Особенно важно, чтобы школьные работники и трудовое казачество получили эту уверенность из рук Советвласти в настоящий момент. Необходимо вообще обеспечить каждой национальной группе вытекающее из основных демократических и педагогических положений право на свою, родную школу.

2. Необходимо немедленно приступить к разработке плана организации летних курсов для подготовки учителей к преподаванию на украинском языке в трудовой школе, при чем об устройстве курсов следует заранее осведомить учительство, что даст возможность своевременно предвидеть все нужное для наилучшей постановки дела.

3. Для облегчения обучения на родном языке и ускорения перехода к нему необходимо снабдить школьные библиотеки украинскими книгами, в каковых, в настоящее время, ощущается большой недостаток.

4. Для привлечения к преподаванию на украинском языке специалистов нужно собрать сведения об учащихя, знающих этот язык.

5. Ввиду того, что отсутствие единого плана преподавания на украинском языке и учебных программ вносило хаос в украинскую школу и этим значительно ослабляло ее педагогические достижения, необходимо сообщить таким школам единый определенный план преподавания и составить новые учебные программы, применив их к требованиям трудовой школы.

6. Для расширения педагогического и политического образования украинских учителей следует организовать специальную журнальную работу путем издания украинского педагогического журнала или представив особый отдел в известиях Отдела Народного

Образования для статей на русском и украинском языках по теоретическим педагогическим вопросам, по методике, специальным наукам, трудовой школе и т. д.

7. Крайне необходимо расширить дело инструктирования и ревизии украинских школ, для чего следует увеличить количество инструкторов и вообще для руководства и обслуживания этого сложного дела создать при Отделе Народного Образования подотдел по национальному образованию с украинской и горскою секциею. Этого требует и необходимость сосредоточить в одном органе дошкольное воспитание, школьное и внешкольное образование на родном языке ввиду непосредственной связи этих видов между собой.

*Дошкольное воспитание.* Так как главный контингент украинской части кубанско-черноморского населения составляют хлеборобы, то на очередь выдвигается необходимость организации в станицах и селах детских садов и яслей для маленьких детей родителей, занятых сельско-хозяйственным и другим трудом, а в городах – для городского населения. При этом для инструктора, имеющего дело с украинскими детьми дошкольного возраста, безусловно необходимо знание украинского языка.

*Внешкольное образование.* Что же касается внешкольного образования, то в связи с предстоящим введением всеобщего обучения необходимо содействовать устройству украинских школ грамоты во всех пунктах Кубанско-Черноморского края, где есть население, говорящее на украинском языке. Кроме того, необходимо организовать снабжение библиотек и читален научными и политическими книгами на украинском языке, а также произведениями укр. художественной литературы, имеющей большое воспитательное значение благодаря своей высокой гуманности и демократичности.

Особенное внимание следует обратить на перевоспитание всего народного сознания, веками затемнявшегося старой школой, на развитие социального участия в подрастающем поколении. Для этого украинская секция должна принять деятельное участие в организации городской и сельской украинской молодежи в трудовые

коммуны, выработать планы и вообще принять меры для подготовки будущих работников социалистического строя.

Колоссальную роль в народном образовании и воспитании должен сыграть украинский народный театр, поэтому на постановку пьес здорового и ценного в художественном отношении украинского репертуара и руководство им секция должна обратить особое внимание.

Наконец, необходимо вызвать к жизни и поднять на соответствующую высоту эстетическое воспитание украинского населения Кубани и Черноморья. Для этого нужно вернуть произведения украинского народного творчества их творцу путем организации хоров, концертов и в особенности – бандурной игры. Ввиду громадной популярности бандуры или кобзы, этого характерного украинского народного музыкального инструмента, связанного со всей исторической жизнью укр. народа, необходимо организовать сеть лекций-концертов с кобзарями, для чего уже имеется достаточно полно разработанный материал. Это дело облегчается тем обстоятельством, что на Кубани в настоящее время имеется до 10 кобзарей, обладающих весьма обширным репертуаром и достаточным музыкальным опытом.

Для правильной постановки национального школьного, дошкольного и внешкольного образования и для руководства им необходимо создать при Отделе Народного Образования Подотдел национального образования, состоящий из двух секций – украинской и горской, причем ближайшими помощниками заведующих этими секциями являлись бы для каждого: 1 главный школьный инструктор, руководящий школьной подсекцией, и 1 главный до- и внешкольный инструктор, руководитель соответствующей подсекции.

Принимая во внимание всю трудность и сложность предполагаемой работы, величину территории Кубанско-Черноморского края и густоту населения, говорящего на украинском языке, считаю крайне необходимым следующее количество районных школьных (разъездных) инструкторов:

для Ейского отдела . . . . .	1,
для Таманского отдела . . . . .	1,
для Екатеринодарского и Майкопского . . . . .	1,
для Кавказского и Лабинского . . . . .	1,
для Черноморской губернии . . . . .	1,
всего . . . . .	5.

Для до- и внешкольной украинской подсекции считаю достаточным след[ующее] число инструкторов:

внешкольных . . . . .	4,
дошкольных . . . . .	1,
всего . . . . .	5.

Что касается состава горской секции, то без консультации с представителями горских культурно-просветительских организаций я не нахожу возможным указать хотя бы приблизительное число инспекторов.

Таким образом, предлагаемая мною схема организации Подотдела национального образования представляется в следующем виде: Зав. Подот[делом] Нац[ионального] Об[разования] – Зав. Укр[аинской] секцией – глав[ный] ин[спектор] укр[аинских] школ – укр[аинские] районные школ[ьные] ин[спектор]ы; глав[ный] ин[спектор] укр[аинского] д[ошкольного] и в[нешкольного] о[бразования] [дали вказується штат горської секції. – В. С.]

Состав канцелярии Подотдела Национального Образования:

- 1 делопроизводитель 1-го разряда,
- 1 – ” – 2-го разряда,
- 2 – ” – 3-го разряда,
- 1 ремингтонистика.

Апреля 3 дня 1920 г.

Заведывающий Подотделом  
Национ. Образов. [Підпис нерозбірливий. – В. С.]  
Заведывающий украинской секцией  
К. Кравченко [66, с. 1–4].

**Витяг зі штатного розкладу підвідділу національних меншин  
відділу народної освіти Кубансько-Чорноморського крайового  
виконавчого комітету на 1920 рік**

Штат подотдела просвещения национальных меньшинств  
1920

- Во главе подотдела стоит заведующий ..... 1.  
Его канцелярия, обслуживающая все 4 секции: украинскую, армянскую, греческую и секцию прочих национальностей состоит из следующих лиц:
- а) Делопроизводитель I разряда, он же управляющий канцелярией ..... 1.
  - б) Делопроизводитель II разряда, по одному на каждую секцию. . . 4.
- Примечание:* каждый делопроизводитель II разряда должен знать язык своей секции.
- в) Ремингтонистка ..... 1.
  - г) Регистраторы (делопроизводители II разряда) ..... 2.

I. Украинская секция

- Заведующий секцией ..... 1.  
Для обслуживания всего района Кубанско-Черноморской области, занимаемой украинским населением, для инструктирования и систематической ревизии постановки преподавания на украинском языке в новой трудовой школе, для разъяснения населению потребности в таком преподавании и т. п. необходимо 6 школьных инструкторов по следующему расчету:

- Инструктор, заведующий школьной подсекцией. .... 1.
- Для Ейского отдела ..... 1.
- Для Таманского ..... 1.
- Для Екатеринодарского и Майкопского отделов ..... 1.

Для Кавказского и Лабинского отделов . . . . .	1.
Для Черноморской губернии . . . . .	1.
Всего – 6.	

Потребность во внешкольном образовании на украинском языке, выдвигаемая отсталостью взрослого населения и предстоящим введением всеобщего обучения, равно как необходимость организации дошкольного воспитания украинских детей для тех же районов, следующее число инструкторов:

Инструктор, заведующий вне- и дошкольной подсекцией . . . . .	1.
Внешкольных инструкторов . . . . .	3.
Дошкольных инструкторов . . . . .	2 [66, с. 9–10].

**Пропозиції щодо затвердження складу української секції  
відділу народної освіти Кубансько-Чорноморського крайового  
виконавчого комітету**

*19 квітня 1920 року*

Заведующому Отделом Народного Образования

Прошу утвердить следующих лиц в Украинскую секцию на должности школьных инструкторов:

1. Тов. Щербак – заведующий Выш. Нач. уч. ст. Ахтырской, окончил в 1919 г. Советские Лекторско-Инструкторские курсы по трудовой школе в Киеве.

2. Тов. Якименко Григорий Фомич – быв. Народный учитель, теперь инструктор кооперативного банка по народному образованию.

3. Тов. Пелепейко Григорий Михайлович – студент-филолог, преподаватель Екатеринодарской Украинской гимназии.

4. Тов. Безкровный Андрей Якимович – учитель Нач. уч. из ст. Ахтырской, имеет 14-летний педагогический стаж.

5. На должность дошкольного инструктора прошу назначить тов. Корецкую Евдокию Аркадьевну, фребеличку, работавшую по дошкольному делу в г. Полтаве при Советской власти.

Список Внешкольных инструкторов будет представлен дополнительно по окончании переговоров с кандидатом на должность заведующего Украинскою до- и внешкольною подсекцией.

Заведующий Подотделом Просвещения Нац. меньшинств

/Подпись

19-го апреля 1920 г.

Заведующий Украинской секцией

/Подпись

гор. Екатеринодар

Резолюция: Утверждаю 20/IV-20 [66, с. 14–15].

**Звернення керівників національної освіти  
Кубансько-Чорноморської області до наркомату освіти УСРР  
з проханням допомогти придбати шкільні підручники  
українською мовою**

*20 квітня 1920 року*

РСФСР

Кубанско-Черноморский  
Революционный Комитет  
отдел народного образования  
Подотдел Осв. Нац. Меньш

У Відділ Народної Освіти  
Української областної  
Совітської Республіки

Просимо дати змогу т. Савченкові Л. О. придбати для Кубансько-Чорноморського Відділу Народної Освіти по 2 примірники усіх шкільних підручників на українській мові для I і II ступеня, а також книжок з укр. дитячої літератури, які маютья в Українській Совітській республіці.

Якщо можна деякі книжки одержати безплатно, просимо не одмовити в цьому, а на решту книжок видати рахунок. Гроші негайно будуть вислані поштою.

Завідуючий Підвідділом Освіти  
Національних Меньшостей  
Об[ъ]єдков  
Завідуючий Українською Секцією  
К. Кравченко [66, с. 24].

### **План діяльності української секції відділу народної освіти Кубансько-Чорноморського крайового виконавчого комітету**

*24 квітня 1920 року*

#### **Украинская секция**

...В своей работе должна проводить все идеи, стремления и мероприятия Советвласти в области школьного, внешкольного и дошкольного образования на родном для украинской части населения языке и развивать самосознание трудовых масс в направлении международной солидарности.

#### **I**

#### **Задачи секции в области школьного образования**

1. Осведомить население о признании за ним Советвластью права обучения на родном языке.
2. Собрать точные сведения:
  - а) о пунктах с населением, говорящим на украинском языке;
  - б) о детях школьного и дошкольного возраста, для которых родным языком является язык украинский;
  - в) о нуждах местных украинских школ в учебных пособиях;
  - г) о суммах на содержание этих школ и их личного состава.

3. Организовать совместно со всеми секциями своего подотдела и с подотделом подготовки учителей летние курсы по трудовой школе с преподаванием на украинском языке.

4. Обеспечить местные украинские школы необходимыми пособиями, инвентарем и т. д.

5. Составить образцовые каталоги для школьных библиотек.

6. Выработать план систематического инструктирования украинских школ по вопросам трудовой школы и методики.

## II

### Область внешкольного образования

1. Выяснить:

а) о количестве неграмотных и малограмотных взрослых и подростков, родным языком для которых является украинский;

б) количество и характер местных украинских внешкольных учреждений;

в) собрать сведения о лицах, работающих в этих учреждениях.

2. Разработать план организации эпизодических и систематических лекций для подготовки деятелей по внешкольному образованию на украинском языке.

3. Сеть школ для взрослых и подростков.

4. Разработать совместно с подотделом внешкольного образования план работ по организации Народных Домов в местах с украинским населением и разграничение в этом вопросе функций секции и подотдела.

5. Организация городской и сельской молодежи в трудовые коммуны и вообще популяризация принципов коммунизма.

6. Смета на украинские внешкольные учреждения.

7. Поднять эстетическое воспитание украинских трудовых масс (концерты, хоры, собиране песен, бандуры, передвижные выставки и т. д.).

### III

#### Дошкольное воспитание

1. Собрать сведения о детях дошкольного возраста, говорящих на украинском языке.
2. Подготовить работников по дошкольному воспитанию.
3. Разработать план организации дошкольных учреждений для украинской части населения, составить сметы на них.

### IV

#### Работы внутри секции

1. Выработать план организации инспекторской коллегии.
2. Организовать образцовую библиотеку.
3. Разработать план и подготовить материал для издания учебных пособий для местных украинских школ, до- и внешкольных учреждений.

Что сделано из намеченного:

Так как секция начала свое конструирование очень недавно, то сделано пока лишь следующее:

1. Население осведомлено о возможности обучаться на родном языке.
2. Составлены сметы секции.
3. Собраны сведения о количестве бумаги, необходимой для издания украинских учебников, и о тех книгах, которые нужно приобрести в первую очередь.
4. Организована канцелярия секции.
5. Произведено несколько назначений учителей в украинские школы.
6. Привлечено часть инструкторов.

Затрудняет деятельность секции следующее:

1. Отсутствие необходимых статистических данных.

2. Расстройство железнодорожного и почтово-телеграфного сообщения.

3. Незакончившееся сконструирование секции, привлечено пока 5 специалистов не коммунистов, но принадлежащих к украинской рабочей культурно-просветительной организации.

Назначение остальных сотрудников будет произведено по окончании организации в областной компартии украинской секции.

24 апреля 1920 г. [66, с. 15–17].

**Пояснювальна записка до кошторису витрат на утримання шкіл, підпорядкованих підвідділу освіти національних меншин на квітень–червень 1920 року**

*25 квітня 1920 року*

**Объяснительная записка**

к смете расходов на содержание школ, подведомственных подотделу просвещения национальных меньшинств, за апрель, май и июнь 1920 г.

В Кубанской области всех школ, подведомственных подотделу просвещения национальных меньшинств, насчитывается 313, из которых 130 украинских, 25 армянских, 38 немецких, польских и прочих национальностей, 50 греческих и 70 горских. Во всех школах насчитывается 575 учителей, из которых 130 в украинских школах, 100 в армянских, 95 в немецких, польских и прочих национальностей, 100 греческих и 150 в горских. На содержание всех учителей в месяц потребуется 5 750 000 руб., считая по 10 000 рублей каждому, а в 3 месяца – 17 250 000 руб. На хозяйственные расходы: наем и ремонт помещений, отопление, освещение, учебники и учебные принадлежности и другие мелочные работы (на все школы в месяц требуется 3 130 000 руб., а в 3 месяца – 9 390 000 руб.).

Всего на 3 месяца испрашивается кредит в сумме 26 640 000 руб.

Завед. Подотд. просвещ.  
национальных меньшинств

/Подпись

25 апреля 1920 г. Делопроизводитель

/Подпись

г. Екатеринодар [66, с. 10].

**Витяг із циркуляра більшовицької влади щодо підготовки  
кошторису української секції відділу народної освіти  
Кубансько-Чорноморського крайового виконавчого комітету  
на липень–грудень 1920 року**

*До 18 травня 1920 року*

Украинская секция

Для составления сметы на июль-декабрь 1920 года необходимы следующие сведения по каждой секции:

1. Сколько школ I ст. всего в области . . . . .157.
2. В том числе высш. нач. 5 . . . . .нач. 152.
3. Сколько всего комплектов (отделений) . . . . .600.
4. Сколько школьных работников в них . . . . .640.
5. Сколько технических служащих (сторожей) . . . . .170.
6. Сколько школ II ступени (сред. общеобр. уч. зав.) . . . . .2.
7. Сколько в них школьных работников. . .20.технич. сл. . . . .5.
8. Сколько руб. испрашивается на содержание каждого школьного работника и технического служащего ежемесячно в среднем . . .десять тысяч.
9. Сколько руб. испрашивается на хозяйственные расходы ежемесячно в среднем на каждую школу . . . . . 15 000.
10. Сколько руб. испрашивается на ведение трудовых процессов ежемесячно на каждую школу в среднем . . . сорок тысяч (40 000).

11. Сколько руб. испрашивается на наглядные пособия на один комплект за один мес. в среднем . . . . . пять (5) тысяч.

12. Сколько руб. испрашивается на социальное обеспечение учащихся на один комплект в месяц в среднем . . . . . 30 000.

13. Сколько руб. испрашивается на оборудование и приспособление зданий на школу в среднем в месяц . . . . . тридцать (30 000).

Сведения необходимы к утру 18-го мая [66, с. 14].

**Витяг із протоколу засідання колегії  
Кубансько-Чорноморського обласного відділу народної освіти  
щодо відкриття українських педагогічних курсів**

*9–10 червня 1920 року*

Протокол № 15

Засідання Коллегии Кубанско-Черноморского Областного отдела Народного Образования 9–10 июня с. г. (1920 г.)

7. Об украинских педагогических курсах. Открытие особых чeskих курсов признать нецелесобразным. На областных и отдельных педагогических курсах могут быть параллельно прочитанные лекции о преподавании на материнском языке (украинском) [66, с. 26].

**План діяльності української секції відділу народної освіти  
Кубансько-Чорноморського крайового виконавчого комітету  
на весняний період 1921 року**

*26 березня 1921 року*

План работы Украинской секции п/отдела  
Просв. Нац. Меньш. на весенний период

1. Открытие курсов для подготовки школьных работников украинских школ в ст. Полтавской и гор. Новороссийске.

2. Инструктирование по проведению трудовых процессов в связи с весенним периодом и ревизия украинских школ.
3. Обследование положения просвещения украинского народа в сельских Отнаробах.
4. Организация районных курсов-совещаний украин. школьн. работ.
5. Открытие укр. школ для ликвидации безграмотности и школ для взрослых I и II ступени.
6. Открытие рабочих клубов Национальных меньшинств.
7. Снабжение укр. школ и библиотек-читален необходимой литературой и учебниками.

Подписал зав. секцией А. Безкровный.

26.03.1021 г. [66, с. 18–19].

**Лист голови Слов'янського відділового виконавчого комітету Проскуріна заступнику завідувача відділу освіти Кубано-Чорноморської області Невзорову щодо ситуації навколо Полтавського українського педагогічного технікуму**

*21 травня 1923 року*

Секретно

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ**

Славянского отдельского Исполнительного Комитета Советов  
Р.К. К. Г. и К. Депутатов

21 мая 1923 года

Зам. Зав. Кубчерноно т. Невзорову  
На Ваш № 3280 (по Нацмену)

Вопрос об украинизации школы на Кубани вообще и о Полтавском украинском педтехникуме в частности, принадлежит к числу тех, где надо подойти к разрешению его чисто по-коммунистически, не допуская с одной стороны великодержавного «русотяпства», с другой, не увлекаясь не менее вредным украинским шовинизмом.

К стыду нашему приходится сознаться, что некоторые из наших ответработников-коммунистов бывают одержимы первой болезнью (на что, правда, имеются причины, кот. выяснятся ниже). Зато надо определенно сказать, что дело проведения украинизации школ находится не в надежных руках. Публика, которой вверена столь важная работа, по большей части принадлежит к крайним самостийникам петлюровского толка, либо (что тоже вредно), будучи чрезвычайно настойчивыми, энергичными, изворотливыми, прекрасно используя в свою пользу как Конституцию РСФСР, так и постановления всероссийских съездов РКП(б) по национальному вопросу, они нередко умеют прекрасно втирать очки тем товарищам-коммунистам, которые возглавляют ответственные областные, губернские и даже общереспубликанские авторитетные органы, и под видом директив, исходящих из Центра, ведут определенную контрреволюционную работу.

Я лично не принадлежу ни к великодержавным «русотряпам», ни к украинским шовинистам. Моя позиция по этому вопросу (украинизации школ на Кубани) осталась неизменной с 1920 года, когда я первый поднял голос за то, чтобы всеми доступными нам коммунистическими мерами искоренять на Кубани тяжелое наследие царской руссификации. Украинская национальность, ее культура, язык мне дороги, так как я больше 30 лет прожил на Украине, а Россия как таковая мне в достаточной степени чужда, я ее знаю только по книгам, почти так же как Зап. Европу. К слову сказать, среди наших кубанских украинцев я пользуюсь совершенно безупречной репутацией без всякого намека на присутствие во мне хоть тени великодержавного шовинизма. Того же мнения о мне держится Совнацмен Наркомпроса (с этой стороны я там известен) во главе с тов. Гадзинским, с которым я лично знаком.

Я очень внимательно изучал Украинский педтехникум в ст. Полтавской в течение несколько месяцев и пришел к заключению, что он является гнездом и рассадником того, что Советской властью терпимо быть не может. Есть ли там наличие настоящей контрреволюции определенно сказать не могу (это дело органов ГПУ), но имею большие основания предполагать, что с этой стороны дело обстоит не со-

всем благополучно. Самый бесшабашный и безудержный шовинизм разгуливает там во всю, и ему необходимо теперь же положить конец путем испытанной уже нами хирургической операции. Необходимо по возможности скорее удалить ту публику (даже без права поступления куда-бы то ни было), которая прикрываясь декретами СНК и ВЦИК и постановлениями Всероссийских съездов РКП(б), беззастенчиво проводит свою украинско-национальную шовинистическую политику, а зачастую и нечто похуже, очевидно, в надежде остаться совершенно безнаказанными. Волков в овечьей шкуре надо изъять и при том беспощадно. Надо только помнить, что они очень искусно умеют маскироваться, заматывать следы, быть лояльными в отношении Советской власти, имеют доступ к высокостоящим органам и лицам, искусно и умело прикрывать свои подпольные делишки и выставлять на показ якобы творимое ими великое дело возрождения украинской национальности в условиях Советской власти.

Факты, приводимые в вашем № 3280, извращены до такой неузнаваемости, что приходится удивляться как бесконечной подлости, так и необыкновенной смелости тех, кто является их авторами. Я даже не считаю нужным (отвечать) ... Я когда-то читал отвратительный роман Г. Сенкевича «Огнем и мечем», в котором красной нитью проходит одна идея: что ни казак, то пьяница и негодяй, что ни поляк – то герой. Совершенно то же впечатление получилось у меня от «романа № 3280». Что они произвели в «руссотяпы» тов. Жадькова (одного из лучших наших председателей) это еще полбеда, а вот в личном письме ко мне тов. Гадзинский (коммунист!) называет руссотяпом Алексинского!! Это уже шик и даже по самой последней моде.

Полтавская – одна из самых кулацких и контрреволюционных станиц в Славотделе (а может быть, и в Кубчеробласти). Идея украинизации как средства борьбы с Советской властью и самостийничества среди тамошних кулаков встречает самый горячий отклик. Они знают, этим они пользуются. Вы никогда не услышите, что украинская национальность подавлялась царским правительством, но всегда русскими, что особенно подчеркивается. С целью особен-

ного усвоения украинского языка читают не только классиков украинской литературы, но и евангелие на украинском языке в церкви. Инспектору Доброскоку ничего не стоило прислать в Полтавскую в середине учебного года и приказать украинизировать все школы, нарушив тем самым план, утвержденный Стоно [станичним відділом освіти. – В. С.], и совершенно не считаясь ни наличием большего числа чисто русского населения, ни с совершенным отсутствием и учителей, и букварей украинских. Бывают случаи комичные, но весьма характерные. Учитель-художник Павлов (из Славянской) захел в педтехникум попросить какие-то пособия. С ним не захотели разговаривать по-русски, а он ни слова не знает по-украински.

Помню в Варшаве, Лодзи и в других городах Польши в царское время ни в одном магазине нельзя было заговорить по-русски: следовал традиционный ответ «не вем» и злобное выражение на лице. Но то было понятно и объяснимо, а здесь приходится разводить руками. Ретивый инспектор Доброскок не останавливается ни перед угрозами, ни перед насилием в отношении учителей и детей в своем стремлении проводить украинизацию до безчувствия. У него методы и приемы Пуришкевича или Меркова II, у них же он позаимствовал дух (вернее, впрочем, душок). Заведующий школой Михновский – штука более тонкая и политичная, действует осторожно, с опаской, но неуклонно проводит ту же линию. Этих двух субъектов безусловно нужно убрать, хорошо было бы убрать в «места не столь отдаленные». Над ними витает дух «батька» Петлюры, а может быть даже самого «благочестивейшего» Павла Скоропадского.

Состав учащихся – исключительно кулацкий. Начало положил известный контрреволюционер и самостийник Омельченко (сейчас за границей), продолжил Левицкий, сейчас Михновский.

Генеральная чистка необходима. Надо дать коммунистический состав работников, иначе дело будет все больше и больше ухудшаться.

Настоящее служебное письмо прошу считать официальным ответом на № 3280 (который адресован лично мне). Прошу также доложить его содержание т. Абелян.

Председатель Славянского отдельского исполкома Проскурин.

[Опубл.: Сергійчук В. Соборна пам'ять України – 2013. – К., 2012. – С. 124–128].

**Лист секретаря ЦК КП(б)У Е. Квіринга секретареві ЦК РКП  
В. Молотову з протестом щодо агітації в Шахтинському  
і Таганрозькому округах про передавання їх Росії**

*Квітень 1924 року*

ЦК РКП тов. Молотову

Препровождая при сем сообщение Донецкого Губкома № 436/с от 2/IV–24 г., ЦК КП(б)У просит указать Донобкому, что кампания за присоединение Таганрогского и Шахтинского округов к Ростову вносит разложение в работу Таганрогского и Шахтинского округов, создает наряженную обстановку – почему до решения компетентных органов прекратить кампанию.

Секретарь ЦККПУ (Э. Квириг)

Копія. Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 65].

Секретариату Ц.К.К.П. (б)У

В Ростове снова началась кампания – как печатная, так и устная – за переход Таганрогского и Шахтинского округов к Ростову, при этом широко распространены слухи, что административно-хозяйственные центры Украины, якобы «уже стали их поддерживать». Об этом за последнее время очень много говорят и в Таганроге, где с нескрываемым удовольствием у одних, с тревогой у других ставится этот вопрос вплоть до партийных и рабочих собраний.

Губкомом посылается Тагорганизации разъяснительное письмо, но одновременно с этим мы считаем необходимым поставить вопрос

перед ЦККПУ о решительном прекращении дезорганизующих разговоров, очевидно, санкционируемых ростовскими парторганами.

За секретаря Донецгубкома

(підпис нерозбірливий)

2/IV–1924 № 435/с

На документі є резолюція: «Просити ростовських товаришів не піднімати кампанію в пресі без ЦК РКП. Квірінг».

Копія. Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 64].

**Протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У  
щодо передачі Таганрога і Шахтинського округу до Росії**

*18 квітня 1924 року*

Протокол № 73

засідання Політбюро Ц.К.К.П.(б.)У. от 18 апреля 1924 г.

Присутствовали члены Политбюро т.т. Петровский, Квириг, Чубарь, Угаров, канд. в ПБ – Затонский, члены ЦК: Кузнецов, Булат, Логинов, Шуйский, Корнюшин, члены Президиума ЦКК – Макар и Затон.

Слушали: 1. Предложение Юговостокбюро ЦК РКП о присоединении города Таганрога и Шахтинского округа к Донецкой области (Присутет. т.т. Ворошилов, Позерн, Патрикеев и Хронин).

Постановили: Для предварительной разработки вопроса создать комиссию в составе т.т. Полоза (председатель), Буценко, Черлунчакевича и других представителей Юговостокбюро.

Секретарь ЦК КПУ Э. Квириг.

Оригінал. Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 66].

**Выписка з протоколу Донецького губкому КП(б)У з проханням  
до ЦК РКП(б) переглянути питання щодо передачі Росії  
Шахтинського і Таганрозького округів**

*19 липня 1924 року*

Выписка из протокола № 37  
заседания бюро Донецкого Губкома от 19/VII–24 г.

СЛУШАЛИ: 1. Информация т. Рухимовича о передаче Шахтинского и Таганрогского округов к Ростову (решение Политбюро ЦК РКП).

ПОСТАНОВИЛИ: В связи с тем, что решение это поставило под угрозу существование Донбасса и идет вразрез с плановой постановкой основной командной высоты, Бюро Губкома категорически требует пересмотреть этот вопрос, согласовав с представителями Донбасса. В случае отрицательного решения настаивать на пересмотре такого принципиального вопроса на Пленуме ЦК РКП. По данному вопросу с материалами выехать в Москву одному из членов Бюро Губкома.

Верно: Секретарь Орграспредела ЦК (підпис нерозбірливий)

Копія. Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 69].

**Цілком таємний циркуляр Південно-східного крайкому РКП  
членам і кандидатам у члени ЦК РКП і членам ЦКК  
з рекомендацією не брати до уваги аргументів  
українських властей, які виступають проти приєднання  
Шахтинського і Таганрозького округів до Росії**

*17 серпня 1924 року*

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

**СТРОГО СЕКРЕТНО**

**РОССИЙСКАЯ КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ  
(БОЛЬШЕВИКОВ)**

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ**

Отдел \_\_\_\_\_

№ 1043/с. «17» августа 1924 г.

Членам и кандидатам ЦК и Президиума ЦКК

Тов. Квирингу

По поручению т. Сталина посылается Вам для ознакомления записка Юго-Восткрайкома по вопросу о присоединении Шахтинского и Таганрогского округов к Юго-Востоку (на 2 листах).

Пом. Секретаря ЦК П. Мехлис

**СОВ. СЕКРЕТНО.**

Членам и кандидатам ЦК и ЦКК

Еще давно возбужден вопрос о крайней необходимости передачи частей Шахтинского и Таганрогского Округов от Украины (Таганрогский, Белокалитвенский, Екатерининский и Александро-Грушевский районы) к Юго-Востоку, отторгнутых от Донской области в 1920 году.

Особенно остро этот вопрос стал перед Юго-Востоком, когда было приступлено к проведению районирования края, когда стало ясно, что у нас без этого не получится целостной, экономически оформленной области.

После тщательной подготовки вопроса в крае, предварительных переговоров Юго-Востока с Украиной и пленумом Донецкого Губкома, которые решительно высказались против передачи Юго-Востоку указанных районов, по нашему ходатайству Постановлением Политбюро вопрос был передан на разработку Специальной комиссии под председательством тов. Цурюпы, после чего Политбюро на заседании от 11 июля единогласно постановило признать желательным передачу Юго-Востоку Александро-Грушевского и Таганрогского районов с тем, чтобы сократить при этом территорию с преобладающим украинским населением. На основании этого решения Юго-Восточные краевые органы взялись за пересмотр предъявленных ранее границ и, как то обозначено на прилагаемой карте, сократили территорию с первоначально предполагаемым населением в 470.000 до 370.000, не подымая никакой кампании среди населения края, а также в отходящих районах.

Однако по директиве Украинского ЦК члены ЦК КПУ и местные организации Донбасса подняли большую шумиху вокруг постановления Политбюро ЦК и поставили этот вопрос на обсуждение всех местных организаций, начиная от Бахмута, Луганска и т. д., и вынося резолюции протеста против решения Политбюро, и даже опубликовывая эти резолюции на страницах печати, создавая тем самым общественное мнение против постановления ЦК РКП. В резолюциях, попавших на страницы печати, и других украинских материалах мы не нашли ни одного нового довода, который не фигурировал бы на заседании Политбюро ЦК и был там упущен.

По поручению Юго-Восточного Крайкома мы, нижеподписавшиеся, этой запиской желая ввести в курс вопроса членов и кандидатов ЦК и ЦКК, сообщаем следующее.

Проведя в данное время экономическое районирование Юго-Востока, мы все же не создали экономически целостной и вполне законченной единицы. Причиной тому служат три фактора: во-первых, не создан в составе края такой округ, который бы явился промышленным ядром и рабочим кулаком Юго-Востока, обеспечи-

вающим пролетарскую руководящую линию в типичной сельскохозяйственной области с компактной массой казачьего населения (Кубанские, Черноморские, Терские и Донские казаки); во-вторых, Северо-Западная часть края (Донецкий и Морозовский Округа б. Дон. Области) не районированы и край не округлен как целостная область, что невозможно сделать без города Каменска, куда тяготеют указанные два округа; и в-третьих, в отношении топливно-ного хозяйства и энергетики край также остается не обеспеченным.

Устранение этих препятствий и окончательное оформление целостной экономической области, правильно построенной, достигается лишь при условии присоединения к Юго-Востоку частей Шахтинского и Таганрогского округов Донецкой губернии, что дает Юго-Востоку еще новых 30.000 рабочих, сосредоточенных в основном ядре края. Тогда бы как раз мы достигли основной своей цели и получили крестьянский край, замкнутый в рабочее влияние (Александро-Грушевск, Таганрог, Ростов, Грозный, Новороссийск, Краснодар). Состав Александро-Грушевских и Таганрогских рабочих имеет исключительную ценность для Юго-Востока еще и потому, что на протяжении всей гражданской войны он составлял главную опору Советской власти в борьбе с казачеством.

### История расчленения

Расчленение Донской области и присоединение частей ее к вновь создаваемой в то время Царицынской губернии, с одной стороны, и Александро-Грушевского и Таганрогского районов Украине, с другой, носило спешный характер во время военной обстановки без достаточного учета всех моментов экономического тяготения и вызывалось временными политическими соображениями, потерявшими свое значение в данный момент, а именно:

а) «рассказачить» Дон и тем ослабить гнездо белогвардейской опоры;

б) объединить весь Донецкий угольный бассейн в единую угольную губернию по производственному главкистскому, в то время, признаку.

## Расказачивание

Рассмотрим насколько существенны теперь те причины, которые в 1920 г. легли в основу расчленения Донской области, а также те доводы, которые выставляются ныне украинцами против решения Политбюро ЦК.

Вряд ли теперь на седьмом году существования Советской власти можно говорить о борьбе с казачьей опасностью путем механического расчленения. Наоборот, проведенное сейчас районирование Юго-Востока, объединившее в одну целую единицу казачий Дон, Кубань и Терек, как бы вносит один из элементов примирения казачества с Советской Властью.

«То, что не удавалось Каледину, Деникину и другим, – говорит казачество, – объединить нас, прекрасно выполнено Советской властью». Здесь, как бы на лицо своеобразный «национальный признак» Юго-Восточной области и, конечно, присоединение спорных территорий с 370 000 населения, в том числе казаков, вряд ли в состоянии создать «казачий» вопрос в состоявшемся уже объединении казачества Юго-Восточного края с населением свыше 7 000 000 человек. Наоборот, это с одной стороны удовлетворяет своеобразное «национальное» стремление казачества, а с другой стороны усиливает рабочим Таганрога и Александро-Грушевска пролетарскую базу края.

## Национальный момент

Переходя к вопросу о национальных признаках присоединяемых территорий, надо указать, что как общее правило в пограничных линиях неизбежно существует национальная пестрота. Где бы не провести пограничную линию Украины с Юго-Востоком, украинский элемент обязательно будет иметь место, ибо на Юго-Востоке имеется (по переписи 1920 г. недостаточно полной) в общем украинцев 11 %, из коих по Ставрополью 29 %, по Кубани 14 %, Тереку 14,6 %, Черноморью 6,9 % и Дону 22,1 %. В отдельности мы имеем в спорных территориях украинское население по Александро-Грушевскому району примерно 20–25 %, что никак не

дает право Украине настаивать здесь на национальном признаке; что же касается Таганрога, то в последний момент, согласно постановлению Политбюро ЦК сузить отходящую к Юго-Востоку территорию с украинским населением, нами намечена такая граница, по которой в Таганрогском районе вместе с городом Таганрогом присоединяется к Юго-Востоку 210 000 человек (перепись 1923 г.), из которых украинцев около 70 000–80 000, что и составляет около одной трети в Таганрогском районе, а если считать совместно с Александро-Грушевским районом, то из 370 000 общего населения, украинцев будет около 120 000 человек, т. е. меньше 30 %. Таким образом, совершенно несомненное экономическое тяготение указанных районов к Юго-Востоку нисколько не противоречит национальному моменту и не создает никаких политических осложнений для большинства населения отходящих районов, а наоборот, правильно разрешает национальный вопрос, ибо этот вопрос существует также и для великорусской национальности.

### Угольное хозяйство

Одной из основных причин разделения Донской области в 1920 г. и единственным теперь аргументом украинцев против постановления Политбюро ЦК о передаче Александро-Грушевского района Юго-Востоку – это неделимость Донецкого бассейна как единого угольного хозяйства. В настоящее время это единство давно уже нарушено, поскольку угольное хозяйство Донецкого бассейна расчленено и управляется 4 крупными государственными хозорганами (НКПС, Донуголь, Химуголь, Югосталь) независимыми друг от друга, не считая мелкой кустарной добычи и аренды частных лиц. Кроме того, поскольку Донуголь является организацией не украинской, а союзной, поскольку он может работать и на Юго-Востоке также как на Украине. Причем совершенно невозможно связывать вопросы определения границ между республиками, рассчитанные на долгие годы, с теми или иными формами управления промышленности, которые часто меняются. Если даже, в связи с передачей угольных районов, возникает вопрос о

разделении Донугля, то ничего страшного в этом нет для того, чтобы отвергнуть постановление Политбюро ЦК, без проведения которого невозможно правильное устройство Юго-Восточного края, тем более, что компетентный, больше всех заинтересованный в вопросах управления промышленностью тов. Дзержинский, при обсуждении в Политбюро этого вопроса доказывал, что при настоящих условиях сохранение единства Донбасса не является уж столь необходимым – наоборот, создание двух угольных районов может вызвать и усиление производительности и удешевление продукции и даст возможность их взаимной проверки. Блестящим подтверждением этому служит тот факт, что вынужденное прекращение Донскими организациями аренды шахт Донбасса, из-за неприемлимости условий в прошлом году, сразу подняло цены угля на рынках Юго-Востока в 2–3 раза, доведя его до уровня цен нефти, и вместе с тем создало в Боковохрустальском районе, благодаря невывозу угля на Юго-Восток, громадные запасы, обесценивающиеся от лежания. Присоединение Александро-Грушевского района к Юго-Востоку, как наиболее заинтересованному в потреблении добычи угля этого района, безусловно устранил эту ненормальность.

#### Экономическое тяготение

Переходя к вопросу об экономическом тяготении Александро-Грушевского и Таганрогского районов к Юго-Востоку, мы можем указать на следующее:

а) Таганрогский порт на 9/10 обслуживает нужды Юго-Востока и в то же время не представляет для Украины никакой ценности при наличии у нее портов Мариупольского, Одесского, Николаевского и Бердянского;

б) таганрогский рейд составляет одно целое с портами Ростов и Ейск в смысле портового управления, гирлового канала и землечерпательных работ для создания глубокого морского канала;

в) таганрогская обрабатывающая промышленность (кожевенная и маслобойная) питается сырьем и управляется Юго-Востоком, а

металлургическая снабжает Юго-Восток металлом для выделки сельскохозяйственных машин, труб для транспорта и т. п.;

г) единственный довод украинцев против передачи Таганрога, что он является хлебной базой для Донбасса, настолько несерьезен, что на нем не стоит останавливаться;

д) Александро-Грушевский уголь на 70 % потребляется на Юго-Востоке для транспорта, местных заводов, отопления городских домов, крестьянского потребления и пр.;

е) энергетическая связь с Ростовом Белокалитвенской и Ал.-Грушевской станций, которые должны обслуживать по плану Гозэро Юго-Восток, постройка которых не включена в пятилетний план Украины, как не имеющая для нее никакого значения, и без которых Ростовский округ лишается всяких хозяйственных перспектив;

ж) подъездной путь к Ростову по шлюзованному Донцу обслуживает исключительно (85 %) Екатерининский район как район кустарной добычи угля и могущий стать вместе с тем энергетической базой для электрификации окружающих сельских районов;

з) железнодорожная линия Таганрог – Ростов связывает эти два города в единое целое, для удобства управления которой еще до районирования Юго-Востока возбужден вопрос НКПС-ом о передаче ее Северо-Кавказским дорогам, т. е. Юго-Востоку;

и) неразрывная торговля и кредитная связь этих районов с Ростовом. Даже представители бахмутских организаций сносятся с этими районами через Ростов и никакое запрещение, как то имело место по Хлебопродукту, не может заставить районы Александро-Грушевский и Таганрогский обращаться не к Ростову, а к Бахмуту.

Лучшим доказательством связи спорных районов с Юго-Востоком и правоты нашей точки зрения служат мнения и решения украинских работников:

1) Тов. Петровский и тов. Скрыпник на заседании Политбюро заявляли: первый о том, что можно передать Юго-Востоку Таганрог, но оставить Александро-Грушевск, а второй – отдать Александро-Грушевск, но оставить Таганрог. Мотивы: в первом случае неделимость Донбасса, во втором национальное соображение.

2) Президиум Укр. Госплана (протокол 22/V – 22 г.) постановил: «считать необходимым дополнительно разработать вопрос о возможности передачи Юго-восточной области узкой полосой по Донцу с Белой Калитвой». В отношении Таганрога Укр-Госплан считает, что Юго-восточная область имеет ряд серьезных оснований претендовать на Таганрог и сельскохозяйственную часть Таганрогского округа в силу старых торговых связей Таганрога с Ростовом, а также в силу общности сельско-хозяйственной структуры Таганрогского района с Юго-восточной областью.

3) Украинская комиссия по районированию постановила: «что же касается присоединения к Юго-восточной области города Таганрога и земельческой части округа, комиссия признает факт экономического тяготения и тесной связи Таганрога с Ростовом, особенно сказывающейся в пользовании таганрогским рейдом для перегрузки грузов на океанские суда».

4) В трудах Укр. Госплана по районированию читаем: о Шахтинском округе – «округ этот присоединен к Донецкой губернии для объединения со всем Донецким бассейном его антрацитовый части, несмотря на значительное тяготение и историческую связь с Донской областью», о Таганроге – «промышленность развита лишь в Северной части, захватывающей часть каменноугольных залежей и в окружном центре города Таганрога, очень важном порте на Азовском море, рейд которого обслуживает еще Ростовский и Ейский порты».

#### Отношение Госплана СССР

Кавказская секция Госплана СССР на основании подробной разработки вопроса в Госплане постановила: «Александровский, Екатерининский, Каменский районы Донецкой губернии, таганрогский порт, город Таганрог и тяготеющая к городу Таганрогу часть Таганрогского округа представляет единое хозяйственное целое с ростовским районом». Решение это целиком поддерживается тов. Крижановским, довольно много работавшим над этим вопросом.

### Заключение

Протест украинцев против решения Политбюро ЦК является ударом по экономическому районированию Юго-Востока и ни в коем случае Центральный Комитет не может идти по этому пути, ибо такие колебания на первых же порах районирования могут повести к срыву величайшей важности реформы районирования, целесообразной перестройки старого административного деления согласно экономическим признакам. Не надо забывать, какое значение вопросу районирования придавал 12 парт, съезд, а до него тов. Ленин. Еще в 1922 г. на Пленуме ЦК 17/V, где тов. Рыков выступал с докладом по районированию, первоначальный проект которого был составлен профессором Александровым, украинские товарищи тогда выступали вообще против районирования и создания экономически целостных областей в республике, опасаясь, что экономическое районирование может привести к пересмотру границ республик, построенных по национальному признаку.

Тогда тов. Ленин со всей своей решимостью выступил в поддержку тов. Рыкова и против украинцев заявляя, что социализм не может быть построен на административном экономическом делении, установленном в старину, и что, наконец, пора взяться за создание целесообразно построенных административных экономических районов, что и было принято подавляющим большинством ЦК.

От имени Юго-Восточного Краевого Комитета, члены бюро Крайкома: Микоян, Эйсмонт, Колотилев.

Копія. Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 70–72].

**Постанова Північнокавказького крайкому РКП(б)  
про роботу серед українців**

*1925 рік*

**Постановление Крайкома РКП(б) Северного Кавказа  
О работе среди украинцев**

В виду того, что работе среди украинского населения Края до сих пор не уделялось должного внимания, бюро Север. Кав. Крайкома постановило:

1. Предложить Окркомам усилить работу среди украинцев, как среди национального меньшинства, считая эту работу существенно важной.
2. Работу среди украинцев развернуть, главным образом, по линии народного образования, принимая все меры к удовлетворению нужд населения в украинской школе.
3. Украинской секции при Окркомах организационно оформить и укомплектовать бюро секций соответствующими коммунистами-украинцами, с выделением платного секретаря, и в первую очередь – на Кубани, в Армавире, Черноморьи и Таганроге.
4. Признать необходимым к новому учебному году провести перевод на украинский язык школ в тех населенных пунктах, где при свободном опросе соответствующее количество населения выскажется за украинскую школу.
5. Считать необходимым вводить представителей от украинцев хлеборобов в выборные советские и общественные органы как от национального меньшинства, если таковые не избраны в общем порядке.
6. Поручить фракции КИК'а разработать вопрос о переводе работы в учреждениях на украинский язык в районах с преобладающим украинским населением, где за это выскажется большинство населения.
7. Подотделу Нацмен совместно с Орготделом Крайкома разработать вопрос об обслуживании всех округов с украинским населением партийными украинскими силами.

8. Признать необходимым, при отсутствии возражений со стороны Кубокркома, превратить приложение «Советский Станичник» к газ. «Красное Знамя» в украинскую газету с использованием ее для обслуживания всех районов Края с украинским населением. Кубокркому совместно с отделом печати Крайкома поручается провести в жизнь его решение.

9. Агитпрому разработать вопрос о сохранении в Краснодаре специального отделения при Совпартшколе для подготовки работников украинцев [22, с. 14–15].

**Витяги з резолюцій учительської конференції Слов'янського, Поповичівського і Темрюцького районів Кубані щодо українізації**

*9–12 січня 1926 року*

Из резолюций украинской учительской конференции Славянского, Поповичевского и Темрюкского районов Кубанского округа (9–12 января 1926 г.)

**1. По докладу  
«Украинизация на Кубани»**

Конференция учителей украинских школ Славянского, Поповичевского и Темрюкского районов Кубанского округа отмечает, что опыт работы украинских школ на Кубани целиком подтверждает правильность курса, взятого II окружной Партконференцией в отношении украинизации, так как ребенок лучше развивается в родной школе и легче овладевает знанием. Такие же результаты дает и политпросветительная работа на украинском языке. Передовая часть населения приветствует и поддерживает украинизацию школы и несочувственное отношение к украинской школе некоторых станиц объясняется несознательностью их в отношении национальной

политики Соввласти, а также влиянием отдельных лиц, враждебно относящихся к украинизации.

В то же время, конференция отмечает целый ряд причин, тормозивших работу по украинизации школы:

1) Недостаточно внимательное отношение к вопросу украинизации школы со стороны части партийных, профессиональных и советских организаций, что в некоторых местностях привело даже к закрытию украинских школ.

2) Недостаточно внимательное отношение к украинской школе со стороны райинспектуры, что наиболее выявилось при укомплектовании школ педперсоналом. В некоторых станицах квалифицированные учителя украинцы назначались в русские школы, а в то же время в украинских школах работали учителя, совершенно неподготовленные к этой работе.

3) Неприспособленность украинских учебников к природе, экономике и быту Кубани.

4) Недостаточная работа учителей-украинцев вне школы, среди взрослого населения.

В целях углубления и расширения работы по украинизации в будущем, конференция считает необходимым:

1. Повести широкую кампанию среди населения по разъяснению национальной политики Соввласти и популяризации постановлений II-й окружной партконференции по вопросу украинизации Кубани, привлекая к этой работе профессиональные и советские организации.

2. Просить соответствующие организации ускорить разрешение вопроса об украинизации советских учреждений и, в первую очередь, обеспечить украинскому населению право подавать в сов. учреждения заявления, написанные на украинском языке, и пользоваться украинским языком на заседаниях стансоветов и проч.

3. Просить соответствующие организации установить единую линию поведения в отношении украинизации среди станичных организаций и учреждений.

4. Немедленно приступить к переводу на украинский язык работы хат-читален и ликпунктов, обслуживающих украинское население, вменив в обязанность учителям украинцам вести всю политико-просветительную работу на украинском языке.

5. Поручить окр. нацмену:

а) проследить за тем, чтобы вся внутренняя работа укр. школ велась на укр. языке и обеспечить право вести переписку с советскими учреждениями и организациями на укр. языке;

б) обратить особенное внимание на укомплектование укр. школ подперсоналом, сосредоточив этот подбор в окрОНО;

в) пересмотреть состав заведующих укр. школами и подобрать на эти должности работников-украинцев соответствующей квалификации;

г) принять меры к назначению в украинские районы инспекторов-украинцев;

д) с будущего учебного года приступить к плановой работе по украинизации семилеток, школ крестьянской молодежи и школ II ступени;

е) организовать в течение летнего периода украинские учительские курсы;

ж) наладить вопрос снабжения укр. школ учебниками и принять меры к изданию учебников, приспособленных к условиям Кубани;

з) созывать периодически массовые районные украинские учительские конференции.

## 2. По докладу «О работе хаты-читальни ст. Полтавской»

При украинизации хат-читален необходимо:

а) обратить серьезное внимание на подготовительную работу, разъяснить населению важность украинизации и потребность в ней, ознакомить население с украинским правописанием и проч.;

б) с помощью учительства и актива хлеборобов провести агитацию за выписку газет на украинском языке, в первую очередь газ. «Радянський Станичник»;

в) озаботиться увеличением количества украинской литературы в библиотеках (приобретая в первую очередь книги по сельскому хозяйству), понятной для крестьянских масс художественной литературы; принять меры к продвижению книги к читателю;

г) всю работу хаты-читальни как справочную, кружковую, так и массовую вести на украинском языке, избегая непонятных для местного населения слов и оборотов и только постепенно, в процессе работы, обогащая лексикон;

д) добиваться того, чтобы вся переписка хаты-читальни с другими учреждениями, а также письменные заявления для крестьян выполнялись на украинском языке.

### 3. По докладу «О работе опытно-показательной школы Куб. Укр. Педтехникума за 1-й триместр»

Конференция отмечает следующие достижения в работе опытной школы.

1. Широкое применение активных методов (главным образом, исследовательского) и, как результат этого, активность и самостоятельность детей при проработке программного материала.

2. Плановость школьной работы и активное участие в разработке производственных планов учащихся и части родителей.

3. Успешную пропаганду идей трудовой школы среди населения, что привело к перемене взглядов родителей на общественную работу учащихся, на школьные экскурсии, на стенгазету и пр. Конференция считает, что опытная школа в дальнейшем должна провести следующие мероприятия:

а) установить связь в работе с другими школами станицы;

б) теснее связаться с советскими учреждениями и общественными организациями;

в) увеличить количество времени на технические навыки. В отношении метода групповой проработки материала в IV группе – конференция поручает опытной школе детально проверить целесообразность этого метода и поделиться с учительством результатами работы.

4. По докладу «О работе украинских секций педколлективов»

5.

1. Добиться, чтобы все учителя-украинцы принимали активное участие в работе секций.

2. В педколлективах и методических кружках, где украинцы составляют большинство, всю работу вести на украинском языке.

3. Организовать в каждом районе украинские районные секции, поручив им руководство работой станичных секций.

4. Просить союз Работпрос выделить часть средств на приобретение украинской литературы [16, № 3–4, с. 200–202].

### **Лист групи українських громадян до всеукраїнського ЦВК з протестом проти русифікації Кубані**

*1927 рік*

**КОПІЯ**

До Всеукраїнського Ц.В.К.

Від 14-ти українських громадян

**Заява**

Зачитавши статтю тов. Лісового «Кубань» (див. Хар. «Вісті» за м. м. Травень і Червень 1927 р.) про стан українців в північному Кавказі, ми були надзвичайно вражені, що такий анахронізм, як русифікація українців на терені Радсоюзу (на X-ому році Жовтн. Революції) зумів собі відбороти право на існування. Ми не тільки були вражені цим, але й глибоко обурилися і після спільної наради

вирішили вимагати від укр. уряду, щоб він взяв на себе ініціативу негайної ліквідації цього ганебного явища в роб. селянській державі. Ми дуже дивуємося, що уряд РСФСР не спромігся забезпечити право укр. нацменшости на північному Кавказі, але поскільки такий факт є, то ми бажали б не тільки за ненормальне, але й за шкідливе, коли б уряд УСРР не вмiшався в цю справу і своїм авторитетним словом не поклав край всяким хитанням що до цілковитого розв'язання українського нац. питання в РСФСР.

Але цілковите розв'язання укр. нац. питання зовсім не полягає тільки в тому, щоб надати українським робітникам і селянам в РСФСР культурно-освітньої автономії. Ми иншого виходу не бачимо, як приєднати до УСРР ті округи РСФСР, в яких українці складають більшість населення. А такі округи, як відомо, є південні Курщина і Вороніжчина, Західна Донщина і Кубань з Черноморщиною. Мало ваги в тому, що вони за царату входили в склад центрально-російських губернь і північно-кавказьких областей. Для нас досить того, що в них українці складають більшість населення (абсолютну чи відносну – нема різниці), і всі вони мешкають з кордонами УСРР (Кубань межує морем). В жодному разі справу приєднання цих земель до УСРР неприпустимо відволікати, бо саботаж її є чи не єдиною плямою на всій нацполітиці Радвлади і важким тягарем лежить на сумлінні українського роб. селянського уряду. Ми наперед суворо засуджуємо всякі півзаходи, бо вони не тільки не розв'яжуть нацпитання у вищевказаних районах, але ще й ускладнять його. Ініціативу порушення цієї справи повинен взяти на себе уряд УСРР, бо уряд РСФСР до цього часу такої а ні на макове зерно не виявив. І це тим більш неминуче, що на сучасний укр. уряд випала велика історична місія: зібрати всі землі, заселені українським робітничо-селянським народом, і утворити під червоним прапором велику соборну УСРР. Це одне з його найголовніших завдань, від якого він не може і не повинен відмовлятися, бо він є урядом в першу чергу українських робітників і селян. Що правда, завдання це важке і складне, бо вимагає рішучих і енергій-

них заходів, бо на шляху його стоять багато «старих» перешкод, а головне, бо потрібує великої віданности до свого трудового на- руду і свідомости його майбутнього.

Але в разі, коли український уряд відмовився від цього невід- кладного завдання, то українське радянське суспільство розглядало таке поведження свого уряду як капітуляцію його перед наступа- ючим російським націоналізмом. Ми глибоко переконані, що ви- словлюємо думку всього свідомого українського рад. суспільства, яке 1) твердо і остаточно перейнялося ідеями ленінізму, 2) бере най- активнішу участь у відбудовчому процесі в робітничо-селянській державі, 3) чолом поляже за здобутки Жовтневої Револуції і 4) не дозволить вчинити замах на ці здобутки, або перекручувати зміст їх, числом б рукою, або разом це не було заповідано.

(14-ть підписей)

При цьому прикладається листа до всесоюзного ЦВК (рада націо- нальностей), в якому докладно висвітлюється думку ж українського радянського суспільства на вищезачеплене нами питання.

Після ознайомлення зо змістом його ласкаво просимо переслати його по призначенню.

Машинопис [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2455, арк. 137–138].

**Постанова Північнокавказького крайкому ВКП(б)  
про запровадження українізації в районах  
з переважною більшістю населення**

*28 грудня 1928 року*

Постанова  
Північно-Кавказького Крайкому ВКП(б)  
28 грудня 1928 року

Визнати за потрібне запровадження українізації в районах з переважною більшістю українського населення, розуміючи під цим запровадження діловодства в станичних і сільських радах і зносин до району виключно українською мовою.

Доручити фракції Крайвиконкому нині ж розпочати підготовчу роботу, щоб здійснити протягом майбутнього року перевод низки рад і судових органів у станицях і селах, з переважною більшістю українського населення, на діловодство українською мовою, а також заведення у відповідних районах паралельного діловодства українською мовою.

В майбутню перевиборну кампанію рад, по станицях і селах, що мають переважну більшість українського населення, забезпечити висування на відповідальну роботу осіб, що добре знають побут та мову місцевого населення.

Визнати, що всілякі об'яви й постанови сільських, станичних рад при наявності українського населення, мусять оголошуватися в російській і українській мовах.

Забезпечити для українського населення розгортання шкіл першої і другої ступені з викладовою українською мовою.

Визнати за потрібне, щоб у складі округового і районного активу робітників була відповідна частина робітників, що володіють українською мовою.

Доручити Крайнаросвіті й Агітпропу Крайкому опрацювати систему міроприємств, що забезпечила б проведення цього вирішення в життя, так у відношенні підручників, як і педагогічного персоналу [публікується за: 25, с. 16–17].

**Постанова Північнокавказького крайкому ВКП(б)  
про недоліки в запровадженні українізації  
Нижнього Подоння й Кубані**

*22 грудня 1929 року*

Постанова  
Північнокавказького Крайкому ВКП(б)  
22 грудня 1929 року

Констатувати, що директива Крайкому ВКП(б) (резольція бюро з 22-ХІІ-1928 року) про українізацію в краї не виконана (незадовільно провадиться українізація районів; в результаті перевиборів рад у складі президій рад знизилося число українців на 4,1 % і голів рад – українців на 4,9 %; в райвиконкомах 1927 року українців було 21,1 %, а 1929 року – 18,1 %).

Окружки ВКП(б) (Черноморський, Сальський, Ставропільський, Терський, Північно-Донецький, Кубанський, Донський, Армавірський) недоцінили політичного значення українізації і не врахували того факта, що перевод усієї роботи в районах з українським населенням на рідну (українську) мову є могутній засіб активізації трудящих українських мас краю і ще більшого втягнення цих мас у соціалістичне будівництво станиці (суцільна колективізація, кооперування тощо).

Проведена підготовча робота на Кубані й у Донській окрузі (робка плянів, обговорення питань на пленумах декотрих виконкомів і т. ін.) ще не забезпечує проведення українізації у строки, визначені трьохрічним пляном Крайвиконкому.

Відмітити, що в округах, які підлягають українізації, досі не поставлена в достатній мірі боротьба з проявами великодержавницького шовінізму з одного боку й українського націоналізму та шовінізму – з другого.

В період загострення класової боротьби на станиці глитайство скористовує мляве проведення українізації у своїх класових інтересах, виступаючи в ролі поборника українізації, а там, де вже намі-

тився перелам у проведенні українізації, глитайство і реакційна частина української інтелігенції виступають проти українізації, лякаючи темні маси тим, що нібито українізація провадиться партією для того, щоби тримати ці маси в темряві та інше.

Глитай намагається зірвати проведення національної політики партії.

Тому Крайком пропонує окружкам та фракції Крайвиконкому провести такі потрібні заходи з українізації.

Розгорнути широке пояснення національної політики партії та значення українізації в партійних, радянських, кооперативних, професійних організаціях і серед бідняцько-середняцької частини станиці, особливо в районах, що українізуються з тим, щоби цю роботу особливо розгорнути в найближчі місяці. Водночас із цим посилити боротьбу з проявами великодержавницького шовінізму й українського націоналізму та шовінізму, рішуче давати відсіч клясово-ворожим елементам, що пробують зірвати радянську українізацію.

Зобов'язати Крайову й округову пресу систематично висвітлювати національну політику партії та роботу з українізації.

Забезпечити практичний перевод усієї роботи партійних, радянських та інших організацій українських районів на українську мову, в строки, визначені пляном Крайвиконкому, запропонувати фракції Крайвиконкому провести асигнування по крайовому бюджеті коштів, відповідно до пляну українізації.

Організувати курси по вивченню української мови в тих місцевостях, де буде провадитись і провадиться українізація, з обов'язковим вивченням її всіма робітниками партійного, радянського апарату та громадських організацій.

Зобов'язати крайові кооперативні організації та крайову Раду Профспілок у двохтижневий строк розробити конкретні пляни проведення українізації по своїй лінії у відповідних округах.

Доручити крайовому відділові народньої освіти терміново розробити трьохрічний плян українізації культурних та політосвітніх установ для підготовки відповідних кадрів.

Доручити Агітпропові та Крайнаросвіті провести облік студентів вишів, що володіють українською мовою, та намітити порядок їх використання на роботі в українських районах.

Доручити Агітпропові організувати український відділ при Північно-Кавказькому Комуністичному Університеті з нового навчального року для підготовки робітників для українських районів, а також розв'язати питання про українізацію Кубанської Радпартшколи й організацію українських відділів при Радпартшколах українських округ.

Запропонувати фракції Крайвиконкому організувати постійну комісію при Крайвиконкомі для керівництва українізацією в краї.

Просити Крайову Контрольну Комісію після 3-х місяців перевірити виконання цієї постанови.

Доручити фракції Крайвиконкому командирувати спеціальну комісію для вивчення досвіду з українізації на Україні та в Центральній Чорноземній Області [25, с. 17–19].

**Постанова Донського окружного комітету ВКП(б)  
про українізацію в Нижньому Подонні**

*До 20 січня 1930 року*

Постанова  
Донкому ВКП(б) про українізацію  
в Донській окрузі

Зважаючи на те, що в складі сільського населення округи українці становлять більше 65 %, а за виключенням національного вірменського району і Новочеркаського (руського) району в решті 9 районів українське населення становить понад 75 %, а також виходячи з суті Ленінової національної політики, – визнати за потрібне в районах з більшістю українського населення провести українізацію.

Для підготовки районів, що підлягають українізації, а також складання плянів українізації, виявлення умов проведення пояснювальної роботи серед населення, а також нагляду і контролю за виконанням строків українізації, – утворити комісію в справах українізації у складі представників ДК ВКП, фракції ДВК, Дон-ВНО, ДРПС, ДК ВЛКСМ. Запропонувати фракції ДВК в тижневий строк скликати перше оргзасідання комісії.

Українізацію провадити знизу до верхівки, себто, від села до району з першочерговою послідовністю переводу на українську мову в першу чергу хат-читалень, шкіл, станрад, а потім решту радянських і громадських організацій.

Зобов'язати партійні, радянські й громадські організації округи і газету «Донская Правда» негайно розгорнути пояснювальну роботу серед широких мас населення, про значення українізації. Заборонити прояви ініціативи, що шкодять справі українізації, а також визнати за неприпустиме проведення плебісциту серед населення.

Зобов'язати комісію в справах українізації в місячний строк скласти список установ, що підлягають українізації цього року; в цей же строк провести облік робітників, що вже підготовлені і яких можна

використати в українізованих установах, а також осіб, що підлягають перепідготовці. Сласти кошторис і розрахунки для проведення українізації в 3-х районах для занесення їх до місцевого бюджету.

Про хід українізації щомісячно ставити звіти комісії на бюро ДК ВКП. Фракції ДВК запропонувати підготувати доповідь про українізацію на наступному пленумі Донвиконкому, а також добитися внесення цього питання до порядку денного наступних пленумів райвиків і станрад. Роботу з українізації провадити за плянами по всіх ланках радянського апарату.

Для організації робіт з українізації при ДВК скласти інструкторський апарат із робітників, що володіють українською мовою [25, с. 19–20].

**Постанова об'єднаного пленуму  
Донського і Харківського окружних виконавчих комітетів  
про українізацію Нижнього Подоння  
та шефство харків'ян у цій справі**

*20–22 січня 1930 року*

Постанова  
Об'єднаного пленуму  
Донського і Харківського Округових Виконавчих Комітетів  
20–22 січня 1930 року

Основне завдання в царині національної політики Радянської влади вимагає цілковитої ліквідації нерівності націй в господарському й культурному будівництві в багатонаціональному СРСР і, зокрема, в Донській окрузі.

Темп нашого соціалістичного будівництва вимагає прискорення практичного здійснення національної політики Радянської влади для більш повного обслуговування всіх національностей їхньою рідною мовою: школою, радянським апаратом, кооперативними, професійними і громадськими організаціями.

Донська округа має більш 65 % українського населення, тому всі установи, зв'язані з українським населенням, мусять обслуговувати це населення його рідною мовою.

Пролетаріат ніяку національність не ставить вище якоїсь іншої; інтереси кожної національності мусять бути забезпечені в усіх міроприємствах нашого соціалістичного будівництва, а для цілковитого втягнення робітників, трудящого селянства й козацтва до соціалістичної перебудови господарства, культури й побуту, для найбільш повного наближення широких мас трудящих до апарату, що їх обслуговує, останній мусить складатися переважно з людей, що знають мову більшості населення нашої округи – українську.

Тому якнайшвидше проведення українізації в Донській окрузі є невідкладним завданням сьогодення.

Донський Виконавчий Комітет схвалює заходи президії про українізацію сільських і станичних рад і райвиконкомів, що мають переважний склад українського населення.

Донський Виконавчий Комітет констатує, що більшість райвиконкомів (за винятком Старомінського і частково Єйського) не приділили відповідної уваги питанню проведення українізації, а деякі й до цього часу недооцінили політичного значення українізації в Донській окрузі. Надто слабо розгорнута робота з роз'яснення національної політики радянської влади серед бідняцько-середняцької групи українського населення.

Недостатньо розгорнута робота в справі переводу на українську мову шкіл, хат-читалень, лікнепів, судововлення, українізації сільських і станичних рад.

Донський Виконавчий Комітет, відзначаючи вищезазначені хиби, ухвалює.

Вся робота щодо запровадження українізації в Донській окрузі повинна бути найтісніше зв'язана з проведенням суцільної колективізації та іншими господарсько-політичними завданнями.

Запропонувати президії Донвиконкому і районним виконавчим комітетам українських районів рішуче посилити темп проведення

українізації з таким розрахунком, щоб намічена робота щодо українізації 137 сільстан. рад і райвиконкомів округи була закінчена не за три, а за два роки.

Вжити заходів до того, щоб у 1930 році був українізований апарат не менше, як у 80 сільстан. радах і в усіх райвиконкомках українських районів.

Широко розгорнути мережу гуртків для вивчення української мови, з розрахунком повного охоплення всіх робітників радянських, кооперативних, громадських організацій у 1930 році.

Запропонувати президії поповнити округові установи відповідно класово-витриманим кадром робітників, що добре володіють українською мовою й можуть провадити роботу з українізації, звернувши особливу увагу на апарат Донської народної освіти.

Райвиконкомками і сільстан. радами мусить бути розгорнута масова пояснювальна робота серед наймитсько-бідняцько-середняцьких мас з популяризації національної політики радянської влади, і з проведення українізації в нашій округі, даючи рішучу відсіч шовіністично-настросним елементам так великодержавницьким (руським), як і українським.

Всі організації округи мусять віднині вести боротьбу проти великоруського шовінізму, що проявляється в формі огидливого ставлення до української мови й протиставлення їй переваги російської мови, пасивному або навіть саботажницькому ставленню до справи вивчення української мови робітниками, поповненні радянського апарату особами, що знають українську мову. Водночас треба дати рішучу відсіч українським націоналістичним тенденціям, що прагнуть скористати українізацією в інтересах класового ворога. Доручити президії в найближчий час проробити питання про висунання до радянського апарату на керівну роботу робітників, бідняків, наймитів та активних середняків з українців.

Доручити президії переглянути й посилити склад округової комісії в справах українізації.

Запропонувати президії проводити рішучі заходи впливу на тих керівників виконкомів українських районів, а також і округових відділів, що невчасно виконують директиви про запровадження українізації.

Запропонувати Донській нараді використати весь кадр учителів, що володіють українською мовою, для запровадження викладання української мови, як предмету в школах підвищеного типу і профтехшколах м. Таганрогу, а в українських районах, включаючи й школи першої ступені, забезпечити їх українською учбовою літературою. Ці заходи мусять бути проведені в 1929–1930 році.

Запропонувати Донській нараді ширше розгорнути роботу в справі вербовки слухачів до Всеукраїнського заочного інституту народної освіти.

Запропонувати Донській нараді вжити заходів до постачання українською літературою бібліотек, читалень, хат-читалень, будинків селянина, червоних кутків, клубів і т. ін.

Запропонувати «Донской Правде» висвітлювати на сторінках газети завдання й хід українізації в окрузі.

Проведення українізації вимагає більш серйозної уваги й участі в цій справі широких робітничих, бідняцьких, наймитських і середняцьких мас. Початок, зроблений Старомінським райвиконкомом про виклик Советінського райвиконкому на соціалістичне змагання, на краще проведення українізації, повинен бути підхоплений всіма райвиконкомом і сільстан. радами українських районів, як кращий спосіб боротьби робітничої класи і трудящого селянства, за найшвидше й найкраще проведення національної політики в Донській окрузі.

Прийняти виклик Харківського Окрвиконкому про соціалістичне змагання між Харківщиною й Доном на проведення українізації, доручивши комісії в справі українізації розробити проект договору. Водночас, просити Харківський Окрвиконком прийняти шефство над Донщиною в її роботі з проведення українізації [25, с. 20–22].

**Постанова Президії Ради національностей  
Центрального виконавчого комітету Союзу РСР  
щодо практичного здійснення національної політики  
на Північному Кавказі**

*11 лютого 1930 року*

Постанова  
Президії Ради Національностей  
Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР  
11 лютого 1930 року

На доповідь Північно-Кавказького Крайвиконкому про практичне здійснення національної політики в Північно-Кавказькому Краї

I

Заслухавши доповідь Північно-Кавказького Крайвиконкому і співдоповідь члена президії Ради Національностей ЦВК Союзу РСР тов. А. І. Хацкевича про практичне здійснення національної політики в Північно-Кавказькому Краї, Президія Ради Національностей Союзу РСР констатує чималі успіхи, досягнуті в цьому Краї в національному будівництві: створення й зміцнення самостійних автономних областей, створення національних районів і сільрад, в них господарсько-культурного будівництва, особливо в зв'язку з проведенням заходів з реконструкції народнього господарства, з піднесенням продукційних сил на основі розвитку промисловости і колективізації сільського господарства.

Президія Ради Національностей відмічає, що розгортання соціалістичного будівництва в національних областях і районах Краю проходить в обстановці загострення класової боротьби – при виключній активності наймитства, бідноти і середняцьких мас, нацменшин, що об'єдналися навколо рад і в їхній боротьбі з духівництвом і капіталістичними елементами аула і села.

Тому, не зважаючи на виключні особливості Північно-Кавказького Краю з його чисельними національностями, різноманітністю їх побуту, культурної відсталості, особливого господарського укладу і не вижитими ще рештками родових і станових відносин, – шляхом заходів з соціалістичного будівництва, в аулі і на селі Краю, росте політична свідомість основної маси селянства, виживається становий і національний розлад, в корінний спосіб ламаються релігійно-побутові й родові відносини.

Зважаючи на ці досягнення, Президія Ради Національностей схвалює діяльність Північно-Кавказького Крайвиконкому й його заходи, спрямовані на піднесення господарсько-культурного рівня національних меншин Краю на основі рішучої боротьби з капіталістичними елементами міста і села, ліквідації глитає як кляси на основі проведення суцільної колективізації.

Разом із цим, Президія Ради Національностей вважає за потрібне відмітити і низку чималих хиб у практичній діяльності Північно-Кавказького Крайвиконкому при вирішенні національного питання, з яких основними є: в царині коренізації апарату радянських і громадських установ, переводу їхньої роботи на рідну мову населення і підготовці кадрів, робота крайових органів не була достатньо послідовна і систематична, як це має місце в царині господарській.

Протягом декількох років роботі з коренізації і підготовки кадрів не приділялося відповідної уваги. Не було проведено рішучих заходів з висування і втягнення в практичну радянську роботу наймитсько-бідняцьких шарів корінного населення. Так, у низових радянських органах автономних областей, як і в обласних радянських установах і громадських організаціях, робота провадилася, головним чином, російською мовою й обслуговувалася кадрами інтелігенції так місцевої національної, як і іншими. Чимала кількість рад нацменшин і до цього часу не провадить роботу своєю рідною мовою. Через це до цього часу ще мають місце засміченість апарату радянських установ і громадських організацій соціально-чужими і ворожими елементами, відрив кадрів од корінного населення.

Що до організації нацменшин і їх культурно-господарського обслуговування, не зважаючи на конкретні рушення, все ж є низка хиб. До останнього часу систематичної роботи з обслуговування нацменшин в низці округ майже не провадилося. Робота серед нацменшин в радянському порядку була покладена на уповноважених президій окрвиконкомів, що здебільшого не розгорнули цієї роботи. Сами окрвиконкоми не керували діяльністю урядництв і не приділили достатньої уваги цій роботі в цілому. Через недостатню увагу округ до роботи серед нацменшин і недостатнє керівництво крайових органів цією роботою, в низці національних селищ мали місце вплив глитайських елементів і еміграційні настрої.

Головною хибою в обслуговуванні нацменшин є слабка робота в краї з організації груп бідноти навколо рад в національних районах і областях, що густо-часто скористовувалося чужими елементами, які виступали під захистом родових відносин на чолі з духовенством проти заходів радянської влади.

Зокрема щодо обслуговування українського населення і проведення українізації, не зважаючи на низку вирішень, справа практично не дістала потрібного вирішення. Ухвалений Крайвиконкомом плян проведення українізації на Північному Кавказі до 1931 року відповідного переламу на місцях не створив. До весни 1930 року керівництво крайових радянських органів в цьому питанні не було ні тверде, ні послідовне.

Так само й у плянах роботи окрвиконкомів більшості округ питання українізації до цього часу не знаходило достатнього відображення.

В царині видавничої справи слабкий розвиток видавництва національними мовами, через що в краї спостерігається гострий нестаток у літературі з питань: поточної політики, селянської виробничої літератури й особливо з колгоспного будівництва, художньої літератури, підручників, а також слабке обслуговування національних районів періодичними виданнями та газетами рідною мовою національностей.

## II

З метою закріплення і дальшого розвитку здобутих досягнень, а також викоренення відмічених хиб в національному будівництві, Президія ради Національностей ЦВК Союзу РСР ухвалює: вважати за потрібне, щоб президія ВЦВК дала нижче визначені вказівки Північно-Кавказького Крайвиконкому і виконкомам національних областей Краю.

### **У царині коренізації й українізації радянського апарату**

Вжити більш рішучих заходів для остаточного очищення радянського апарату й апарату кооперативного й інших громадських організацій автономних областей і національних районів від класово-чужих елементів, зміцнення і перебудови роботи національних рад відповідно до політичних й господарсько-культурних завдань і посилення їхньої керівної ролі запровадження суцільної колективізації і ліквідації глитайні, як класи.

Взяти твердий курс на більш широке розгортання роботи з організації і зміцнення груп бідноти при національних радах, з утворення позапартійного активу навколо них, посилення роботи секцій і виробничих рад при аульських і сільських радах, а також найбільшого сприяння організації груп бідноти при колгоспах і кооперативних організаціях.

Опрацювати практичні заходи, що забезпечили б у найкоротший строк зміцнення радянського кооперативного апарату національними кадрами з робітників, наймитів і бідняків.

З метою прискорення підготовки кадрів із національного населення, відповідно до темпів розвитку народного господарства краю, розробити конкретний план розгортання національних Вишів і Технікумів, виходячи з потреби максимального забезпечення кадрами автономних областей і національних районів, зокрема

плян організації загальноміського Комвишу і сільськогосподарських Технікумів для нацменшин і національних районів Північно-Кавказького Краю.

Поставити на широке обговорення радянської суспільности й широких трудящих мас їхньою рідною мовою так на зборах, як і через пресу, плян коренізації апарату радянських органів і всіх соціально-культурних і господарських організацій і систематично висвітлювати всі питання так в національній, як і в загальній пресі.

Забезпечити проведення пляну українізації в життя потрібними матеріальними ресурсами так збоку місцевого бюджету, як і збоку центральних органів РСФРР.

Проводячи коренізацію радянських органів і громадських організацій за наміченим пляном, добитися цілковитої участі всіх крайових і місцевих організацій в його проведенні, перебудувавши відповідним чином установи й організації.

### **Щодо обслуговування нацменшин**

Провести перевірку роботи уповноважених окрвиконкомів і посилити керівництво і відповідальність окрвиконкомів у питаннях обслуговування нацменшин.

Посилити інструкторський апарат нацменкомісії, поставивши її за завдання організації живого зв'язку і більш систематичного обслуговування і вивчення роботи нац. рад. В останньому добитися поживалення роботи секції і поліпшення роботи груп бідноти й особливо роботи серед жінок.

Зважаючи на незадовільненість національного й якісного складу інспектури відділів народньої освіти й обслуговування шкіл нацменшин, указати на потребу й найближчий час добитися поліпшення якісного добору відповідних робітників і посилення їхньої діяльності.

## **У царині українізації**

Вказати на потребу широкого обговорення і популяризації намічених заходів з українізації серед робітників і наймитсько-бідняцьких шарів населення, як одного з важливих чинників практичного здійснення національного питання в Північно-Кавказькому Краї.

В найближчий час створити в центрі Північно-Кавказького краю і округах з українським населенням вогнища культури: театри, бібліотеки, літературні об'єднання письменників-українців і зміцнити українські секції при вищих і середніх школах Краю.

Незалежно від наміченого пляну українізації розгорнути організацію шкіл, хат-читальень, народніх будинків і клубів.

Твердо здійснюючи плян українізації, широко і систематично висвітлюючи в пресі заходи, зв'язані з його вирішенням, провадити водночас рішучу боротьбу з перекручуваннями лінії в цьому питанні, не зупиняючися перед зняттям окремих робітників з роботи і притягненням їх до відповідальності.

## **У царині видавничої справи**

Зобов'язати Північно-Кавказький Крайвиконком вмісті з Центрвидавком народів Союзу РСР і національними областями опрацювати низку міроприємств, що забезпечували б посилення обслуговування друкованими виданнями на національних мовах Краю з питань поточної політики, селянської сільсько-господарської виробничої літератури, а також підручниками і художньою літературою.

Зобов'язати Північно-Кавказький Крайвиконком через рік подати Президії Ради Національностей ЦВК Союзу РСР і Президії ЦВК відчит про результати практичного проведення в життя цієї постанови [25, с. 23–27].

**Постанова Президії Всеросійського центрального  
виконавчого комітету про коренізацію на Північному Кавказі**

*20 лютого 1930 року*

Постанова

Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету  
20 лютого 1930 р.

Заслухавши доповідь Північно-Кавказького Крайового Виконавчого Комітету і співдоповідь інструктора Президії ВЦВК тов. Логінова про стан роботи в автономних областях і серед національних меншин Північно-Кавказького Краю про виконання постанови президії ВЦВК від 1-го січня 1928 року, – Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету констатує чималі успіхи, досягнені в усіх ділянках господарсько-культурного будівництва й особливо в справі проведення міроприємств з реконструкції народного господарства на основі розвитку промисловости і масової колективізації сільських господарств автономних областей і районів національних меншин.

Президія ВЦВК відмічає, що процес розгорнутого соціалістичного будівництва, в автономних областях і національних районах, відбувається в обстановці виключного загострення класової боротьби і чималого зростання політичної активності наймитсько-бідняцьких і середняцьких мас навколо рад і відбувається процес корінного ламання станових та родових, релігійних і побутових пережитків національного села й аула.

Все це сприяє більше швидкому здійсненню завдань боротьби з капіталістичними елементами міста, аула та села і ліквідації глїтай-ні класи на основі запровадження суцільної колективізації сільсько-го господарства.

Поруч із цим Президія ВЦВК констатує такі хиби.

Засміченість радянського і кооперативного апарату класово-чужими елементами.

Слабкий стан в автономних областях і національних районах загальної організаційно-масової роботи рад і особливо роботи секцій і виробничих нарад при аульських радах; недостатньо розгорнута робота з утворенням навколо рад широкого наймитсько-бідняцького і середняцького активу з корінного населення; недостатня увага справі самостійної організації наймитства і бідноти та якісного поліпшення роботи груп бідноти при радах.

Недостатньо рішуче висування й підготовка кадрів з робітників, наймитів і бідняків національного аула і села до радянських, кооперативних і культурно-освітніх організацій при установах.

Слабке проведення коренізації державного апарату і культурно-освітніх організацій і перевод викладання в школах на рідну мову корінної національності і нацменшин. Недостатньо рішуче проведення в життя наміченого Крайвиконкомом плану українізації і слабку мобілізацію громадської уваги навколо питань українізації.

Надто недостатню мережу національних учбових закладів підвищеного типу для підготовки кадрів, недостатнє національне ядро в технікумах і вишах, що вже існують (робітників, наймитів, бідняків). Слабкий розвиток видавничої справи на національних мовах і особливо гостру недостачу видань з питань поточної політики, селянсько-виробничої літератури, букварів, а також слабке обслуговування національних районів газетами, мовами різних національностей.

Відставання росту бюджету автономних областей від загального рівня зростання бюджету в краї.

Незадовольний стан роботи уповноважених по роботі серед національних меншин і національних комісій, що при них існують, через недостатню увагу до їхньої роботи з боку президій Крайвиконкому, Облвиконкомів і Окрвиконкомів.

З метою зміцнення і розвитку тих досягнень, що вже є, а також викоренення відмічених хиб, Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету ухвалює:

Запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкому і Облвиконкомом автономних областей вжити рішучих заходів до остаточ-

ного очищення радянського кооперативного апарату автономних областей і національних районів від клясово-чужих елементів, зміцнення і перебудови роботи рад відповідно до нових господарсько-політичних завдань і посилення їхньої керівної ролі в справі колгоспного будівництва і ліквідації глитайні як кляси.

Запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкому й облвиконкомам автономних областей узяти твердий курс на широке розгортання роботи з організації і зміцнення груп бідноти при радах, з утворення позапартійного активу навколо рад, посилення роботи секцій і виробничих нарад при аульських радах, а також найбільшого сприяння організації груп бідноти при колгоспних і кооперативних організаціях.

Звертаючи увагу Крайвиконкому і облвиконкомів автономних областей на надто недостатнє проведення міроприємств з коренізації державного апарату і культурно-освітніх установ в автономних областях і національних районах, запропонувати Крайвиконкому й облвиконкомам автономних областей опрацювати практичні міроприємства з посилення темпу коренізації і, зокрема, з переводу діловодства в радянських, кооперативних і інших органах на рідну мову відповідної національності.

Зобов'язати Крайвиконком добитися рішучого перелому в усій роботі радянського апарату в справі проведення українізації й притягнення до цієї роботи уваги широкої радянської суспільності, забезпечивши виконання наміченого пляну українізації й прискорення темпу його проведення.

Надаючи виключного значення питанню висування і підготовки кадрів з робітників, наймитів і бідняків автономних областей і нацменшин, запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкому й облвиконкомам автономних областей опрацювати міроприємства, що забезпечували б у найкоротший строк зміцнення Радянського і кооперативного апарату кадрами, зокрема, по заміщенню керівних посад в автономних областях і районах нацменшин робітниками, що володіють національною мовою.

У зв'язку з проведенням суцільної колективізації в краї запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкомом в найкоротший строк опрацювати міроприємства, що забезпечували б проведення загального навчання і ліквідації неписьменности в автономних областях і національних районах.

Запропонувати Наркомосу вмісті з Північно-Кавказьким Крайвиконкомом вжити заходів щодо посилення постачання автономних областей і національних районів масовою літературою і підручниками, а також і до обслуговування газетами рідною мовою національного населення.

Запропонувати Наркомосу РСФРР передати український журнал «Новим шляхом» крайовим організаціям.

Поруч з поширенням колгоспного будівництва в автономних областях і національних районах і зміцненням господарсько-виробничої бази колгоспів, запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкомом й облвиконкомам автономних областей вжити рішучих заходів до очищення колгоспів від глитайських елементів і підвищення керівної ролі в них наймитсько-бідняцьких мас.

Звернути особливу увагу на поліпшення обслуговування культурно-побутових потреб серед колгоспів і ще більш рішучого притягнення до практичної роботи колгоспного будівництва і на керівну роботу в колгоспах жінок-націоналок.

Зважаючи на наявність чималої кількості тваринницьких господарств, особливо в автономних областях, запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкомом вжити рішучих заходів до посилення темпу організації тваринницьких колгоспів і радгоспів.

Запропонувати Крайвиконкомові вжити заходів до дальшого розвитку і зміцнення промисловости автономних областей і національних районів з найбільшим використанням місцевих природних багатств і добитися підтягування зростання бюджету автономних областей до загально-крайового рівня.

Зобов'язати Північно-Кавказький Крайвиконком вжити заходів до збільшення кадрів національно-промислового пролетаріату і рі-

шучого втягування в промисловість жінок-націоналок і з наймичок і біднячок, забезпечити господарсько-культурне й побутове обслуговування завербованих робітників із нацнаселення і підвищення їхньої кваліфікації на підприємствах.

Запропонувати Крайвиконкому зміцнити склад уповноважених по роботі серед національних меншин при виконкомах відповідально-політичними робітниками; вжити заходів до поліпшення роботи нацменкомісій і забезпечити проведення в життя постанов Президії ВЦВК про уповноважених у справах національних меншин.

Запропонувати Наркомзему РСФРР вмісті з Північно-Кавказьким Крайвиконкомом в найкоротший строк опрацювати міроприємства з улаштування нацменшин, біженців на землю і задовольнити їх насінним матеріалом, а також упорядкувати переселенські роботи.

Запропонувати Північно-Кавказькому Крайвиконкому встановити систематичну контролю за виконанням директив з питань здійснення на місцях національної політики, а також перевірки роботи радянських органів автономних областей і національних районів, в галузі радянського, культурного і господарського будівництва (шляхом наслукування звітів інструкторських обслідувань, тощо).

Прийняти до відому постанову президії Крайвиконкому з 20-го січня 1930 року на доповідь інструктора президії ВЦВК тов. Логінова про практичні міроприємства з поліпшення роботи рад (виконкомів автономних областей і серед національних меншин з питань культурно-господарського будівництва).

Зобов'язати Північно-Кавказький Крайвиконком подати доповідь про виконання цієї постанови першого січня 1931 року [25, с. 27–30].

**Постанова Президії Північнокавказького крайового виконавчого комітету про хід роботи з українізації радянського апарату**

*25 квітня 1930 року*

Постанова

Президії Північно-Кавказького Виконавчого Комітету

25 квітня 1930 року

Констатувати, що:

Вирішення Президії Крайвиконкому з 23-го січня 1930 року (прот. № 77, п. 2006) з питання про хід роботи з українізації радянського апарату крайовими відділами й управліннями та округовими виконавчими комітетами не виконано.

Не зважаючи на неодноразові вимоги Крайової комісії до цього часу Крайпрофрада, Крайздрав не виділили постійних членів комісії.

Крайовими відділами й управліннями (Крайадмінвідділом, Крайздравом та іншими) до цього часу не опрацьовані пляни українізації і що неодноразові директиви Крайової комісії про порядок проробки плянів цими відділами не виконуються.

Окрвиконкомама до цього часу не переглянені пляни українізації відповідно до вирішень президії Крайвиконкому з 23 січня 1930 року, не проведено обліку кадрів, що володіють українською мовою, не розгорнута мережа підготовки і перепідготовки кадрів для тих районів, що українізуються, а також в низці округ не асигновано з місцевих бюджетів передбачені вище зазначеним вирішенням коштів на українізацію (Донецька, Сальська та ін.).

Крайові газети «Молот», «Колхозная Правда» й окружні газети за винятком газети «Червона Газета», зовсім не висвітлюють питань українізації й національної політики радянської влади і до цього часу не вмістили жодної керівної статті з питань українізації.

КрайВНО і видавництво «Северный Кавказ» до останніх днів не вжили будь-яких заходів до постачання українських районів українською літературою.

Відзначити зовсім неприпустиме ставлення до справи українізації з боку кооперативних організацій (Крайколгоспспілка, Крайсоюз, Крайкустремсоюз), що не тільки не приступили до проведення цієї роботи, але і, не зважаючи на неодноразові вимоги крайової комісії, не склали плянів проведення українізації.

Доручити КрайРСІ перевірити ці організації, установи, а також Кубанський, Донський, Сальський і Донецький Окрвиконкоми під кутом виконання ними вирішень Крайвиконкому з 23 січня 1930 року і притягти винних за невиконання того вирішення до відповідальности. Строк виконання цього доручити встановити оргвідділу вмісті з КрайРСІ.

Зобов'язати всі крайові відділи, управління і громадські організації виділити в апаратах персонально відповідальних осіб за проведення постанов президії Крайвиконкому про українізацію.

Зобов'язати керівників крайових відділів, управлінь, громадських організацій і голів окрвиконкомів забезпечити рішучий перелам в роботі з українізації і виконання вирішень президії Крайвиконкому з 23 січня 1930 року.

Запропонувати комісії в справах українізації подати через 20 днів на затвердження президії Крайвиконкому точні строки остаточного переходу роботи радянських і кооперативних організацій на українську мову в районах, що підлягають українізації в першу чергу [25, с. 31–32].

**Постанова Президії Північнокавказького крайвиконкому  
про українізацію Кубанського округу**

*Травень 1930 року*

Постанова  
Президії Північно-Кавказького Крайвиконкому про українізацію  
Кубанської округи  
Травень 1930 року

Констатувати, що Кубанський Окрвиконком не виконав в належні строки постанови Крайвиконкому про українізацію радянського апарату в Кубанській окрузі (не українізовано жодного району). Недостатньо провадилися масова пояснювальна робота серед наймитсько-бідняцького населення округи – питання українізації не поставлено в центрі уваги радянської громадськості і до цього часу ще має місце консервативне ставлення низки робітників радапарату до проведення українізації.

З боку радянських органів не завжди дається рішуча відсіч проявам великодержавницького шовінізму, й українізація не використовується як засіб активізації основних хліборобських мас станиці на боротьбу з глитайством, що використовує українське питання в своїх клясових інтересах (агітація проти колективізації і т. ін.).

Постанови ВЦВК і Крайвиконкому про українізацію не популяризувалися серед широких кол трудящих. Ці постанови не обговорювалися на пленумах райвиконкомів, станрад, на бідняцько-наймитському активі. Газета «Красное Знамя» не перебудувала своєї роботи і не забезпечила пояснювання на своїх сторінках широким трудящим масам значення українізації.

Масова робота по станицях ще до цього часу, як правило, провадиться російською мовою. Українізація Радянського апарату (підготовча робота) провадиться адміністративно і без притягнення до цієї роботи радянської громадськості. Робота з висування на відповідальну керівну роботу українців-робітників, наймитсько-бідняцького та середняцького активу провадиться надто кволо.

Заходи і темпи, що намічені до переведення роботи установ тих районів, що підлягають українізації, ні в якій мірі не забезпечують переходу на українську мову районів, навіть у строки, що їх продовжено Кубанським Окрвиконкомом.

У зв'язку з цим зобов'язати Кубанський Окрвиконком:

Широко розгорнути роз'яснювальну роботу про значення українізації так у пресі, як і на зборах наймитів, бідноти, активу, на пленумах станрад, райвиконкомів, професійних спілок, на кооперативних зборах і т. ін.

Всі заходи господарсько-політичного значення, що провадяться на Кубані, зв'язувати з проведенням українізації, використовувати як засіб, що допомагає успішному проведенню цих важливих заходів.

У 20-тиденний строк скласти конкретні плани роботи на біжучий і наступний рік по окремих установах та по окрузі в цілому, забезпечивши проведення українізації в окрузі у строки, що їх встановлено Крайвиконкомом.

Центр уваги в роботі, в справі українізації, перенести на рішуче проведення коренізації апаратів, висуваючи на роботу наймитсько-бідняцький та середняцький актив українців, що активно проявили себе на роботі, в соціалістичній перебудові станиці, на з'ясування окружним і районним робітникам, що українець: робітник, наймит, бідняк у такій же мірі може бути на керівній і технічній роботі, як і росіянин.

Рішуче повести боротьбу з проявами великодержавницького й українського шовінізму, не зупиняючись перед зняттям з роботи і притягненням до відповідальності осіб, що заперечують проведенню українізації.

Видати обов'язкову постанову про вивчення українською мовою робітниками апарату мови, що українізуються, в суворо-встановлений строк і обов'язкове використання української мови в роботі радянських апаратів.

Вжити належних організаційних заходів щодо керівництва Окрнаросвіти українізацією, прослідити за своєчасним розгортанням останніх заходів щодо ліквідації української неписьменності і підготовки українських кадрів, за розгортанням нею українізації культ-

освітніх установ і поповнення апарату окрнаросвіти українськими кадрами, що добре володіють українською мовою.

Зокрема, запропонувати ОкрВНО укомплектувати окр. і райінспектуру українських районів робітниками, що добре володіють українською мовою.

Категорично заборонити витрату коштів, що їх асигновано центром та окружним бюджетом на українізацію, мимо цілей, призначених Крайвиконкомом та комісією в справах українізації; кошти, що витрачені не за призначенням, поповнити з коштів Окрвиконкому; поруч із цим вжити заходів щодо притягнення кооперативних, професійних і інших громадських організацій до участі у витратах, що зв'язані з підготовкою та перепідготовкою кадрів.

Широко використати досвід з перевірки проведення українізації бригадами, а також висвітлювати досвід з українізації Слав'янського та Краснодарського районів в окружній і крайовій пресі.

Водночас з цим:

порушити прохання перед Президією Ради Національностей про видання в центрі керівних матеріалів (збірки, кодекси, положення) українською мовою для постачання ними Північного Кавказу, ЦЧО та інших областей РСФРР;

запропонувати правлінню Ростовського радкіно і Крайсоюзів забезпечити постачання районів Північного Кавказу, що українізуються, кінофільмами та використовувати продукцію ВУФКУ, як і організацію перекладу написів з російської мови на українську;

запропонувати Крайсоюзів не пізніше 20-го травня подати конкретні думки про відкриття українського відділу при Пашківському Кооперативному Технікумі [25, с. 32–34].

**Постанова колегії Наркомату освіти УСРР про надання  
допомоги Північнокавказькому крайовому відділу  
народної освіти у справі українізації**

*16 жовтня 1930 року*

Постанова  
Колегії Наркомосвіти УСРР  
16 жовтня 1930 року

Заслухавши доповідь тов. Скрипника про його ознайомлення з культурно-освітнім обслуговуванням української трудящої людності Кубані, а також зважаючи на прохання Північно-Кавказького Крайового відділу народної освіти про допомогу в справі підготовки наукових українських кадрів для Північного Кавказу (лист від нар. освіти Північно-Кавказького Крайвиконкому до НКО України т. Скрипника та лист директора Кубанського Педінституту до НКО України), колегія Наркомосвіти УСРР ухвалила:

Визнати за потрібне допомогти Північно-Кавказькому Крайовому відділові народної освіти в справі підготовки наукових українських кадрів, а також культурно-освітнього обслуговування української трудящої людності Північного Кавказу.

Для здійснення цього, запропонувати секторові кадрів по згоді з ВУК Робос мобілізувати для роботи на Північному Кавказі 100 чол. учителів шкіл I ст., в тому числі 25 чол. для шкіл II ступеня.

Доручити секторові кадрів протягом декади командирувати одного професора літературознавства і 2-х наукових робітників в розпорядження Крайнаросвіти для роботи в Кубанському Педінституті.

Взяти на облік студентів-кубанців, що вчать в Пед. ВИШах УСРР і тих, що вже закінчили ВИШі, відрядити в розпорядження Крайнаросвіти.

Доручити секторові МКО командирувати 10 товаришів для керівної роботи в українських районах краю.

Дати Північному Кавказові на майбутній учбовий рік 100 місць у ВИШах УСРР.

Зважаючи на прохання Укрсекції кубанських пролетарських письменників про допомогу їхньому журналові «Новим Шляхом», доручити секторові мистецтва видати допомогу в сумі, що складала б половину місцевих коштів, потрібних цій організації (1500 крб на півроку) [25, с. 34–35].

**Постанова Північнокавказької крайової ради народної освіти  
щодо підтримки Наркомосвіти УСРР у справі українізації  
на Нижньому Дону та Кубані**

*6 грудня 1930 року*

Постанова  
Крайової Ради Народної освіти  
6 грудня 1930 року

Вислухавши доповідь т. Чапала і співдоповіді тов. Гадієва про ухвалу колегії Наркомосу УСРР про допомогу Північно-Кавказькому Крайраднаросу в справі обслуговування трудящих українців їхньою рідною мовою (мобілізація 100 педагогів, виділення 100 місць у ВИШах і інше), вважати, що зазначена допомога має політичне і практичне значення для прискорення темпів українізації культурно-освітніх установ і радапарату українських районів Північного Кавказу.

Крайраднарос вітає вирішення НКО УСРР і, водночас, із цим запевняє його в тому, що мобілізованих ним педагогів, політосвітробітників і наукових робітників буде повнотою використано на роботі в українських установах краю.

Крайраднарос вважає за потрібне переглянути культп'ятирічку українізації культустанов краю в бік її збільшення та прискорення темпів.

Ухвалити роботу сектора кадрів з українізації педтехнікумів і поруч з цим запропонувати районам: Кущівському, Брюховецькому, Канівському, Сійському, Новочеркаському, Абинському, Слав'янському – негайно заслухати доповіді завтехнікумів про хід

українізації і вжити потрібних заходів до ліквідації гальма у цій роботі.

Доручити оргплянному секторові поставити питання про посилення матеріальної бази педтехнікумів в українських районах, особливо тих, що їх недавно відкрито.

Запропонувати завідателю Новочеркаського педтехнікуму негайно вжити всіх заходів до відкриття українського відділу не пізніше лютого 1931 року.

Запропонувати секторові кадрів скликати нараду секторів кадрів інших крайових закладів у питаннях українізації.

Не зважаючи на постанови директивних органів про відкриття українського відділу при Північно-Кавказькому Комвиші, цей відділ досі не відкрито. Крайраднарос пропонує директорові Комвишу організувати український відділ не пізніше лютого 1931 року.

Краснодарському Міськраднаросу заслухати доповідь Краснодарської радпартшколи з питання її українізації, при чому вважати, що Краснодарську радпартшколу в наступні два роки треба повністю українізувати.

Вважати настановлення на повну українізацію Кубанського Педінституту і Кубанського Медінституту політично вірним, тому визнати за потрібне:

а) набір учнів 1931 року (січень) провести за рахунок українців (не менше 80 %);

б) взяти курс на повну українізацію Кубанського робфаку.

У зв'язку з цим запропонувати директорам цих учбових закладів у декадний строк надіслати до Крайраднаросу свої практичні пропозиції з цього питання.

Для проробки цих питань командирувати до м. Краснодару тов. Гадієва.

Вважати цілком за недостатню участь методсектору в журналі «Ленінським шляхом» і в газеті «Червона газета» у справі висвітлення питань, зв'язаних з українізацією, тому запропонувати методсекторові посилити свою участь в цих виданнях і поруч з цим про-

робити питання про видання цілої низки книг з питань українізації і вивчення української мови вчителями.

Запропонувати Кубанському педінституту, по-перше, посилити свій зв'язок з педінститутами УСРР і, по-друге, зв'язок з прикріпленими педтехнікумами, дозволивши інституту скликати нараду з представників усіх українських педтехнікумів краю для проробки питання українізації.

Доручити секторові кадрів розподілити 100 місць до ВИШів УСРР, простеживши за виконанням розподілу районами.

Вважати за потрібне висування одного активного вчителя-українця на посаду відповідального секретаря Комнацу.

Взяти до уваги заяву тов. Чапала про те, що, під час його перебування в м. Харкові, секція мистецтва НКО УСРР обіцяла сприяти Крайраднаросу щодо художнього обслуговування українців Північного Кавказу. Поруч із цим доручити тов. Баженову розробити плян художнього обслуговування українців і зв'язатися з НКО УСРР.

Доручити секторові кадрів проробити питання про організацію при педфаці ПКДУ катедри української мови.

Доручити тов. Гадієву скликати нараду старших інспекторів українських районів, зав. педтехнікумів і зав. опорних шкіл на січень 1931 року [25, с. 35–36].

### **Постанова Північнокавказької крайової ради з народної освіти про організацію курсів учителів українських шкіл**

*1930 рік*

#### **8. Об организации курсов учителей украинских школ 1-й ст.**

На основании постановления рабочей части Президиума Крайсовнарпроса для обеспечения украинскими учителями школ 1 ст. организуются курсы по подготовке украинских учителей при следующих педтехникумах и по следующей разверстке комсомольцев на район посылке на курсы:

а) Полтавский Техникум: Славянский район... 15 чел.

(ст. Полтавская Славянск. района) Тимошевский «15»

Кореновский «15»

Каневский «15»

Брюховецкий «15»

б) Кубанский Техникум: Краснодарск. «25»

(г. Краснодар) г. Краснодар «20»

г. Ключевск. «15»

Абинский «15»

в) Ставропол. Техникум: Ремонтненск. «10»

(г. Ставрополь) Замошниковск. «10»

Пролетарский «10»

Курсавский «10»

Дивенский «10»

Арзигирский «10»

г) Таганрог. Техникум: г. Таганрог «15»

(г. Таганрог) Таганрогский «10»

Мечетинский «15»

Азовский «15»

д) Кущевский Техникум: Кущевский «50»

(ст. Кущевская того же района) ст. Минская «25»

Предлагается всем указанным Райсовнарпросам по окончании курсов использовать окончивших на работе в школах своих же районов.

Запредкрайсовнарпроса Гадиев

Зав. Учраспредом Панов [4, 1930, № 4, с. 13–14].

**Резолюція крайової наради інспекторів  
відділів народної освіти про заходи щодо здійснення  
українізації на Північному Кавказі**

*13 лютого 1931 року*

Резолюция совещания райинспектуры о мероприятиях  
по проведению Украинизации на Северном Кавказе

Успешное развертывание социалистического строительства по всему фронту на основе решений XVI партийного съезда и VI Северо-Кавказской краевой конференции ВКП(б), завершение и закрепление сплошной коллективизации нашего края и окончательной ликвидации на ее основе кулака как класса упирается в необходимость приведения темпов культурного строительства в соответствие с темпами взятыми по социалистическому переустройству всего народного хозяйства страны.

Декабрьский пленум Крайкома ВКП(б), выдвигая задачу «решительного и коренного перелома в культурном строительстве», считает, что «культурное строительство является коренным условием нашего дальнейшего продвижения вперед и построения социализма в исторически минимальные сроки», предлагает «вопросы культурной работы ставить и решать как основные вопросы социалистического строительства».

В свете этих задач проведение национально-культурного строительства, в частности украинизации, как основной из форм этого строительства, приобретает особое значение в условиях нашего края.

Конкретная постановка вопроса об украинизации культурной работы должна ставиться в зависимости от «прямых и конкретных задач социалистической реконструкции», которые (задачи) для районов с преобладанием украинского населения характеризуются большим процентом коллективизации, механизации и интенсификации сельского хозяйства (развитие новых технических культур), потребностью в кратчайший срок разрешить проблему организации, поднятия

производительности и культуры труда, внедрения новейшей техники, подготовки соответствующих кадров, вовлечения широких трудящихся масс в социалистическое строительство, т. е. проблему, разрешение которой немыслимо без одновременного развертывания культурной работы на родном языке.

Совещание отмечает положительные сдвиги в области украинизации культпросветучреждений по линии школ I ступени, увеличение количественных показателей (рост школ с 464 до 1000, увеличение % охвата детей до 65 %, издание основных учебников для всех групп I ступени) и качественной стороны работы (издание программ, проведение ряда курсов для учителей I ступени, повышение качества работы школы в связи с коренизацией и т. д.). По линии ШКМ – рост украинизированных школ, увеличение контингентов. По линии подготовки кадров: увеличение педтехникумов с 1 до 7, украинизация Кубанского пединститута, проведение ряда курсовых мероприятий (охват для 1000 чел.), приглашение работников с Украины.

По линии массовой п/п работы: издание краеведческой литературы, украинизация ликбезработы, продвижение через систему кооперации украинской книги.

Наряду с этим совещание констатирует, что темпы проведения украинизации культурно-просветительной работы в такой мере не соответствуют требованиям развертывания социалистического строительства и национальной украинской культуры, и отмечает: наличие в практике целого ряда районов политической и практической недооценки значения украинизации; весьма слабое развертывание, а местами и полное отсутствие борьбы с проявлением великодержавного шовинизма как главной опасности и украинского национального шовинизма, совершенно слабое развертывание борьбы с оппортунистическим отношением проведения в жизнь решений Крайкома ВКП(б) и Крайкомисполкома об украинизации в крае; недостаточное проведение разъяснения и популяризации национальной политики партии по линии культпросветучреждений.

Для решительного сдвига в вопросе украинизации и дальнейшего развертывания строительства украинской национально-социалистической культуры совещание постановляет:

1. Исходя из положения, что введение всеобщего обязательного обучения на родном языке является могучим фактором развития национальной культуры по форме, интернациональной по существу и руководствуясь постановлением пленума крайкома о коренизации 70 % нац. и нацменшкол в 1931 г., органам ОНО на местах принять все меры к выполнению и перевыполнению данного задания в украинских районах края.

2. Решительно бороться с недооценкой политического и практического значения украинизации, с проявлениями великодержавного шовинизма и стремлений кулачества сорвать мероприятия партии по украинизации.

Развернуть беспощадную борьбу под руководством партии с проявлениями оппортунизма в национальном вопросе в органах народного просвещения.

Широко развернуть массовую работу по разъяснению трудящимся ленинской национальной политики партии, в частности, решения Крайкома ВКП(б) об украинизации путем введения укр. языка в обиход... политжизни, постановкой докладов, вечеров, посвященных укр. культуре и т. д., тесно увязывая с проведением текущих хоз. полит. кампаний.

3. Совещание одобряет решение КСНП о пересмотре украинской культпятилетки в сторону ее расширения и ускорения темпов.

Одновременно с этим совещание считает, что сроки украинизации не соответствуют задачам социалистического строительства, поэтому считает необходимым КСНП дать твердые указания об усилении темпов и сокращении сроков украинизации всей сети культпросветучреждений, в частности, массовой школы (первая ступень, школы переростков, ШКМ и др.). Сеть специальных учебных заведений: профшколы, с.-х. учр. и др., а также сеть стационарных курсов ускоренных и вечерних ШКМ, колхоз-университетов и т. д.

должны также перевести свою работу на украинский язык в наступающем 1931 году.

4. Украинизация сети ликбеза (ликпункты и школы малограмотных) как одной из форм привлечения взрослого населения к активному участию в социалистическом строительстве должна проводиться ускоренными темпами. Совещание считает необходимым поставить перед соответствующими организациями вопрос об усилении снабжения украинской литературы для малограмотных, а также издания краеведческой и газет на украинском языке для детей и малограмотных.

5. Массовая политико-просветительная работа в первую очередь изб-читален, красных уголков, радио-кино в системе единого плана должна быть ведущей в деле украинизации. Поэтому при составлении единого культплана органам ОНО нужно обеспечить все мероприятия, содействующие полному переводу сети п/п учреждений на родной язык, вовлекая в эту работу все организации. Единый культплан должен быть составлен как план проведения украинизации всей культ.-просвет. работы. Особо должно быть обращено внимание на проведение украинизации художественного обслуживания. Со стороны КСНП должна быть оказана соответствующая помощь в налаживании руководства сетью низовых художественных кружков, создании опорных баз (кино, театр, музей) и т. д.

6. Проведение украинизации упирается в проблему кадров. Совещание, приветствуя решение НКП УССР об оказании помощи нашему краю в проведении украинизации, в частности, в деле подготовки кадров, считает необходимым:

а) взятый КСНП курс и развертывание сети украинских педтехникумов закрепить, добиваясь более высокого качества продукции их и ускорив развертывание п/п и дошкольных отделений;

б) учитывая огромную нужду в кадрах для средней школы, Крайсовнарпрос решительно ставит вопрос перед Кубанским пединститутом о введении украинского языка на всех старших курсах всех

факультетов с тем, чтобы в текущем году он выпустил не только преподавателей родного языка, но и специалистов преподавателей по отдельным дисциплинам для ШКМ;

в) недостаточная квалифицированность значительного большинства украинских учителей требует особого внимания вопросам повышения квалификации на родном языке. Считать необходимым в текущем учебном году окончательно ликвидировать украинскую неграмотность среди работников сети народного просвещения, используя для этой цели как систему заочного обучения, так и курсовые и кружковые мероприятия;

г) острый недостаток в кадрах, владеющих украинским языком для советского кооперативного и колхозного аппарата, сейчас уже тормозит дальнейшее проведение украинизации.

Совещание считает нужным поставить перед соответствующими организациями и органами, регулирующими подготовку кадров украинизации специальных учебных заведений (СПШ, с.-х., кооперативные, медицинские и другие техникумы), расположенных в украинских районах, и об открытии украинских отделений при учебных заведениях, имеющих краевое значение.

7. Работа по линии снабжения учебников и учебных пособий для школ всех типов должна вестись по линии полного количественного охвата и качественного улучшения их. Совещание считает необходимым в этом году приступить к изданию краеведческих учебников на украинском языке для ШКМ.

Совещание приветствует почин газеты «Ленвнучат» – издание украинской странички, считает необходимым в 31 году приступить к изданию самостоятельной украинской детской газеты как для младшего, так и старшего возраста, а также издания журнала-учебника на укр. языке.

8. Развертывание украинизации культурной работы, естественно, ставит вопрос о необходимости издания на Северном Кавказе специального журнала на украинском языке, освещающего теорию и практику культурной работы в украинских районах.

9. Отмечая, что постановление КИК'а, которым на органы ОНО возложена задача по ликвидации украинской неграмотности среди работников аппарата советских и других организаций, не выполнено, совещание поручает старшим инспекторам укр. районов принять решительные меры к выполнению постановления КИК'а путем создания зимой текущего года кружков и курсов, обеспечив их должным методическим руководством.

10. Крайсовнаркомпросу в развитие настоящего решения дать подробное указание на места о порядке срока и методах проведения украинизации всей работы по культурному строительству.

11. Намечаемый КСНП съезд украинской инспектуры совместно с представителями опорных учреждений – совещание считает нужным созвать не позднее февраля месяца 1931 года.

(Утвер. Презид. КСНП 18/П-31г.) [4, 1931, № 11, с. 15–19].

**Стаття М. Павленка у всесоюзній учительській газеті  
про недоліки українізації у Слов'янському районі на Кубані**

*24 травня 1931 року*

**На лаврах бездеятельности**

Несмотря на ряд директив краевых и центральных органов, дело украинизации соаппарата Славянского района Северо-Кавказского края не продвигается.

Такие крупные станицы, как Славянская, Полтавская, Старо-Джерелиевская, Ново-Николаевская и др., до сих пор ведут работу на русском языке, мало понятном для местного украинского населения. Как единичное отрадное явление следует отметить, что в районе украинизированы школы I-й ступени.

Что делают просвещенцы, чтобы сдвинуть с места дело? Борются ли они за большевистское проведение украинизации в станицах, борются ли они с теми, кто срывает ленинскую национальную политику

ку, с великодержавным шовинизмом? Просвещенцы в большинстве случаев стоят в стороне от этой большой работы. На сегодняшний день, за немногим исключением, они еще не стали застрельщиками украинизации в станицах. Так, стангруппком союза рабпрос станицы Ново-Николаевской взялся было организовать кружок изучения украинского языка, но до сих пор преспокойно почивает на лаврах... бездеятельности.

Недалеко от Ново-Николаевского стангруппкома ушли и другие группкомы союза рабпрос. Классовый враг и его агентура, пользуясь неповоротливостью наших общественных организаций, активно выступает против украинизации, говоря, что украинизацию вводят для того, чтобы держать народ в темноте, чтобы друг друга не понимали т. д.

Нужно в корне уничтожить эту вредную кулацкую агитацию. Нужно в ближайшие дни обеспечить решительный поворот просвещенцев Славянского района в сторону скорейшего практического осуществления украинизации района.

М. Павленко [23].

**Лист директора Українського крайового державного  
драматичного театру Північного Кавказу С. Чернявського  
до наркоматів освіти РСФРР і УСРР  
про складні умови існування колективу**

*28 липня 1931 року*

Условия Сев. Кавказского Края, где целый ряд районов населяет украинское население, совершенно естественно выдвинули вопрос о создании своего национального театра, который сумел-бы показать с одной стороны украинские пьесы советской тематики на их языке, с другой своим национальным по форме а социалистическим по содержанию успехи национальной политики нашей партии.

Это задачи, стоявшие перед театром в момент его формирования и всего подготовительного периода. Составленная смета театра в сумме 179.000 руб. утверждена постановлением Крайисполкома и

рабочей частью (до этого) През. Крайсовнарпроса и Крайрабиса с самого начала работ театра обеспечивала солидность работы будущей национальной театральной единицы, впервые организовываемой на Северном Кавказе, на что было обращено вначале максимальное внимание Краевых организаций.

Начинается второй период. Театр формировался на базе роспуска украинского коллектива «Червоний жовтень» согласно категорических предложений Крайпосредрабиса и Крайрабиса, настаивавших на максимальном охвате мною безработных данного коллектива, не учитывая моих заверений в необходимости упора на взятие квалифицированных сил из Украины, которые освобождались от контрактов в ряде театров.

Вопрос предоставления площадок театру Крайпосредрабисом, несмотря на соответствующее решение Президиума Крайрабиса, оказался совершенно открытым и, находясь в сфере Краевого (целого ряда зрелищных предприятий Краевого-Ростовского и местных) недоверия, я не имел возможности начать работу театра на площадке, обеспечивающей хотя бы минимум промфинплана, утвержденного Крайсовнарпросом.

Имея направление в гор. Армавир (официальное от Крайпосредрабиса), я вынужден был начать подготовительную и активную первого месяца работу театра в гор. Новочеркасске, где в ряде организационных неувязок, проявившихся со стороны ряда организаций к нашему театру я (а не мне) вынужден был платить гарантию Новочеркасскому УЗП. Таковая была встреча первого национально-театра с периферийным Управлением зрелищных предприятий.

В результате подобного отношения, несмотря на полное основание выдержать свою социальную и художественную значимость, театр, ввиду невыполнения промфинплана и четырех судебных дел с организациями, закупавшими спектакли, вынужден был отойти от намеченного репертуарного плана в сторону частичного введения этнографического материала, который дал возможность даже ввиду прекращения финансирования театра, покрыть материальные

проблемы, ярко вырисовавшиеся в то время из-за того, что целый ряд организаций, желая заниматься голой коммерцией, игнорировали Советский Украинский театр, а будирование данного вопроса о прекращении подобного отношения к нашему театру перед Краевыми руководящими организациями не нашло до сих пор своего разрешения.

Я предлагаю для иллюстрации целый ряд материалов, в копиях они с достаточной яркостью охарактеризуют Вам положение, когда Краевой театр не может найти площадок для своей работы у себя же в Крае.

Подтверждением того, что театр строился и строится как действительно Советская национальная единица служит наличие в репертуаре театра «ГУТА», «Диктатура», «Міст», «Свеча-Криница», «Газы (Ірчана)», «Вій» (по тексту Остапа Вишни) и находящиеся в работе «Наступ» и «Гайдамаки». Этнографический материал, выразившийся в названиях «Запорожец за Дунаем», «Сорочинский ярмарок» и «Наталка Полтавка», были введены потому, что:

1. Театр, кроме сумм на организационную работу, не получает финансовой поддержки от Крайсовнарпроса, в свое время утвержденной КИК'ом, а Крайсовнарпросу не вносят деньги ряд организаций как, например, Крайколхозсоюз, Крайсоюз и Крайсовпроф.

Я же, очутившись в безвыходном положении в Новочеркаске с одной стороны, и, не имея средств для выезда в следующий город, с другой, с санкции Худполитсовета и официального разрешения местных организаций вынужден был согласиться на пропуск указанных выше пьес. А также то что:

2. Театр платит гарантии за снимаемое помещение (в Краснодаре – платим 20 рублей за вечер), при абсолютном неучастии Краевых организаций, несмотря на ряд моих рапортов, снимают с меня ответственность за поданный репертуарный прорыв.

Я прошу обратить внимание на прилагаемые к данной докладной записке копии рапортов, которые со всей ясностью определяют отношение организации к театру, который получил письменное поста-

новление о гарантиях, который имеет утвержденную годовую смету и в результате оказался без финансовой базы.

Разверните карту Северного Кавказа, возьмите любой город и театр Вам покажет того или иного УЗП и Райсовнарпроса «нет, нет, нет».

Мною в свое время испрашивалась от Крайсовнарпроса комиссия, дабы на месте можно было ознакомиться, я бы сказал, познакомиться с театром, который находился два месяца в 2-х часах езды от центра Края г. Ростова, но таковая приехала в театр спустя два с половиной месяца работы театра, который с одной стороны находится в тисках хозяйственников ряда УЗП, предпочитающих в угоду кассовым интересам интересы классовые, а с другой стороны в Край же посылался ряд компрометирующих меня как руководителя предприятия материалов, которые безусловно требовали в интересах дела немедленного разрешения, но комиссии в свое время не было, что, безусловно, отразилось на работе театра.

После Новочеркасска театр переехал на клубную площадку в г. Кропоткин с совершенно необорудованной сценой (3,5 × 5 метров), за которую платит 25 % сбора и только сюда приезжает комиссия Крайсовнарпроса и вместо изучения ненормальностей, возникших по отношению к театру со стороны ряда организаций, она, не проверив материалов, ограничилась целым рядом ничем необоснованных предложений, которые в свою очередь вызвали единодушное возмущение работников театра и Кропоткинского Райсовпрофа. Я воздерживаюсь от дачи оценки работы комиссии, но хочу сигнализировать формальное отношение к театру, отсутствие конкретных указаний дальнейшей его работы, благодаря чему театр стоит под угрозой срыва его работы ввиду отсутствия площадок с 1-го Октября, и возможной беспризорности и распада театра, если Наркомпросы РСФСР и УССР не обратят внимания на то безобразное положение в котором очутился театр ввиду всего вышеуказанного, и своим вмешательством не помогут театру наладить нормальную работу и правильное обслуживание трудящихся националов Края.

## КОНКРЕТНО:

1. Решением рабочей части Президиума Крайсовнарпроса утверждены выводы комиссии, которая указывает о необходимости перевода театра на хозрасчет без конкретных указаний, с оставлением классического (вероятно Наталка Полтавка и проч.) репертуара. Театр не отрицает необходимости перевода на хозрасчет, но ведь это нужно делать разумно, так, чтобы не толкать театр на старую тематику, как это было уже сделано, а посему, я прошу разъяснить, что это значит оставление классического репертуара с советизацией его (выводы) нужно ли это сегодня тредящемуся националу, для которого создан театр. Я же со своей стороны на подобное приспособленчество и формальность в подаче нашего репертуара идти не могу. Данное предложение было сделано комиссией только ввиду хозрасчета, не продумав достаточно вредности проведения этого в жизнь.

В отношении введения хозрасчета я всецело присоединяюсь к мнению работников и профорганизации театра, которые указывают на необходимость проработки данного мероприятия для использования его по отношению к украинскому театру в условиях Северного Кавказа.

Во время пребывания моего в Наркомпросе Украины в беседе с тов. ГЕТЬМАНОМ я выяснил, что даже на Украине переводят украинские театры с тщательным изучением данного вопроса, а делать это с кандачка, не обеспечивая театр, по моему, это ничто иное как искривление линии Партии в данном вопросе. (Правда некоторые члены комиссии, вроде товарища Абакумова, представителя Крайсовнарпроса, предлагали реорганизовать струнный оркестр, необходимейший для музыкального оформления спектаклей, в музыкальную часть в составе из одного... баяна? Не легли ли подобные размышления в других отраслях работ комиссии в их основу).

2. В результате бесполезных обращений в Краевые организации, я ставлю вопрос перед Наркомпросами РСФСР, УССР о том, что наш театр не имеет площадок с 1-го Октября ввиду того, что во всех городах Северного Кавказа открывают зимние сезоны рус-

ские драмы, единственный так званный Армавирский театральный Трест на Северном Кавказе считает необходимым пригласить в состав своего Треста оперетту, оперу, русскую драму, но не украинский театр.

Крайпосредрабис же до сих пор не дал ни одной площадки. А также ввиду того, что сектор искусств Крайсовнарпроса держит курс на перевод театра в условия инструктивного театра, забывая о том, что Северный Кавказ не имеет ни одного представителя Украинской культуры, кроме нашего театра, целый ряд высоко квалифицированных работников театра заявляют о нежелании работать в подобной атмосфере и выходе из состава театра. Приглашенные работники, оканчивающие работу в других театральных предприятиях, также не изъявляют своего согласия на выезд в театр инструктивного порядка, считая, что подобный театр должен быть организован как филиал большого в размерах, утвержден для нашего национального театра.

Работая, инструктивным театром можно охватить ряд станиц, которые совершенно не выдержат финансовой базы и промфинплана театра.

Я прошу Наркомпрос РСФСР и УССР взять театр под свое непосредственное наблюдение и, обсудив выдвинутые мною моменты невозможности подобной БЕЗПЕРСПЕКТИВНОЙ как в отношении площадок, так и в финансовом отношении работы театра, учесть всю создающуюся ситуацию вокруг работы молодого театра, нежелание хозяйственников из зрелищных предприятий Края контактной работы с ним, и, оценив по своему отношению Краевых организацией к первому Краевому национальному театру, либо взять театр Северного Кавказа, перебросив его на Украину в один из рабочих районов, которые нуждаются в Украинских театральные единицах, пока здесь давно разрешенные, но не имеющие практического разрешения из-за людей, определенно не дооценивающих значения развития национальной культуры вопросы возможности работы театра будут благоприятно созданы, либо прошу немедленно

но выслать представителя Наркомпроса для обследования состояния работ театра и отношение к нему с тем, чтобы на месте со своей категоричностью можно было выправить безобразное отношение к нашему театру.

28/VIII-1931 г.  
гор. Краснодар  
Летний театр УЗП О. Чернявский

Оригінал. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1274, арк. 35–38].

**Постанова Президії  
Північнокавказького крайового комітету національностей  
про виконання рішень щодо українізації**

*1931 рік*

Резолюція по докладам о выполнении постановления  
Крайнацсовета об украинизации

Президиум Крайкомнаца, заслушав доклад Таганрогского райсовнарпроса и содоклады секторов КСНП и отдельных организаций отмечает, что в период обостренной классовой борьбы в деревне, кулачество и духовенство стараются использовать слабое проведение украинцами культпросветучреждений в своих классовых интересах, выступая против этого мероприятия как меры, способствующей большему вовлечению украинских трудящихся масс в соцстроительство.

Осуществление ленинской национальной политики партии, обеспечивающей быстрый подъем культурного роста отдельных национальностей, вызывает бешеную агитацию классово-враждебных элементов, направленную на срыв проводимых мероприятий. В частности, по Таганрогскому району имеет место вылазка кула-

чества и духовенства, агитирующая, что «украинизация проводится с целью снижения темпов культурного роста народности», что «население стало украинским по фантазии статистики» и пр. Этим выступлениям классового врага должен быть дан решительный отпор со стороны широких колхозных, батрацких и бедняцко-середняцких масс, активно участвующих в проведении мероприятий партии и правительства.

Решение Крайнацсовета по вопросу украинизации в целом ряде украинских районов края еще выполняется слабо.

Президиум Крайкомнаца решительно осуждает попытку райсовнарпроса оправдать свою бездеятельность в деле украинизации культпросветучреждений и предупреждает все райСНП, что политическая недооценка украинизации будет расцениваться как правооппортунистическая практика в национальном вопросе.

Наряду с достижениями в подготовительной работе всех организаций (развертывание массовой разъяснительной работы, перевод радио на украинский язык, организация массовых кружков по изучению украинского языка), имеется ряд крупных недочетов.

1) До настоящего времени не выявлена потребность в педкадрах в условиях перехода всех школ на украинский язык, не принимается решительных мер к изысканию путей покрытия этой потребности внутри района; имеет место в работе самотек.

2) Не предприняты меры к обеспечению района украинской массовой книгой (по вопросам текущих хоз.-политических кампаний) и учебников для школ.

3) Избы-читальни и ликпункты продолжают в отдельных местах работать на русском языке.

4) Не развернута работа по заочной и др. формам переподготовки учительства.

5) Имеет место срыв в работе целого ряда курсовых мероприятий, подготовляющих кадров для всеобуча в украинских районах.

6) Массовые культпросветучреждения не перевели своей работы на украинский язык. Есть факты ведения ликпунктов на русском

языке (в Брюховецком районе курсы, подготовляющие учителей I ступени, работают на русском языке).

7) РайСНП, руководящими украинским массивом в неукраинских районах, не проводится почти никакой работы в деле украинизации.

8) Укркнигоцентром и ОГИЗ'ом не развернута работа по обеспечению учебной и массовой книгой украйонов.

Крайкомнац предлагает райсовнарпросам немедленно в своей работе добиться решительного перелома в сторону полного перехода на украинский язык массовых культурпросветучреждений.

1) Сектору кадров КСНП перевести преподавание педтехникумов на украинский язык.

Уточнить вопрос о потребных украинских педагогических кадрах и подготовке их к новому учебному году. Обеспечить педтехникумы и ШКМ кадрами, могущими вести занятия на украинском языке.

2) Методсектору повторить указания о порядке перевода школ на преподавание на укр. языке.

Обеспечить в минимальный срок выполнение плана издания украинских учебников. Конкретно договориться об издании детских журналов и учебников на предстоящий учебный год.

Обеспечить методическими указаниями и перевод работы на украинский язык в педтехникумах, ШКМ и школах I ступени.

3) Массовому сектору – добиться в августовский штурм определенного перелома в ликвидации укр. неграмотности в районах.

Обеспечить массовые библиотеки украинской книгой, повести работу по распространению журнала «Ленинским шляхом».

Поручить т. Чапала обеспечить выпуск газеты для малограмотных на украинском языке.

4) Таганрогскому райсовнарпросу точно учесть потребность в укрпедкадрах и принять меры к покрытию потребности. Обеспечить перевод работы во всех массовых к/учреждениях на украинский язык. Усилить методическое руководство ликвидацией украинской неграмотности.

Создать сеть опорных укр. культучреждений.

Обеспечить более решительную украинизацию самого аппарата.

Таганрогскому Горсовнарпросу проработать вопрос об организации помощи Таганрогскому РСНП в деле передачи кадров из украинского населения города.

5) Всем райсовнарпросам районов первоочередной украинизации срочно представить заявки на потребность в укр. педкадрах и на учебную украинскую книгу, не издаваемую в крае.

6) Заслушать на очередном заседании президиума Крайкомнаца доклады Союзкино и Радиоцентра о выполнении ими решений Нацсовета.

7) Павловскому райсовнарпросу представить объяснения о причине неявки с докладом, несмотря на двухкратный вызов.

Период развернутого социалистического наступления, выполнения планов культурного строительства, осуществления ленинской национальной политики требует от райсовнарпросов самой беспощадной борьбы со всякими попытками классового врага сорвать развернувшуюся борьбу за украинизацию, беспощадно бороться с проявлением великодержавного шовинизма и местного национализма в вопросах национальной политики. Райсовнарпросы – боевые штабы культурной революции – должны мобилизовать широкие массы трудящегося украинского населения и всей общественности на быстрейшее и успешное осуществление украинизации.

Отв. секр. Крайкомнаца Чебаненко [4, 1931, № 14, с. 23].

**Директивний лист Північнокавказького крайового  
виконавчого комітету Приморсько-Ахтарському  
райвиконкому щодо здійснення українізації**

*Лютий 1932 року*

Р.С.Ф.С.Р.

Северо Кавказский Краевой

Исполнительный Комитет

«\_» февраля 1932 г.

П. Ахтарскому Райисполкому

Срок окончательного разрешения украинизации в 20-ти районах края прошел. А результаты, которые мы имеем на сегодня, несмотря на достаточное руководство Крайкома и Крайнацсовета и наличие полной возможности, которую имеет каждый Райисполком, – неудовлетворительны. У большинства работников районных организаций есть тенденция невозможности проведения украинизации ввиду отсутствия украинцев, владеющих литературным украинским языком и отсутствия украинских кадров вообще.

Это правооппортунистическое отношение как отдельных работников, так и Райисполкома в целом, привело к тому, что:

1. Массовая работа по разъяснению населению политического значения советской украинизации в большинстве районов совсем не проводилась.

2. Хозполиткомпании не увязывались и не увязываются с проведением украинизации.

3. Борьба со всякого рода национал-шовинистическими искривлениями генеральной линии партии проводилась случайно, голо, казенно-бюрократически, отделялась от массы, украинские трудящиеся массы не мобилизованы вокруг этого вопроса.

4. Классовая борьба с кулаком совсем не увязывалась с борьбой за проведение ленинской нацполитики, отдельно – политики партии по украинизации.

5. В связи с этим в некоторых районах получился разрыв между темпами соц. строительства и национальной политикой, от которой зависит успех выполнения планов социалистического строительства.

6. Вопросами подготовки и переподготовки кадров путем организации 3-месячных курсов при каждой районной организации и С/Советах почти никто не занимался, в связи с чем аппараты советские, кооперативные, колхозные и другие до сего времени не украинизированы, буквально переполнены русскими, которые не способны обслуживать украинское трудовое население на его родном языке, не способны обеспечить экономических и культурных требований этого населения.

7. Коренизация аппарата, которая является главным и решающим источником успешного завершения советской украинизации в районах, райисполкомами недооценивалась, благодаря чему выдвижение колхозников-украинцев и красных партизан, которые выявили себя на политических кампаниях, на руководящую работу не проводилось, несмотря на указания краевых директивных организаций.

8. Учета лиц, владеющих украинским языком, с целью использования их преподавателями курсов украинского языка, не проведено, а также не произведена проверка правильного использования украинских культурных сил.

9. Некоторые районы не дооценивают политического значения украинизации, отложили и проведение ее до окончания хозполиткомпании и, таким образом, национальную политику как неотъемлемую часть генеральной линии партии отрывают от темпов социалистического строительства, от темпов культурной революции.

10. Соцсоревнование по всем отраслям социалистического строительства не увязывалось с лучшим быстрейшим практическим разрешением нацвопроса, а некоторые работники райисполкомов (Ейск) старались доказать, что соревноваться по вопросам украинизации невозможно, так как работа эта не ограничивается объектами и сроками.

Это есть не что иное, как непонимание нацполитики и методов соцсоревнования, которые возможно применять во всех отраслях нашего строительства. Это есть еще и оппортунистическая недооценка социалистического соревнования.

Вот, например, взять хотя бы Староминский и Кушевский районы, которые, благодаря методу соцсоревнования, полностью завершили советскую украинизацию и с честью вышли на 1-е место в крае.

Проводя решительную борьбу на фронте украинизации, мобилизуя украинские трудящиеся массы вокруг нацполитики и давая решительный отпор классовому врагу, старающемуся использовать украинизацию в своих личных интересах, Староминский, Кушевский, Брюховецкий, Северский, Матвеево-Курганский и Азовский районы достигли значительных успехов в области выполнения постановления партии и Правительства по украинизации аппаратов.

Староминский, Кушевский, Брюховецкий районы завершили украинизацию; остальные указанные выше районы завершают ее в феврале месяце. Что же касается Леоно-Калитвенского, Морозовского, Абинского, Северского и Таганрогского районов, то темпы, которые ими развернуты за последнее время, обеспечивают завершение украинизации в первых числах февраля месяца. Районы, как-то: Миллеровский, Ейский, Славянский, Тимашевский и Каширский – сорвали украинизацию. В этих районах не только не выполнили постановления Крайисполкома по украинизации райаппаратов и с/советов к 1-му января истекшего года, но не принято никаких мер, обеспечивающих проведение украинизации даже в ближайшее время.

Наряду с этим необходимо отметить и те искривления, которые имелись в работе. Эти искривления заключались, главным образом, в непонимании ленинской нацполитики по вопросу обслуживания других национальностей. Ряд районов не поняли слов «сплошная украинизация» в постановлении Крайнацсовета от 19-го июля 1931 г. и начали украинизировать нацменовские с/советы и школьные учреждения (Азовский, Ейский, Павловский районы).

А были и такие случаи, когда служащие вывешивали табличку перед своим столом с надписью: «Российской мовы не разумию, звертатыся льпше украинскою». Или посылали отношение, написанное украинским языком, в немецкие колхозы и, в свою очередь, немцы на эти отношения отвечали на своем немецком языке (Азовский район).

Это есть не что иное, как игра в национальную политику партии, как дискредитация советской украинизации, выгодная классовому врагу.

Все искривления, замеченные Крайнацсоветом на протяжении последних 2-х лет, учесть слишком трудно, но все это говорит о том, что на местах, кроме великодержавных выпадов, есть и ряд непониманий практического проведения украинизации.

Учитывая некоторые общие недоразумения в вопросах проведения постановлений Крайнацсовета в жизнь, а также для внесения большей ясности в этот вопрос, Крайисполком и Крайнацсовет предлагает к неуклонному исполнению следующее:

1. Староминскому, Кущевскому, Брюховецкому Райисполкомам закрепить достигнутые успехи в завершении украинизации.

Краснодарскому, Северскому, Азовскому, Матвеево-Курганскому, Леоно-Калитвенскому, Кореновскому, Приморско-Ахтарскому, Павловскому и Темрюкскому Райисполкомам, под личную ответственность председателей РИКов, завершить полностью украинизацию своего районного и сельского аппарата к 15-му февраля т. г.

Ейскому, Миллеровскому, Тимашевскому, Славянскому и Каширскому Райисполкомам закончить украинизацию к 1-му мая 1932 г.

2. Президиум Крайисполкома предупреждает председателей поименованных РИКов, что, в случае невыполнения этих сроков, Крайисполком будет принимать решительные меры, не останавливаясь даже перед привлечением виновных к суровой ответственности.

3. Украинизировать лишь тот аппарат, который непосредственно обслуживает украинское трудящееся население. В том случае, если, например, станица полностью украинизируется, а к ней прилегают

другие нацменовские хутора, не имеющие сельских советов, а лишь уполномоченные, последних обслуживать на русском языке. Что же касается собраний, стен. газет, докладов, школ и вообще обслуживания в хуторе – употреблять исключительно язык того населения, которое преобладает.

То же самое относится к Райисполкомам.

4. Переписка с украинскими районами и с/советами, а также и другие формы обслуживания украинского населения проводятся исключительно на украинском языке. Переписка же с русскими районами и с/советами, а также с краевыми организациями, кроме Крайнацсовета, – проводится на русском языке.

5. В учреждениях сельских и районных пользуются, как правило, украинским языком; но если обращается посетитель другой национальности, в этом случае употреблять русский язык, если служащий не понимает языка тех лиц, которые к нему обращаются.

6. Аппараты сельских и районных организаций коренизировать соответственно проценту украинского населения в районе за счет колхозников-украинцев и красных партизан, которые показали себя на политико-общественной работе.

Подготовку же кадров необходимо проводить на месте (в станице, в селе) путем организации специальных трудшкол в каждой станице, как по изучению ими украинского литературного языка, так и по поднятию их культурно-политического уровня.

7. Трехмесячные курсы по изучению украинского языка служащими в тех местах, где они существуют, закрепить, а где до сих пор не организованы – немедленно организовать, привлекая к их посещению не только технических работников, но и ответственных. В том случае, если ответственный работник принужден часто выезжать в командировки и т. п., давать ему индивидуальные задания, соответственно программам обучения, проверяя его по возвращении из командировок. В сельских местностях привлечь к преподаванию украинского языка учителей школ, за счет других общественных нагрузок, выполняемых последними, безусловно освободив их от всех нагрузок.

Чтобы ускорить темпы завершения украинизации и придать эффективность работе курсов, занятия проводить не по пятидневке, как это практикуется в большинстве районов, а ежедневно с таким расчетом, чтобы до перехода на украинское делопроизводство обучение было полностью закончено.

Никаких удостоверений об окончании обучения не выдавать и категории не определять, а вслед за окончанием работы 3-месячных курсов, организовать из тех слушателей, которые заканчивали первые курсы, – курсы повышенного типа.

8. В области украинизации школ Края имеются громадные достижения. Но наряду с этим мы имеем и ряд искривлений.

Эти искривления главным образом заключаются в том, что некоторые районные работники проявили на практике украинский национализм, заключающийся в украинизации русских школ. Необходимо запомнить, что школы украинизируются только там, где детская масса по своему национальному происхождению является украинской. Но это не означает того, что дети других национальностей должны обучаться в украинских школах. В том случае, например, если в станице школы все украинизированы, а в наличии дети других национальностей, необходимо при украинских школах создавать отдельные группы и обучение проводить на их родном языке.

Как правило, необходимо придерживаться такого порядка, чтобы процент украинизации школ в каждой станице соответствовал бы проценту общего количества детской школьной массы по национальному происхождению.

То же самое надлежит проводить и в группах, расположенных в украинских районах.

9. Беря во внимание низкую квалификацию учителей, которые работают в украинских школах, предлагается обсудить этот вопрос на месте и принять меры к организации специальных учительских курсов по повышению квалификации учителей, работающих в украинских школах, за счет государственных хозяйственных организа-

ций, с привлечением для этой цели средств профсоюзных организаций. Кроме этого, развернуть соответствующую работу по заочному обучению среди учительского состава.

10. Пересмотреть планы снабжения районов украинской литературой и учебниками, принимая все меры к тому, чтобы библиотеки, как районные так и сельские, были бы укомплектованы в таком размере, который бы соответствовал проценту украинского населения района. Для этого необходимо использовать полностью проводимый крайисполкомом и Крайнацсоветом месячник продвижения украинской литературы до каждого колхозника в отдельности.

11. В районах, где газеты до сих пор или не украинизированы, или украинизированы не полностью, в течение февраля месяца принять все зависящие меры к тому, чтобы они были украинизированы, для чего Райисполкомы должны проявить особое внимание в части укомплектования аппаратов редакций квалифицированными работниками.

В Азовском и Ейском районах, наряду с изданием газет на украинском языке, давать посменные странички (не реже 5-дневки) на русском языке, принимая во внимание интересы рабочих фабрик и заводов, а также городского и сельского трудящегося русского населения.

Президиум Крайисполкома категорически предлагает всем украинским райисполкомам на основе этого письма и других постановлений Крайисполкома и Крайнацсовета принять также широко развернутые мероприятия, которые бы целиком обеспечивали завершение украинизации в сроки, определенные краем.

П. п. Зампредкрайисполкома

Пред. Крайнацсовета (Г. Кабоев)

Ответ. Инструктор Крайисполкома

по делам украинизации (И. С. Замч) [8, с. 6–8].

**Повідомлення керівництва  
Північнокавказької національної ради  
Приморсько-Ахтарському райвиконкомові  
про виділення місць для навчання в Україні**

[*Без дати*]

Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика  
Северо-Кавказский Исполнительный Комитет Советов рабочих,  
крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов  
8 января 1932 г.

Райисполкому П.-Ахтарскому

Для украинских районов края Украиной предоставлено 19 мест в учебные заведения по подготовке книжных работников и инструкторов книжного дела (Киев, Харьков и Артемовск). Вашему району выделено 1 место.

Крайнацсовет предлагает срочно выделить указанное количество товарищей и направить их в распоряжение для дальнейшего направления в соответствующие уч. зав.:

Укркнижцентр. Ростов-Дон, улица Энгельса № 78, к т. Борисенко.  
Выделяемые товарищи должны иметь: партийный или комсомольский стаж, образование не ниже 7 лет, и обязательно должны быть по национальности украинцы.

Зам. Пред. Крайнацсовета / подпись

[Держархів Краснодарського кр., ф. Р-1594, оп. 1, од. зб. 50, арк. 50].

**Газетне повідомлення про недоліки в українізації  
Приморсько-Ахтарського району на Кубані**

*5 травня 1932 року*

Рішуче вдарити по всім винувникам зриву українізації

Рибтрест строки українізації все відтягує, парторганізація за українізацію ні своїх комуністів, ні робітників не турбується, ніякої масово-політичної роботи навколо питань ленінської національної політики не проводить. Але, не дивлячись на такі опортуністичні принципи, які мають зв'язок з великодержавним шовінізмом – політосвіта в Рибтресті організувала курси та гуртки по вивченню укромови.

Директор тресту, член ВКП(б) Штепа, роботу курсів зірвав і заявив: зараз не до українізації, тут баланс не сходиться.

Внаслідок такого ставлення до українізації партосередку та Рибтресту – курси та гуртки розпались. Зараз т. Штепа видає наказ негайно розпочати українізацію, і взагалі т. Штепа не так робе, як треба, де треба масова робота, там голе адміністрування, накази – треба б РК ВКП(б) рішуче поставитись до всіх зривщиків українізації та перевірити, як завпроваджує Ленінову національну політику партколектив Рибтресту.

Б. Є. [31].

**Вірш кубанського поета в еміграції Володимира Адамця  
про трагедію кубанців**

*1957 рік*

**ОСВОБОДИТЕЛИ**

Помню осенню темную ночь,  
В двери стучали, ломали плечом,  
В хату ворвались как дикие звери,  
В серых шинелях, палачи казаков...

Где эта сволочь, кулацкая морда?  
Дико крича заругался палач!  
И в образа, что весели на стенах,  
С руганью выстрелил несколько раз.

Взяли в ту ночь отца дорогого,  
Горько заплакала мать,  
Осиротели казачьи дети,  
Так утверждалася русская власть...  
Титул нам дали «Кулацкие дети!»  
Все отобрали, права...  
Маме сказали тогда в стан совете,  
Что б из колхоза убралась она.

Было замало рябому Грузину!  
Корни решил корчевать –  
И на Кубань, чтоб закончить руину,  
Кагановича-зятя решился послать.

Черная хмара спускалась все ниже  
Над беззащитной Кубанью родной,  
Пухли от голода женщины, дети –  
Выли собаки в пустых хуторах...

В это же время московские гости,  
Хлеб наш с'едали и пили вино,  
Но не забудьте, вы старшие братья,  
Вам отрыгнется оно...

Бог справедлив, не минет и вас кара,  
Уже наступает пора –  
Встанет, воскреснет казачество снова,  
Громко мы крикнем ура!

Сами законы свои мы напишем,  
Умеем и мы выбирать –  
Довольно московским нахабам,  
Своих наказных присылать.

Вл. Адамец [35, 1957, чис. 2, с. 15].

**Циркуляр секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна ЦК КП(б)У  
і постанова Північнокавказького крайкому ВКП(б) щодо  
репресій на Кубані за невиконання плану хлібозаготівель**

*3 листопада 1932 року*

МОСКВЫ

Пять адресов: Четыре копии серия «Г»

Харьков. ЦК КП(б)У КОСИОРУ, МОЛОТОВУ, ЧУБАРЮ, ЗА-  
ТОНСКОМУ и ХАРЬКОВСКОМУ, ЧЕРНИГОВСКОМУ, КИЕВ-  
СКОМУ, ВИННИЦКОМУ, ДНЕПРОПЕТРОВСКОМУ, СТАЛИН-  
СКОМУ, ДОНЕЦКОМУ, ОДЕССКОМУ ОБКОМАМ КП(б)У.

Только Харьков. Передается для сведения ЦК КП(б)У и Секре-  
тарям Обкомов Украины решение Севкавказрайкома, принятое по ди-

рективе ЦК ВКП(б) о хлебозаготовках и сева на Кубани и решение ЦК и ЦКК ВКП(б) о чистке сельских парторганизаций на Северном Кавказе.

Секретарь ЦК И. Сталин

1. Решение Северо-Кавказского Крайкома, совместно с представителями ЦК ВКП(б) Кагановичем, Микояном, Шкирятовым, Гамарником, Ягодой, Косаревым, Черновым и Юркиным по вопросу о ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани.

Ввиду особо позорного провала плана хлебозаготовок и озимого сева на Кубани, поставить перед парторганизациями в районах Кубани боевую задачу – сломить саботаж хлебозаготовок и сева, организованного кулацким контрреволюционным элементом, уничтожить сопротивление части сельских коммунистов, ставших фактическими проводниками саботажа, и ликвидировать несовместимую со званием члена партии пассивность и примиренчество к саботажникам, обеспечить быстрое нарастание темпов, полное и безусловное выполнение плана сева и хлебозаготовок, тем самым добиваясь сплочения партийных рядов и укрепления колхозов.

Крайком постановляет:

1) За явный срыв плана по севу и хлебозаготовкам занести на черную доску станицы: Новорождественскую (Тихорецкого района), Медведовскую (Тимашевского района), Тимиргеевскую (Курганинского района).

В отношении станиц, занесенных на черную доску, применить следующее:

а) Немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров.

б) Полное запрещение колхозной торговли как для колхозов, колхозников, так и единоличников.

в) Прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств.

г) Проверку и очистку колхозных, кооперативных и государственных аппаратов органами РКИ от всякого рода чуждых и враждебных элементов.

д) Изъятие органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева.

Предупредить жителей станиц, занесенных на черную доску, что в случае продолжения саботажа сева и хлебозаготовок краевыми организациями будет поставлен перед правительством вопрос о выселении из пределов края в северные области и заселении этих станиц добросовестными колхозниками, работающими в условиях малоземелья и на неудобных землях в других краях.

2) В качестве последнего предупреждения в отношении наиболее позорно проваливающихся сев и хлебозаготовки районов: Невыномысского, Славянского, Усть-Лабинского, Бруховецкого, Старо-Менского, Кушевского, Павловского, Кропоткинского, Ново-Александровского и Лабинского, – полностью прекратить завоз товаров в кооперативные и государственные лавки этих районов, а в отношении Ейского, Краснодарского, Кургановского, Кореновского, Отрадинского, Каневского, Тихорецкого, Армавирского, Тимашевского и Ново-Покровского не только прекратить завоз, но и вывезти также товары со складов Райпотребсоюза и товарных баз промышленности и кооперации, освобождающиеся в результате этих мероприятий товары направить в другие сельские районы края, успешно выполнившие планы сева и выполняющие планы хлебозаготовок.

3/а) В отношении единоличников, отказывающихся от земли и сева, – лишить их также усадебной земли.

б) Просить правительство о выселении этих единоличников за пределы края в северные области, передавая их орудия производства с тяглом колхозам и переселяя на их место колхозников из малоземельных областей.

в) В отношении злостно невыполняющих план хлебозаготовок применить взыскания по статье 61.

г) В отношении единоличников, препятствующих или срывающих проведение декрета об использовании лошадей единоличных крестьян, применять меры административного и судебного порядка как за противодействия декрету правительства, подвергая их лишению свободы по статье 61.

4) Ввиду того, что декрет об охране общественной собственности проводится в крае крайне неудовлетворительно, при пассивности со стороны партийных организаций и формально-бумажном отношении суда и прокуратуры, в результате чего расхитители колхозного и государственного имущества в большинстве своем остаются безнаказанными:

а) Предложить Крайпрокуратуре и Крайсуду в ускоренном порядке рассмотреть все дела по расхищению колхозного и государственного имущества, применив к виновным все меры суровых наказаний, предусмотренных декретом с тем, чтобы в пятидневный срок было рассмотрено не менее двадцати дел с опубликованием приговоров в печати.

б) Обязать Прокуратуру и органы КК РКИ в десятидневный срок проверить выполнение приговоров, вынесенных с момента создания декрета «об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности».

в) Привлекать к суду как расхитителей государственного и общественного имущества также кладовщиков, бухгалтеров, завхозов и весовщиков, скрывающих от учета и составляющих ложные учетные данные, преследующие цель облегчения воровства и расхищения.

5) Крупнейшей ошибкой парторганизации Крайком считает отсутствие работы с колхозным активом, и в особенности, формальный подход к его подбору и сплочению; Крайком обязывает Райкомы и сельские парторганизации отобрать в актив действительно лучших колхозников, показавших себя в борьбе за укрепление колхозов против кулака и его агентуры, отобрать близких партии людей, умеющих защищать интересы рабоче-крестьянского государства, и вести

с ними систематическую работу, политически закаляя их в борьбе с антиобщественными элементами.

Крайком обязывает Райкомы развернуть широкую политическую работу среди колхозных масс для сплочения их вокруг проведения настоящего постановления и успешного завершения хлебозаготовительного и посевного планов.

б) Обязать Райкомы покончить с примиренческим отношением к вопиющим антибольшевистским поступкам части коммунистов, прямым образом сомкнувшихся с кулацкими организаторами контрреволюционного саботажа, ставших рупором классового врага в рядах партии, тем самым ставших на путь измены партии, и принять решительные меры борьбы с ними как с предателями рабочего класса.

Утвержденная ЦК и ЦКК чистка парторганизации по краю и начинающаяся в первую очередь со станиц и районов, проявивших себя наиболее позорно по севу и хлебозаготовкам, должна стать в центре партийной работы района, должна очистить партию от всех вышеуказанных элементов и проходить как политическая кампания, мобилизующая организацию на борьбу за выполнение плана сева и хлебозаготовок и организационно-хозяйственное укрепление колхозов.

Крайком предупреждает, что в дальнейшем не допустит снисходительного отношения, разлагающего партдисциплину, в вопросах выполнения плана хлебозаготовок и сева будет принимать меры вплоть до исключения из партии руководящих работников.

2. Постановление ЦК и Президиума ЦКК от 4 ноября о проведении чистки сельских парторганизаций Северокавказского края.

В целях укрепления сельских парторганизаций, поднятия боеспособности их рядов и мобилизации парторганизации и широких трудящихся масс на выполнение стоящих перед партией задач (хозяйственное укрепление колхозов – выполнение хлебозаготовок, сева и так далее) признать необходимым провести чистку сельских партийных организаций Северного Кавказа, в первую очередь районов Кубани. Чистка должна освободить партию от людей, чуждых делу коммунизма, проводящих кулацкую политику,

разложившихся, не способных проводить политику партии в деревне. Вычищенных выслать как политически опасных. Чистка должна помочь выдвижению новых кадров из числа наиболее преданных партии колхозников, ударников и сплотить вокруг партии широкие колхозные массы за укрепление колхозов против кулака.

Утвердить комиссию по чистке в составе товарищей: Шкирятова (председатель), Новоселова, Горшина, Ивницкого и Христенко. 3.XI-32 р.

Копія. Машинопис [ЩДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2189, арк. 78–82].

**Постанова ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів СРСР  
«Про хлібозаготівлю в Україні, Північному Кавказі  
і в Західній області»**

*14 грудня 1932 року*

**О ХЛЕБОЗАГОТОВКАХ НА УКРАИНЕ,  
СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ И В ЗАПАДНОЙ ОБЛАСТИ**  
Постановление ЦК ВКП (б) и СНК Союза ССР  
от 14 декабря 1932 года

Заслушав доклады секретаря обкома Западной области т. Румянцева, секретаря ЦК КП(б)У т. Косиора, секретаря Днепропетровского обкома т. Строганова, секретаря Северокавказского крайкома т. Шеболдаева, ЦК ВКП(б) и СНК СССР постановляют:

1. Обязать ЦК КП(б)У и Совнарком УССР, под личную ответственность тт. Косиора и Чубаря, закончить полностью план заготовок зерновых и подсолнуха до конца января 1933 года.

2. Обязать Северокавказский крайком и крайисполком, под личную ответственность тт. Шеболдаева и Ларина, закончить полнос-

тью план заготовок зерновых к 10–15 января 1933 г., а подсолнуха к концу января.

3. Обязать обком и облисполком Западной области, под личную ответственность тт. Румянцева и Шелехеса, закончить полностью план заготовок зерновых к 1 января 1933 г. и план заготовок льна к 1 февраля 1933 года.

4. Ввиду того, что в результате крайне слабой работы и отсутствия революционной бдительности ряда местных парторганизаций Украины и Северного Кавказа в значительной части их районов контрреволюционные элементы – кулаки, бывшие офицеры, петлюровцы, сторонники Кубанской Рады и пр. сумели проникнуть в колхозы в качестве председателей или влиятельных членов правления, счетоводов, кладовщиков, бригадиров у молотилки и т. д., сумели проникнуть в сельсоветы, земорганы, кооперацию и пытаются направить работу этих организаций против интересов пролетарского государства и политики партии, пытаются организовать контрреволюционное движение, саботаж хлебозаготовок, саботаж сева, – ЦК ВКП(б) и СНК СССР обязывают ЦК КП(б)У, Севкавказкрайком, СНК Украины и крайисполком Севкавказя решительно искоренить эти контрреволюционные элементы путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания к наиболее злым из них.

5. ЦК и СНК указывают партийным и советским организациям Советского Союза, что злейшими врагами партии и рабочего класса и колхозного крестьянства являются саботажники хлебозаготовок с партбилетами в кармане, организующие обман государства, организующие двурушничество и провал заданий партии и правительства в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам. По отношению к этим перерожденцам и врагам советской власти и колхозов, все еще имеющим в кармане партбилет, ЦК и СНК обязывают применять суровые репрессии, осуждение на 5–10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях – расстрел.

6. ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

7. В особенности ЦК и СНК указывают Северокавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов дала легальную форму врагам советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.

В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их партийных и беспартийных прислужников ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

а) Выселить в кратчайший срок в северные области СССР из станицы Полтавской (Северный Кавказ), как наиболее контрреволюционной, всех жителей за исключением действительно преданных соввласти и не замешанных в саботаже хлебозаготовок колхозников и единоличников, и заселить эту станицу добросовестными колхозниками-красноармейцами, работающими в условиях малоземелья и на неудобных землях в других краях, передав им все земли и озимые посевы, строения, инвентарь и скот выселяемых. Ответственность за проведение этого решения (пункт «а») возложить на тт. Ягода, Гамарника (с заменой т. Барулиным), Шиболдаева и Евдокимова.

б) Арестованных изменников партии на Украине, как организаторов саботажа хлебозаготовок, бывших секретарей районов, предисполкомов, зав. райзу, предкрайколхозсоюзов, а именно: Ореховский район – Головина, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценко;

Балаклейский район – Хорешко, Ус, Фишмана; Носовский район – Яременко; Кобелякский район – Ляшенко; Большевикмакский район – Ленского, Косяченко, Дворника, Зыка, Долгова предать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях.

в) Всех исключенных за саботаж хлебозаготовок и сева «коммунистов» выселять в северные районы наравне с кулаками.

г) Предложить ЦК КП(б) и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение ее (украинизации), изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

д) Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах.

е) В отмену старого решения разрешить завоз товаров для украинской деревни и предоставить тт. Косиору и Чубарю право приостановить снабжение товарами особо отстающих районов впредь до окончания ими хлебозаготовительного плана.

Председатель СНК Союза ССР В. Молотов (Скрябин)

Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин

№ 114751 [46, с. 34–35].

**Постанова Президії Північнокавказького крайового  
виконавчого комітету про припинення українізації  
на розвиток московської директиви**

*26 грудня 1932 року*

Копія

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Президиума Северо-Кавказского краевого  
исполнительного комитета от 26 декабря 1932 года

Протокол № 83 п. 40

Слушали: Об украинизации.

Постановили: Ввиду того, что украинизация ряда районов и станиц, проводившаяся на Северном Кавказе, не вытекает из культурных интересов населения и служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям Советской власти и создания под этим прикрытием своих контрреволюционных организаций, Президиум СККрайисполкома

Постановляет:

1. Немедленно приостановить дальнейшую украинизацию во всех районах и станицах Северо-Кавказского края.
2. Перевести к 1-му января 1933 года все делопроизводство советских организаций в станицах и районах на русский язык.
3. В 3-дневный срок перевести все украинизированные газеты на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, выходившую на украинском языке, и в дальнейшем издавать их на русском языке.
4. Перевести преподавание на всех работающих краткосрочных курсах (советских, педагогических, колхозных и т. д.) на русский язык.
5. Предложить КрайОНО подготовить необходимые мероприятия для перевода к осени 1933 г. преподавания во всех школах на русский язык и по укреплению учительского состава украинизированных школ и предоставить на обсуждение Президиума СККрайисполкома.

6. Радиовещание на украинском языке прекратить.

7. Обязать РИКи разъяснить настоящее решение на общих собраниях и Пленумах Советов.

Верно: зав. протокольной частью (П. Чихачев) [Держархів Краснодарського кр., ф. Р-1594, оп. 1, спр. 50, арк. 614].

### Спогади про голод на Кубані в 1932–1933 роках

Позабірали у нас тоді майже все, дякуючи Богу не знайшли пару мішечків круп, через які ми і вижили.

Ще менше пощастило родині Скубаків. Мого діда Силу (згадував Ф. Скубак) розкулачили, хоч він сам із синами працював «страшенно» і нікого не наймав. Вислали його з Конилівки під Манич, де він і помер у 1931.

Бідували ми тоді сильно, але справжня біда прийшла у 1933. Від голоду пухли, як барабани. Тіло було, як склянка, і коли пальцями притиснеш то довго зберігається дірка, як у тісті. Потім почали люди вимирати. Зимою 1932–33 повмирали всі рідні: батько, мати і два старших брата.

Мертві так і валялися по станиці, аж зеленіли. Тоді їх вилами брали та й на гарбу скидали. Страшенно вимерли люди, в 2–3 рази більше ніж за отечественну війну. Мені пощастило, бо ставив добрі сілки та їв хом'яків, а ще на елеваторі збирав пріль, що криси повигортали. Отак і вижив, а більшість станичників повимирала.

Для козацтва найстрашніше почалося в 1930–1933 годах (згадував В. Пушко), коли через «бойкот» колективізації почали виселяти та морити голодом. Побачив я це не лише в Незамаївській, але і в Криловській та Павловській. Було так по всій Кубані та Україні.

Та найбільше мабуть погбло люду в Незамаївській, бо не любили тут колхозів і свій хліб не хотіли віддавати за дарма. І то ясно, бо добре жили у нас всі козаки. Ще до революції на кожного сина добрячий шмат землі получали, а земля була гарна, ще й всі роботящі були.

Спочатку у нас розкулачили зажиточних козаків та й вислали кілька сотень сімей у Казахстан. Потім почали і козаків середньої зажиточності лякати, ще й батька (був вчителем) в станичному советі принуждали агітувати за колхози. Та козаки не йшли. Пізніше стали хліб відбирати, а люди його ховали.

Через таке сопротівлення прибули у станицю з войском лєнінградські робочі (один поселився в нашій хаті) та й в кінці літа 1932 всіх здорових чоловіків арештували і позамикали у магазинах на базарі. Через 2 дні вночі всю «козацьку братію», у тому числі і 5-тьох моїх дядьків маршем відправили до Тихорецька, а там поїздами у Сибір. Лєдь батько випросив, щоб діда залишили на його попечітельство, як старого і хворого. Із того заслання в кінці 30-х повернулося не більше сотні козаків (серед виживших і один мій дядько Филип), а остальні там вимерли (чи їх вистріляли).

Тож, станиця лишилася без козаків, тоді її окужили войском із кавказців (бо через стару вражду вони не любили козаків), а робочі з Росії пішли походом по станиці із ціпками – вишукували харчі. Позабирали геть чисто все, навіть буряки і семечкі гарбузові по хатах. Це значило, що станиця записана на чорну дошку, котру повісили на стансоветі і намалювали на ній «Черепяху» – медленно ростуть проценти. Тож, їсти не було чого, втекти зі станиці люди через войско не могли, а сил бунтувати не було (козаків здорових повивозили).

Зимою 1933 почався страшний мор. Ми лєдвє вижили, дякуючи півмішку пшона. Люди вимирали цілими сім'ями по хатах, як заглянеш у вікно якоїсь хати, а там рядами лежать трупи. Багато хто вмирав на улиці, іде-іде, сядє – і готовий.

Ранньою весною солдати почали стягати трупи станичників до великих ям. Перед цією катавасією було у станиці більше 15 000 чоловік, а вижило не більше третини. Отак губила козаків совєцкая власть.

В меншій мірі, але і пізніше репресували колишніх козаків. Вистачало звичайного доносу, щоб підвести під розстріл будь-якого козака, що колись воював проти Радянської влади.

Мого батька – Олексія Лугового (згадувала бабуся Лідія, 1923 р., ст. Конилівська), забрали з хати вночі босого в 1937. В НКВД звинуватили його в антисоветській агітації, бо він часто хвалив «козацьку владу» (Кубанську Раду), за котру колись воював. В скорості його і розстріляли. Тільки недавно реабілітували батька, то ж я їздила і документи ті читала (на 1 час їх дали). Прочитала там і донос двох іногородніх, що з батьком робили конюхами та все «отдыхали», а він їх за це лаяв (сама чула). Не скільки читала я ті документи, скільки плакала. Так і не знайшла я запису про те, де батькова могила... [29, с. 24].

**Постанова Президії Північнокавказького крайового  
виконавчого комітету про відпуск коштів на ліквідацію  
українського театру**

*28 березня 1933 року*

Протокол № 62

Засідання Президиума Северо-Кавказского  
исполнительного комитета VI созыва

4 апреля 1933 года

Ростов-на-Дону

Постановления Президиума Северо-Кавказского исполнительного комитета, принятые с 25 марта по 5 апреля 1933 г.

№ 372

Слушали: Об отпуске средств на ликвидацию краевого украинского театра.

28.III.-33 г. Докл. Куприяновский.

Постановили:

1. Согласиться с решением КрайОНО о ликвидации краевого украинского театра. Ликвидацию призвести КрайОНО.

2. Поручить КрайФУ и КрайОНО определить источник покрытия расходов, вытекающих из ликвидации.

Зам. председателя Северо-Кавказского  
крайисполкома Л. Ароцкер

Копія. Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 374, арк. 42].

### **Вірш М. Сумного про голод на Кубані в 1933 році**

*1933 рік*

Сталина подлое имя прославим  
Слава святым, что скончался дракон!  
Нашим потомкам на память оставим  
Как ликвидировал жителей он.

Тяжко стонала тогда Украина,  
Плакала горько родная Кубань,  
Все проклинали рябого грузина  
Трупами близких платили мы дань.

Школы в кубанских станицах закрыли  
Нужно ли власти об этом скорбеть!  
Босых, голодных, детей не учили  
Песни о «мудром» мучителе петь...

Жизнь, потрудились комсоды  
Вывезли все из амбаров зерно,  
Срочно грузили в порту пароходы  
Нам умирать было право дано.

Эксперимент по рецепту грузина  
Осуществлялся на юге тогда,  
Тысячи трупов, такая картина  
Врезалась в память мою навсегда...

Стон на глазах умирающей мамы  
Вздых перед смертью родного отца,

Сотая доля трагической драмы  
Драма идет и теперь, без конца.

Вместо душистых и вкусних пампушек,  
Белых, пшеничных больших калачей  
Ели зеленых и серых лягушек,  
И проклинали своих палачей.

Тамто, однажды ходил я по полю  
Женщину видел. Всем телом дрожа,  
Быстро спешила накушаться вволю –  
С жадностью кушала мясо ежа.

Ели бурьян, лебеду и отходы  
И умирали на тучной земле –  
Сталин душил казаков без пощады,  
Сам пировал с палачами в Кремле.

Пахарь голодный, невольный преступник,  
Злостный преступник в Советской стране,  
Он не разбойник, не Богоотступник,  
Вор, колоски собирал на стерне!

В поле голодных ловили бригады  
И отбирали у них колоски  
Этим «злодеям» не было пощады.  
Суд. Десять лет. И этап в Соловки...

Внукам на вечную память оставим  
Жуткую правду о крае родном,  
Деспота Сталина тоже прославим  
Тем, что страдали и гибли при нем.

М. Сумный [35, 1953, чис. 3–4, с 10, 11].

## ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНИ

Десятки тисяч кубанців, які боролися за волю рідного краю, після 1920 року опинилися у вигнанні. Будучи розсіяними всією Європою, яка «ще не була опанована червоним туманом», згадував Віктор Омельченко, кожен намався десь улаштуватися на працю, щоб сяк-так існувати. У кожного душа була розірвана, як рана... Бальзамом був тільки сон, у якому кожен бачив рідну Кубань з її широкими степами, багатими станицями. Такі сни були єдиними благодатними моментами, що скрашували сірі дні вигнання. Здавалося, що не буде кінця тим похмурих дням, без жодного промінчика надії на поліпшення. «Та Бог не без милости, козак – не без щастя», – каже народне прислів'я. Поширювалися чутки, що є можливість десь учитися та ще й одержати стипендію. Стали розпитувати, де цей «щасливий Едем». Дізналися, що «Едем» – це новоутворена Чехословацька Республіка. Але як до неї дістатися? Це ж треба мати: паспорт, візу на право в'їзду до цього чарівного раю, гроші на переїзд тощо.

Охочих до освіти підтримував Уряд УНР в екзилі, який у порозумінні з чехословацькою владою добився не тільки відкриття українських вищих навчальних закладів – Українського вільного університету, Української господарської академії, Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова, – а й усіяло сприяв студіям українців і в чеських вищих школах. Колишні члени Кубанської ради, яких Денікін 1919 року вислав за межі краю, тепер перебували в Чехії, де започаткували Комітет кубанських козаків, а потім перейменували його на Громаду кубанців. Вони мали на меті

допомагати кубанцям-козакам, а також тим, хто не належав до козацтва, продовжувати науку, що її не вдалося закінчити на Кубані\*.

Звичайно, це був лише початок. Головні матеріальні труднощі спіткали кубанців після зарахування до числа студентів, бо на все

---

\* Про студії кубанців у еміграції, це своєрідне «перекокування шабель на лемеші науки для майбутнього нашої дорогої Кубані», згадував Віктор Омельченко. Зокрема, він так описував спільні з Михайлом Кириченком поневірвання на тернистому шляху до науки: «Я прибув до Сербії з Греції на самому початку 1923 р. Перед приїздом до Сербії одержав листа від брата з Праги, який повідомляв мене про організацію “Громади Кубанців”, яка поставила своєю метою – дати можливість кубанській молоді, що має середню освіту, продовжувати студії в Чехії. До цих щасливих належали й ми з М. Кириченком. І почалося наше блукання до Белграду, де містився чеській консульськ. Довгенько нам довелося топтати шлях приблизно десятикілометровий, та й ходили ми майже кожного тижня; за ці два і півмісяці нашого ходіння нас уже добре знали в консульстві і дуже віжливо відповідали, що візи ще не прийшли.

Нарешті цієї магічної й довгожданої візи дочекалися; не встигли ми переступити поріг канцелярії, як урядовець нам весело заявив, що маємо візи і побажав нам щасливої подорожі та успіху в науці. Вийшли ми з Михайлом і від радости впрост оп’яніли: не знали, що з нами діється – ділилися радісними думками про майбутні студії, після тяжкої фізичної праці.

Але радість радістю, а от як добратися з Сербії до невідомої і такої привабливої Праги – столиці Чехії? Як кубанці, в першу чергу пішли до канцелярії Кубанського Військового Отамана генер. В. Науменка. Коли цей почув, що ми їдемо до Чехії, то почервонів і сказав: “Для самостійників у мене грошей нема! Чехія – це крамольна держава”. Вийшли ми від “батька отамана” пригноблені й стурбовані таким ставленням до своїх козаків тієї особи, що в нашому поняттю носила назву кубанського отамана.

Видно на наших молодих обличчях була така скорбота, що на нас звертали увагу навіть прохожі серби і один з них підійшов і став розпитувати, що з нами. Михайло, живучи в Сербії, прекрасно володів сербською мовою і розказав йому про нашу біду. Серб, недовго думаючи, кличе нас іти за ним; привів нас до міністерства шляхів і пояснив урядовцеві наш клопіт, на що той відразу заявив, що сербський уряд для емігрантів-студентів безплатний дає переїзд до Загребу. Ця вістка нас так потішила, що ми не находили слів вдячності, бо все ж таки на один крок були ближче до здійснення наших мрій.

Добравшись до Загребу – зараз же запитали у касира, скільки коштує квиток до Праги. Узнавши ціну квитка в сілі й почали підраховувати свої мізерні фінанси. Виявилось, що нашого спільного капіталу якраз вистачає, щоб купити два квитки. На купівлю харчів не залишилося нічогосінько, та це нас найменше турбувало, бо до цього козакові не привикати. А тому, підтягнули пояси, купили квитки, а щоб не підпадати впливові голоду, дивлячись на тих пасажирів, що їли, ми удавали, що весь час сидючи спимо» [35, 1962, чис. 1, с. 16–18].

були потрібні кошти. Скажімо, витрати студента з Кубані (станція Іванівська) в УГА у травні 1924 року в приватному секторі були такими: «кімната з освітленням – 100 крон, опалення (з лютого по квітень) – 50, постільну білизну дають, кави не дають, на одяг і білизну – 100, на поправку одягу і білизни – 50, на взуття – 100, прання білизни – 20, за обід у студентській їдальні – 150, на вечерю – 60, на цукор чай каву – 20, на підручники – 30, на навчальне приладдя – 20, на тютюн – 60, обов'язкові членські внески – 25 крон» [ЦДАВО України, ф. 3920, оп. 1, спр. 50, арк. 95 зв.].

Студент з Катеринодара від чеського уряду одержував 600 крон грошми й одягом. Його витрати: «кімната без освітлення – 75, на освітлення – 10, на опалення зимою щомісячно з листопада по березень – 35, на поправку одягу і білизни – 10, на взуття – 100, на поправку взуття – 25, на прання білизни – 20, обід у приватній їдальні – 3 крони в день, раз на день, без вечері, дві страви, на каву – 1 корона в день, на підручники – 50, на інші книжки – 15, на лазню і мило» [ЦДАВО України, ф. 3920, оп. 1, спр. 50, арк. 127, 127 зв.].

Однак і за таких умов вигнанці з Кубані не полишали боротьби за волю рідного краю. Виходець з Сійська в анкеті про застосування в майбутньому здобутого фаху написав: «служити на Кубані». Його колега зі станиці Курганської: «боротьба за вільність рідного краю, на Кубані» [ЦДАВО України, ф. 3920, оп. 1, спр. 50, арк. 170 зв., 172 зв.].

Голова Кубанської громади в Чехословацькій Республіці професор Федір Щербина, додаючи список з 24 осіб, які прибули до ЧСР з Болгарії, Югославії та Німеччини, звернувся листом від 10 вересня 1923 року до керівництва УГА з проханням прийняти їх до числа студентів з огляду на те, що «кандидати цілком задовольняють всім освітнім і національним вимогам... Деякі з них не мають посвідчення про середню освіту, але позаяк вони були юнкерами Кубанського воєнного училища, в яке поступили в Катеринодарі в 1919 році, в котре приймали юнаків тільки з закінченою середньою освітою і по конкурсу атастатів, то це є безперечним доказом про те, що вони скінчили середню школу» [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 29].

У відповідь ректор І. Шовгенів 13 вересня написав до управи Кубанської громади, що зазначених у списку «визнано можливим зарахувати кандидатами в студенти. Остаточне затвердження всіх чи частини названих кандидатів студентами може статися після того, як буде з'ясована і полагоджена вся справа їх матер'яльного забезпечення» [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 31].

Таким чином Євген і Олександр Кокуньки (уродженці станиці Новодерев'янківської), Іван Кравченко (Старощербинівська), Григорій Чорний (Новощербинівська), Микола Штанько (Анастасівська), Олексій Барилко (Іванівська), Михайло Костенко (Старовеличківська), Олександр Деркач (Новоплатнірівська), Григорій Капустян (Новоіванівська), Сергій Лісевичкий (Брюховецька), Максим Кравчина (Старощербинівська), Михайло Вовкодав (Андріївська), Микита Карпів (Іванівська), Володимир Чорний (Кужорська), Віктор Донецький (Андріївська), Сергій Ливенців (Новощербинівська), Олександр Гончарів (Курганська), Микола Федорів (Дондуківська), Орій Борчеський (Єлизаветинська), Михайло Чайка (Виселки), Іван Ряднина (Должанська), Валеріан Шелест (Нетухайська), Петро Вязовець (Дядьківська) і Сергій Камишан стали студентами УГА [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 35–38].

Голова Кубанської громади Ф. Щербина 13 жовтня 1923 року, повідомляючи ректора УГА про виділення чехословацьким урядом 17 стипендій для кубанців, просив: «Згідно з заявою кубанців, котрі уже учаться в Господарській академії, та щоб збільшити число стипендій для кубанців, бажаючих поступити до Академії, Управа Громади просить... видавати кубанцям-студентам Академії з 1-го жовтня ц. р. стипендії в розмірі по 550 Кч. в місяць кожному» [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 61].

Але на своєму засіданні 16 жовтня 1923 року управа громади ухвалила рішення щодо розміру стипендій таким чином: «1) Своєю попередню постанову зв № 1757 від 3 жовтня місяця цього року про розмір стипендій кубанцям – студентам Української Господарської Академії (550 Кч.) – отмінить і 2) ОПРИДІЛИТИ їм стипендію в та-

кому розмірі (600 Кч.) і на таких точно умовах, як то одержують взагалі всі студенти Української Господарської Академії» [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 88].

З першого ж дня вимушеного вигнання Уряд УНР клопотався не тільки про власне українських емігрантів, а й про всіх тих, хто визнавав свою приналежність до нашого народу. Насамперед, це стосувалося вихідців з Кубані, яких радо прийняли в українську емігрантську родину. Голова Директорії УНР Симон Петлюра особисто дуже уважно стежив за відносинами між двома урядами, вимагав усіляко зміцнювати зв'язки з кубанцями, підтримувати їх, оскільки вкрив у майбутнє відродження кубанської України.

Тож коли більшовики спробували через «сменовеховство» розколоти українство в еміграції, намагаючись відділити кубанців, то це викликало опір останніх. Так, заслухавши доповідь щодо ідеології Кубанського земляцтва при УГА, його загальні збори 24 грудня 1924 року ухвалили: «Будучи по крові й духу українцями, вступивши до Укр. Госп. Акад. як до своєї національної школи з щирим і одвертим почуттям – Кубанське З[емляцт]во буде в самий рішучий спосіб боротися з тими членами З-ва, які не припинять своєї антиукраїнської політики як на зовні, так і в З-ві; рахуючи, що ця політика шкодить як взагалі українській національній справі, так і кубанській зокрема» [ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 143, арк. 1].

До УГА щорічно прибували нові кубанці, тож земляцтво поволі росло. У 1923/1924 академічному році Громаді кубанців пощастило стягнути 50 своїх земляків, з яких близько 20 осіб зголосилися до академії. Усього ж її закінчили 42 особи.

Якщо враховувати й кубанців, які закінчили різні високі та спеціальні професійні чеські школи, то це та кількість осіб, якої так бракувало на Кубані, – тільки тому, що царський уряд гальмував створення середніх шкіл у станицях. Найбільше кинулися вивчати агрономію, бо розуміли її значення у хліборобській країні. Усі ці освічені кубанці готувалися віддати своє знання, досвід і працю рідній знедоленій землі.

До цієї розповіді про Громаду кубанців при УГА В. Омельченко додав список найвизначніших земляків, які в ній викладали:

1. Бич Лука Лаврентійович (1876–1944) – правник, міський голова Баку 1917–1920 років, член Кубанських рад, перший прем'єр Кубанського крайового уряду, голова Законодавчої ради і делегат на Паризьку мирову конференцію. Помер і похований у Празі.

2. Іванис Василь Миколайович (1888 – після 1958) – інженер-технолог, міністр торгівлі і промисловості Кубанського уряду, пізніше прем'єр-міністр того ж уряду та в. о. кубанського військового отамана, доцент, згодом професор хімічної технології в академії, переїхав до Канади.

3. Щербина Федір Андрійович (1849–1941) – статистик, історик, посол від Кубані до Другої державної думи, член-кореспондент Російської академії наук та член Наукового товариства імені Шевченка. Від 1922 року – професор статистики в академії. Помер і похований у Празі.

4. Безкровний Кузьма Дем'янович (1876–1937) – економіст, член Революційної української партії, член усіх Кубанських рад і міністр внутрішніх справ Кубанського уряду. Асистент, пізніше лектор торговельного рахівництва в академії. Помер і похований у Празі [35, 1962, чис. 3, с. 18].

Серед цих людей були саме ті, хто вирішували долю Кубані в 1917–1920 роках. Вони зрозуміли, що щасливе майбутнє їхнього рідного краю може бути тільки в єднанні з Україною. Із цим гаслом вони й вели кубанську еміграцію за собою.

## ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

### **Лист голови Української дипломатичної місії на Кавказі І. Красковського до Міністерства закордонних справ УНР щодо можливостей об'єднання Кубані з Україною**

*15 січня 1921 року*

Голова Дипломатичної Місії на Кавказі  
15 січня 1921 р.  
№ 328 м. Тарнів

До Пана Міністра Закордонних Справ У.Н.Р.

Згідно Вашого доручення маю честь представити при цьому на Вашу увагу мої міркування на лист Заступника голови Кубанської Республіки п. Івана Макаренко до Пана Головного Отамана У.Н.Р.

Витаючи думку п. Макаренка про спільне єдине державне життя України і Кубані, разом з тим рахую потрібним підкреслити, що ідея державної відокремленості Кубані ставиться і підтримується головним чином козакоманськими елементами Кубані, народня-ж маса, в переважній більшості українська, природно, бажає повного об'єднання Кубані з Україною, також як невелика кількість великоросів-лінейців тягне рішуче до Росії. Горці Кубані – Черкеси, як це офіційно заявив їх представник, Заступник Голови Кубанської Красвої Ради, Султан Нахін Гірей, ідеї окремої Кубані тепер не підтримують і стоять за єдину Україну з включенням до неї Кубані.

Що торкається окремих пунктів то:

I. Військове питання. Для справжнього здійснення цього питання необхідна єдність Головного Командування, на чолі з Головним Отаманом У.Н.Р., ім'я якого на Кубані популярно.

II. Міжнародні відносини.

1. а) Для реального об'єднання праці в справах закордонної політики, було б корисно перебування органу, керуючого закордонни-

ми справами Кубані в місці перебування Міністерства Закордонних Справ У.Н.Р.

б) Закордонні дипломатичні представництва У.Н.Р. існують зорганізовані майже у всіх великих центрах Європи, Америки і Близького Сходу (Царгород, Тифліс). Кубань не має ні зорганізованих дипломатичних представництв, ні відповідних можливостей зараз їх зорганізувати, а тому з ідеї єдності дипломатичних представництв України і Кубані логічно витікає необхідність формального доручення Кубанським Урядом права представництва Кубані вже існуючим Посольствам і Місіям У.Н.Р. з можливістю включення в їх склад яко радників по Кубанським справам, представників Кубані.

2. а) Кавказькі Республіки дійсно бажають з'єднатися в одну Кавказьку Федерацію, але по політичному досвіду, дипломатичному хисту політичних діячів та по міжнародному положенню роля зібрати Кавказькі Держави могли би належати скорійше Грузії, ніж Кубані; однак загальне сучасне політичне становище Кавказу і роля, яку починає тепер там відігравати мусульманство (рух Кемаль Паші і національне відродження мусульманства) роблять це об'єднання в ближчому часі дуже проблематичним, а для самої Кубані майже неможливим, більш паперово декларативним, ніж життєво реальним.

б) Кубань дійсно служить мостом між Великою Україною та Кавказом, форпостом української національної ідеї на Сході, і це її роля дуже відповідна і цінна, але тим самим Кубань ні в якому разі не може грати на Кавказі власної центральної і відповідальної ролі, тому що кавказькі народи шляхом важких переживань останніх років переконались в тому, що в великій боротьбі з північним централізмом Росії їх не може захистити і зорганізувати сама Кубань, а тільки ціла Велика Україна в тісному зв'язку безпосередньо з самими кавказькими народами.

в) «Козачі Країни», як вже себе виявили досі, не дуже бажають боротьби з імперіалізмом Росії, а деякі з них, як, наприклад, Терек,

тільки опираючись на Москву, гадають утримати свої великі козацькі привілеї. Ідея «размосковлення» козачих країн зв'язана з їх «розкозаченням», а до того ще далеко.

III. Во внутрішньому державному життю Україна і Кубань різняться між собою і тому внутрішній державний устрій не може бути однаковий, але повинен носити цілком демократичний характер. Що ж торкається фінансової і економічної політик, то її цілковите об'єднання не тільки на зовні, але і внутрі дійсно являється рішуче необхідним вже зараз і для того тепер же необхідно утворення Україно-Кубанської фінансово-економічної Палати, яка б занялась конкретним вирішенням цього питання на ґрунті повної єдності Кубані з Україною.

Голова Місії Красковський

З оригіналом згідно: Начальник Канцелярії Міністра (підпис нерозбірливий)

Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 19, 20].

**Інструкція міністра закордонних справ УНР А. Ніковського  
голови Дипломатичної місії УНР у Празі  
щодо контактів з представниками Кубані**

*Березень 1921 року*

КОПІЯ  
ТАСМНО

У.Н.Р.

Міністерство Закордонних Справ

Департамент Чуж. Зносин

«\_\_» березня 1921

ч.....

Тарнів

Панові Голові Дипломатичної Місії У.Н.Р. в Празі

Спільність історичної долі, національних завдань, як рівно ж спільність інтересів Української Народньої Республіки та Кубані в боротьбі

бі за політичне визволення і державну незалежність, були все ідейною базою, щиро глибокої прихильності Уряду У.Н.Р. до державних змагань Кубаньщини.

Стоючи на ґрунті етнографічної єдності українського народу, Уряд У.Н.Р. повинен вважати Кубань при повному збереженню її державної незалежності, експонентом української політики на південному Сході.

Денікинська, а потім Врангелівська акція на побережжю Чорного моря залишила чимало негативних наслідків що до консолідованості кубанського громадянства і його Уряду.

Зрозуміле, що відсутність повної внутрішньої організованості і консолідації сил мусить відбитися дуже шкідливо на міждержавному становищі Кубанні як державної одиниці.

Останні відомості принесли підтвердження, що поміж членами Уряду Кубанні завелись межіусобиці більш особистого характеру.

Це приневолює Уряд У.Н.Р., при захованню всієї його доброзичливості для Кубані, ставитися до поодиноких членів її Уряду з повною обережністю та певного рода вичікуванням.

Для ілюстрації вищенаведеного Міністерство дозволяє собі відповідно резолюції Пана Голови Директорії, Головного Отамана, – переслати Вам, Вельмишановний Пане, копію статті із журналу «Воля Росії» від 9/III 1921, ч. 148 під з. «Братьям Кубанцям».

Крім зазначеного, Міністерство має честь переслати Вам, Вельмишановний Пане, до відома копію, отриманого ним від Голови Кубанського Уряду п. Іваніса, письма від дня 21/III – 1921, ч. 151, в якому цей останній повідомляє Уряд У.Н.Р., що п. Іван Макаренко являється тільки Членом Краєвої Законодавчої Ради Кубані – і ні в якому разі не має уповноваження від Уряду Кубанської Народньої Республіки на закордонне представництво цього Уряду.

Подаючи вищезазначене до Вашого, Вельмишановний Пане, відома, Міністерство має честь зазначити, що Уряд У.Н.Р., маючи на цілі переведення в життя так важної для свобідного національного та державного розвитку Української Народньої Республіки ідеї Причорноморського Союзу, вважає доцільним заключити (крім відомого Вам

договору з Кубанню від дня 7/VIII – 1920) також конвенції і договори як військового, так і політичного характеру з іншими державами: Грузією, Доном, Терекком і ин. Великою перешкодою для зреалізування зазначеної цілі являється роз'єднання керуючих Кубанських політичних груп. Тому Міністерство вважає необхідним просити Вас, Вельмишановний Пане, щоби Ви, в спосіб, який вважатимете відповідним, звернули увагу керуючих Кубанських кол на цю, в своїх наслідках далекойдучу шкоду, яка виникає для міждержавного становища Кубані як державної одиниці, із-за браку консолідації сил та однолінійности політичного напрямку її державних керманічів. Уряд У.Н.Р. мусить в державному інтересі обох Республік рішучо настоювати на повній консолідації принайменше українських, це є кубанських сил і встановлення одного політичного напрямку.

Про Ваші, Вельмишановний Пане, в тому напрямкові пороблені кроки, Міністерство прохає повідомити його детально – в негайному порядку.

Прийміть, Вельмишановний Пане, запевнення в моїй високій до Вас пошані

Міністр Закордонних Справ Ніковський (в. р.)

Директор Департаменту Чужоземних Зносин За згідність з оригіналом:

В. о. Начальника Дипломатичного Відділу (підпис нерозбірливий)

Машинопис [ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 27–28].

## СОБОРНИЦЬКИЙ РУХ КУБАНЦІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Яку роль у майбутній розбудові української державності відіграє Кубань – на такий самий шлях стануть й інші козацькі війська, особливо терські та південнодонські. Очевидно, це добре розуміли російські більшовики, коли вони ні на початку свого утвердження, ні в період так званої українізації не долучили Кубань до складу УСРР, таким чином ще більше знесилоючи український національно-визвольний рух. Це розуміли й провідники останнього.

Оскільки в планах боротьби ОУН за українську державність цьому регіонові відводилося особливе місце, то бандерівський провід задалегідь визначив організаторів відродження самостійницького життя на Кубані. Відомо, що до них належали Петро Дужий, Юліан Фірман, Осип Гей, Ілля Панахид, Микола Шевчук, Уляна Самчук та Коритко, які наприкінці липня 1941 року очікували просування фронту в Житомирі [опубліковано за: 56, с. 234].

З огляду на те, що в тамтешнього населення, вважали ідеологи ОУН, ще збереглося «дуже сильне почуття своєї національно-української окремішності», Кубань «відіграє величезну роллю, якщо йтиме під революційно-самостійницький ритм усіх українських земель, бо національно сильна Кубань – це найкраща охорона українського Донбасу перед зазіханням російських імперіалістів, це ревіндикатор зрусифікованої під сучасний момент української Донщини, врешті, це поміст України до закавказьких і закаспійських народів, подиктований konieczністю перебування з цими народами на те, щоб на ділі формувати спільний фронт визвольної боротьби проти всяких, а в першу чергу російських імперіалістів» [Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 43, арк. 70].

Однак своєрідними спадкоємцями далекоглядних більшовицьких планів – ослабити український національно-визвольний рух,

розриваючи етнічне тіло нашого народу, – виявилися гітлерівські загарбники, які підтримали поширення ідеї так званих емігрантських отаманів, осілих у Празі, що проголошували: «все на схід від Дніпра – це Козація, а українці – геть від цих земель» [Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 43, арк. 70].

Провідники України під час війни вважали, що вдарити «по всіляких агентурах, що намагаються відділити Кубань від України, може тільки український націоналістичний рух шляхом широкого розпропагування українських визвольницьких ідей, що в свою чергу раз і назавжди виб'є зброю з рук ворогів, ідейно і політично з'єднуючи цю стару українську землю з Україною» [Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 43, арк. 70].

Як згадує Пантелеймон Василевський («Вірний»), під прикриттям господарсько-інтендантського підрозділу до Єйська пощастило прибути рою Південної похідної групи, яким командував Спиридон Ткаченко («Голуб»). Останній 20 жовтня 1942 року очолило Лиманський (Єйський) окружний провід ОУНр, що буде підтримувати постійний зв'язок з українським націоналістичним підпіллям у Маріуполі. Туди діставалися на каботажному пароплаві «Волго-Дон» завдяки тому, що законспіровані члени Південної похідної групи бандерівців під виглядом солдатів-фольксдойчів Емілія Гаєра (Дмитро Матійчук, «Схід», уродженець Городенківщини) та Гайнріха Бушмана («Зорян», він же «Гомін», прізвище не встановлено досі, виходець зі Львівщини) служили в Єйському порту, через який проходив потік вантажів для німецької армії на Кавказ.

Основним завданням українського націоналістичного підпілля на Кубані на той час було збирання різних відомостей, постачання необхідних особистих документів (німецьких і радянських), а також розгортання організаційної мережі на цьому терені.

Крім того, від серпня 1942 року під виглядом рибалок-аматорів з українського берега на Кубань було організовано нелегальну переправу оунівців через Таганрозьку затоку Азовського моря поміж Старосарайською і Довжанською косами. Керував цією акці-

сю колишній вояк армії Української Народної Республіки Петро Глек («дід Очерет»), житель станиці Довжанської, що неподалік від Єйська [56, с. 234, 235].

Кубанці прагнули брати участь в українському національно-визвольному русі в роки Другої світової війни, навіть перебуваючи поза межами рідної землі. Зокрема, чимало було їх у відділах УПА, про що свідчить існування їхніх організованих структур у лавах цієї збройної сили. Залучалися вони й до українського націоналістичного підпілля на теренах УРСР. Скажімо, у Сталіному з числа кубанців, які належали до так званого добровільного поліцейного куреня і були «жадібні до політичного знання й дії» та мали «щире бажання допомогти українській визвольній справі», утворилася підпільна організація. Козаки-кубанці брали участь у поширенні підпільних «летючок», нелегально роздавали літературу українських націоналістів, інтенсивно доносили до місцевого населення інформацію про політичну ситуацію, викладаючи перед ним завдання української національної революції.

Коли стало зрозуміло, що гітлерівці викрили задум підпільного керівництва куреня на чолі з уродженцем Перемищини Романом Антоноюком, останній зумів усе-таки 20 лютого 1943 року вивести 27 бійців зі Сталіного до Дніпра. Дванадцятьом вдалося переправитися через річку, дійти до Дніпропетровська, де, з'єднавшись з проводом ОУН на південно-східні українські землі, вони дістали завдання добиратися на Волинь, щоб влитися в лави УПА [9, с. 10].

З приходом Червоної армії на Наддніпрянщину зв'язок українського націоналістичного підпілля з Кубанню через уже згадану переправу з Маріуполя до Єйська не переривався. Саме через неї наприкінці липня 1944 року кілька старшин і підстаршин УПА на чолі зі сотником «Шумом» (колишній капітан Червоної армії Василь Плетінь, родом зі станиці Батуриної) десантувалися на Кубань для продовження збройної боротьби в гористій місцевості. На виконання наказу революційної ОУН разом з ним через Азовське море переправилися вже згадуваний «Зорян», «Беркут»

(прізвище також невідоме, походив з Галичини), «Десна» (уродженець Чернігівщини, лейтенант Червоної армії), лейтенант Дмитро Гречух («Дніпро», уродженець Вінниччини) та Дмитро Коваленко («Мить», родом з Приамур'я), котрий був основним зв'язковим з керівниками України.

З Сїська ці «десантники» під виглядом солдатів «окремої будівельної роти» були відправлені поїздом до Туапсе, де споруджувалися об'єкти військово-морського флоту СРСР. Але до цього міста вони не доїхали, оскільки мали завдання вийти на станції Хандиженській, серед гір і лісів, де почали формувати Козацьку повстанську армію на Кубані, спираючись на ідейно-організаційні й тактичні принципи УПА. Зброю для себе знаходили на післяфронтових полях, а харчі одержували з базарів, торговельних складів, колгоспних комор, гірських пасовиськ і від населення.

Уже до осені 1944 року з противників більшовицької влади тут було створено дві боездатні сотні – «Шума» і «Гомона» – чисельністю відповідно 85 і 125 осіб та окремі розвідувальні рої по 10 бійців у кожному. Привітання повстанців було таке: «Слава Кубані! – Слава героям!» Офіційною мовою була українська, хоч і не всі нею добре володіли. Не брали тих, хто мав освіту нижче семи класів, а також жінок, дівчат і росіян.

Основними завданнями УПА-КОПА були: захист населення козацьких станиць і аулів черкесів (адигів) від сваволі й терору більшовицької влади та постійний бойовий вишкіл, щоб у разі загострення міжнародного становища й початку війни Заходу проти СРСР кожен повстанець міг стати командиром нових чот, роїв, сотень з числа добровольців, яких на Кубані ніколи не бракувало. Крім того, одним з найважливіших завдань була підтримка серед місцевого населення ідеї єднання Кубані з майбутньою незалежною Україною.

Через постійні сутички з каральними органами більшовицької влади на Північному Кавказі, командування УПА-КОПА налагодило контакти з керівництвом ОУН і УПА. Кур'єрський зв'язок ішов від «Шума» через Гарячий Ключ на Таучеж, станиці Пашківську,

Брюховецьку, Переяславську, Канівську, Староменську до Єйська, звідти до Маріуполя, півднем України до Одеси, а далі на Буковину до члена Проводу ОУН Миколи Арсенича-Березовського («Михайло», «Полковник»). Після його загибелі восени 1947 року зв'язок з Кубанню узяв на себе оунівський провідник Буковини Василь Савчак («Сталь»).

Цей повстанський рух на Кубані проіснував до 1950 року, коли УПА-КОПА саморозпустилася. Її члени, маючи підробні, але надійні документи, зуміли легалізуватися, переважно в республіках Закавказзя та на Поволжі. Так, Плетень («Шум») помер у Ростові-на-Дону в 1969 році під прізвиськом Лимар, а Ткаченко («Голуб») у 1988 в Єйську – ніким не зражені [9, с. 236].

Натомість трагічно склалася доля тих козаків, які після Другої світової війни опинилися в таборах переміщених осіб, що були під контролем союзників у долині річки Драви. Там козаки склали зброю і піддалися англійському командуванню, сподіваючись, що ці західні демократи додержать слова і не віддадуть їх на поталу більшовикам.

Проте англійці не дотримали слова свого. Майор Девіс доручив кубанському похідному отаманові Доманову викликати всіх козацьких старшин на нараду до австрійського міста Шпиталь, де вони були заарештовані й перевезені під охороною до Граца. Там більшовики відділили 12 козацьких генералів, у тому числі донського Краснова і кубанського Шкуру (Шкуро), яких літаком відправили до Москви.

Після розправи над очільниками козацьких з'єднань англійці почали видавати рядовиків. Козаки, старці та жінки з дітьми, відмовляючись від примусової репатріації, голіруч кидалися на озброєних конвоїрів, падали під гусениці танків, які чавили людей. Дружини силоміць забраних чоловіків у відчаї кидалися з дітьми в бурхливу Драву, знаходячи там смерть. Моторошні, страшні й несамовиті сцени відбувалися тими днями в місці видачі, яке козаки назвали «Долиною смерті».

Співчуваючи нечуваній трагедії козацтва, австрійське населення вивісило жалобні прапори на своїх хатах і вдарило в дзвони. Кілька сотень нещасних вдалося врятувати, але решту повели енкаведисти на «родіну», встеляючи шлях сотнями трупів.

Колони козацьких смертників, як свідчили очевидці, «під великим конвоєм йшли на схід, на советську каторгу лиш за те, що боролися проти страшної московсько-большевицької тиранії, проти поневолення, за свободу і державну незалежність своєї Батьківщини» [35, 1957, чис. 2].

На жаль, Захід надто пізно зрозумів свою фатальну помилку. Зрештою, він ще дуже довго не розумів української проблеми. І чи усвідомив уже нині?

## ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

### **Звернення Головної команди УПА до кубанських козаків підтримати національно-визвольну боротьбу українського народу**

*Листопад 1943 року*

Кубанці, потомки запорожських козаків!

В цілій Україні розгоряється революційна боротьба проти імперіалістичних наїздників – Берліна і Москви. Увесь великий український нарід від Тиси аж по Кавказ встає до визвольної боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу. Вас, синів Української Кубані, загнала імперіалістична війна в жорстке німецьке рабство. Поганець знущається над Вами, ображає вашу українську козацьку честь, заставляє до каторжної праці, а то й вимагає не раз стати до братовбивчої боротьби з українськими повстанцями. Були такі випадки, коли кати намагалися надсилати козацькі відділи до паління сіл й стріляння населення, а постава козаків відібрала їм охоту повторити такі проби. Однак і далі, хоч в менших розмірах, ворог хоче використовувати вас проти нас – ваших братів. Не раз уживає до поліційної служби, не раз посилає до боротьби з відділами Української Повстанчої Армії.

Браття козаки!

Не піднімайте зброї до братовбивчої війни. Оберніть її проти ваших гнобителів, гітлерівських та московських імперіалістів, переходьте зі зброєю в руках в ряди Української Повстанчої Армії.

Українська Повстанча Армія бореться за Самостійну Соборну Українську Державу, за свободу народів і свободу людини, за самостійні національні держави поневолених імперіалістами народів. Включіть себе в священну боротьбу за батьківщину, за право людини до чесного, гідного життя. Вас кличе наш народ, кличуть до боротьби ваші батьки й матері, брати й сестри, пригноблені кровавим імперіалізмом. Вислухайте їх просьби, помстіть їх терпіння!

Помстїть попаленї й поруйнованї вашї станицї, постріляні родини.

Цїлим великим нашим народом вставаймо до знищення кровавого марева над Україною.

Вставаймо до боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу.

Хай живе Самостійна Соборна Українська Держава!

За Українську самостійну державу!

Хай живе свобода народам – свобода людині! Хай живе революція поневолених народів! Геть з імперіалістами! Слава Україні! Героям слава!

Постій, липень 1943 р.

Головна команда Української Повстанчої Армії

Листівка [ЩДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 8].

**Звернення секції кубанського козацтва  
Революційного комітету поневолених народів  
із закликом підтримати боротьбу  
за самостійну Україну та за вільну Кубань**

*Липень 1944 року*

**Воля народам! Воля людині!**

**КУБАНЦІ!**

**Славні правнуки запорозьких козаків!**

Наших прадідів – хоробрих лицарів України – вигубили білі московські царі. Запорозьку Січ з наказу цариці Катерини – зруйновано дощенту. Білі московські царі боялися козачої України, ненавиділи захисників українського народу – войовничих запорожців.

Як царів Романових не стало, то об'явився цар Ленін і цар Сталін, а замість білих князів вилупилися більшовицькі князі Кагановичі.

Більшовицькі царі і царята ще сильніше затягли петлю на шії кубанських козаків. Більшовицькі кати не дали нам автономії у 1918 році, а вірних синів Кубані криваво звоювали.

Нашу багату Кубань більшовицькі вироди столочили брудними чобітьми, ограбили її, рознесли наші станиці. Кремлівські кровопивці нагаями заганяли кубанців у кріпацькі колгоспи, тисячами стріляли їх, кидали в тюрми, засилали в сибірські тундри.

Браття козаки!

Поки живе Сталін, поки панує більшовицький терор – нам не буде життя! Вільна Кубань разом з вільною Незалежною Україною буде тоді, як зникне з лиця землі більшовицька гідра. Український народ вже почав криваву боротьбу за свою незалежність. Український народ зродив Українську Повстанчу Армію, яка почала війну з гітлерівськими і сталінськими окупантами. Прилучайтеся до нашої Української Повстанчої Армії! Творіть свої бойові козачі загони!

Жодні окупанти не дадуть нам волі. Ми самі прорубаємо собі шлях до життя. Нам допоможуть у боротьбі всі народи, що їх гноблять більшовицькі душогуби.

Ми боремось за самостійну Україну, за вільну Кубань!

Ми підтримуємо святу боротьбу за незалежний Дон, за вільні Держави народів Кавказу, за незалежну Росію на російських землях, за незалежні держави всіх народів Азії!

Смерть кривавому Сталінові!

Смерть гітлерівським і сталінським окупантам!

Геть більшовицький режим!

Хай живе Вільна Кубань!

Хай живе самостійна Україна!

Липень 1944 р.

Революційний комітет поневолених народів. Секція кубанського козацтва

Листівка УПА [ЦДАВО України, ф. 3533, оп. 1, спр. 197, арк 104].

## «НЕ ВМИРАЄ ДУША НАША...»

Духовно-культурне народовбивство на практиці, як назвав етноцид українців Кубані відомий емігрантський дослідник Василь Маркус, завдало великої і непоправної шкоди нашому етносу в цьому регіоні. Уже перепис 1959 року показав, якого страху тамтешнім українцям нагнали російські більшовики голодоморами й репресіями. Нащадки запорозьких козаків боялися тепер визнавати при сторонніх приналежність до рідного народу. Але вдома вони залишалися українцями. У 1957 році сектор східнослов'янської етнографії Інституту етнографії Академії наук СРСР, вивчивши зусиллями етнічних росіян культуру і побут населення в басейні річки Кубань, змушений був визнати: «На Кубані український побут ще зберігається, але національна свідомість затрачується» [69, с. 15].

І якщо комуністична влада робила все для того, щоб якнайшвидше русифікувати Кубань, а влада УРСР ніяк не підтримувала українство Кубані (його для неї, зрештою, не існувало), то організована емігрантська спільнота завжди намагалася підтримувати українське ество кубанців. Скажімо, велика увага приділялася Кубані під час підготовки «Енциклопедії українознавства». Так, у листі до творця української східної геополітики, члена Центральної Ради Тимоша Олесіюка від 25 липня 1961 року головний редактор цього фундаментального видання Володимир Кубійович просив допомогти «зліпити кінець» статті про Кубань до «Енциклопедії українознавства»: «Йдеться мені про те, щоб представити різні політичні течії серед кубанців на еміграції, їх організації, видавництва тощо... І тут запит: 1) в яких краях розселилися кубанці? Мабуть в тих самих, що всі козаки: Югославія, Чехословаччина, Польща, Франція? 2) Які політичні течії були серед кубанців? Одні пішли з «білими», другі за самостійною козаччиною, треті за самостійною Кубанню? Чи кубанці самостійники з Іванисом на чолі уявляли собі у федерації

з Україною? 3) Які були провідники тих течій? Які їхні організації і журнали? 4) Прохаю подати ближчі інформації про кубанців, які стояли на платформі самостійності Кубані і зв'язку з Україною (їх політична програма і відносини до екзильного уряду УНР, їх організації і видавництва тощо). Чи діяв на еміграції кубанський уряд в екзилі, а як так, то хто його очолював (Іванис?). З другого боку частина кубанців в козачих відділах організованих німцями в 1942–1943 рр. і в дальших подіях? Мабуть, кубанці брали там лише пасивну участь? Болотенко згадує (стор. 88) Кубанську дивізію ген. Павліца. Які є тепер, після Другої світової війни – течії серед всіх кубанців (чи змінилось щось у порівнянні з 1930-тими роками?), які їхні організації й журнали? 7) Чи знаєте щось більше – крім загальників – про т. зв. українізацію Кубані (початок 1930-х рр.), а згодом про русифікацію й советизацію?» [НАС: MG 31, d. 203, vol. 17, file 16].

Зрештою, кубанські українці й самі не втрачали свого єства. І головним хранителем народної душі була пісня. Наприклад, з першої ж після проголошення незалежної України фольклорної експедиції у цей регіон привезено взимку 1992 року багатий пісенний матеріал – у 12 населених пунктах було записано 160 зразків усної народної творчості [42, с. 37].

Завдяки таким подвижникам української справи, як Віктор Чумаченко, Микола Сергієнко, поволі розвивається на Кубані україніка, створюються українські культурно-освітні товариства. Багато місцевих українців потягнулося до рідного слова. У Сочі, наприклад, за свідченням Віктора Антонюка, з 22 тис. українців 9 тис. у 1990-х роках визнали українську мову рідною.

Звісно, російська влада не збирається сприяти нинішній українізації Кубані та Донщини, де ще пам'ятають своє українське походження. Тамтешнім українцям доведеться докласти ще дуже багато зусиль, щоб добитися свого права на рідну духовність. Але цей процес не зупинити, хай там як цього прагнуть противники соборництва української душі. Адже українське козацтво завжди проявляло своє єство, тож проявляє його і тепер: коли 3 і 4 грудня 1994 року на

засіданні Великого круга Всевеликого Війська Донського в Новочеркаську пролунали претензії на кубанські території, то делегація кубанського козацтва заявила протест. Так, Верховний отаман Союзу козачих військ Росії та зарубіжжя Ратієв тоді звинуватив їх у зраді в роки громадянської війни, а зал заревів: «Хохлы проклятые! Вон!» [33, с. 11].

Проте кубанці тримаються свого: рішуче протестуючи проти претензій Всевеликого Війська Донського на освоєні нашими предками землі Кубані, тамтешні нащадки запорожців висловилися чітко щодо свого походження, наголосивши на своєму українському корінні: «Мы – кубанцы – потомки вольных славных запорожцев, отважных доблестных линейных казаков, гордых независимых горцев, предлагаем руководству ВВД и СКВРЗ немедленно упразднить свои отделы на исторической территории Кубани, включающей в себя и весь Краснодарский край, преобразовав их в землячества, и принести свои извинения кубанскому казачеству за допущенные оскорбления и искажения исторической правды, публично заявить отказ от территориальных претензий» [33, с. 11].

Якщо цей козацький дух збережеться і в нащадків запорожців, то відродиться Кубанська Україна, відродиться українство й на Дону, куди воно прийшло 450 років тому.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалеї Д. І.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.
2. *Білий Д.* Кубань і Україна // Пам'ятки України. – 2005. – Чис. 3–4.
3. *Болотенко О.* Відповідь моїм опонентам // Кубанський край. – Торонто, 1951. – Чис. 3.
4. Бюллетень Северо-Кавказского краев. совета народного просвещения. – 1930–1931.
5. Ведомость и географическое описание крепости святого Дмитрия Ростовского с принадлежащими и прикосновенными к ней местами. – Ростов-на-Дону, б/д.
6. Визначні постаті Визвольної боротьби України. – Стрий, 1992.
7. Відродження. – 1918. – Чис. 171.
8. Вісник Товариства української культури Кубані. – Краснодар, 1998. – № 5 (10).
9. Вісті братства колишніх вояків I дивізії УНА. – 1953. – Чис. 11–12.
10. Вісті ВУЦВК. – 1927–1930.
11. Вісті. – 1926–1932.
12. Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – 30 липня.
13. *Волиняк П.* Кубань – земля українська, козака... // Пам'ятки України. – 2005. – Чис. 3–4.
14. Волна. – Керч, 1918. – 3 липня.
15. Воля. – 1920. – 12 червня.
16. Вопросы просвещения. – 1926.
17. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. – М., 1953–1954. – Т. 1, 2.
18. *Герасименко Б.* Украинская культура на Кубани (рукопис).
19. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. 9.
20. Дон и степное Предкавказье. Заселение и хозяйство. – Ростов, 1977.
21. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923–1924.

22. Еженедельник Народного Комиссариата просвещения РСФСР. – 1925. – № 29.

23. За коммунистическое просвещение. – М., 1931. – 24 мая.

24. За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1928. – Кн. 2.

25. За українізацію радянську. Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі / укладчик-ред. Ф. Чапала. – М. ; Ростов над Доном, 1931.

26. *Зимин А., Хорошкевич Л.* Россия времен Ивана Грозного. – М., 1982.

27. Из истории Дона. – Ростов-на Дону, 1956.

28. *Иванис В.* Стежками життя. – Торонто, 1958.

29. Из козацької минувшини (Спогади українських кубанських козаків) / упоряд. В. Задунайський. – Донецьк, 2006.

30. Козацьке слово. – Краснодар, 1992. – Чис. 1.

31. Колгоспний ударник. – Приморсько-Ахтарськ, 1932. – 5 травня.

32. Красное знамя. – 1926. – 18 вересня.

33. Круглик. – Краснодар, 1995. – № 1–3.

34. Кубанские новости. – Краснодар, 1993. – 31 июля.

35. Кубанський край. – Торонто, 1953–1962.

36. *Кушева Н.* Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI – 30-е годы XVII века. – М., 1963.

37. *Лаврский Н.* Черкасск и его старина. – М., 1917.

38. *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий // Франко-русские экономические связи. – М. ; Париж, 1970.

39. Літературно-науковий вістник. – Л., 1903–1905.

40. *Лунин Б.* Боевое содружество донских и запорожских казаков в борьбе против турецко-татарской агрессии в первой половине XVII века // Из истории Дона (XVII–XX вв.). – Ростов-на-Дону, 1956.

41. *Макаренко П.* З життя на Кубані під комуністичною владою (1920–1926 рр.). – Прага, 1927.

42. Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 5–6.

43. Население Кубанской области. – Екатеринодар, 1906.

44. Наука і суспільство. – 1993. – № 1.

45. Нова рада. – 1917. – 2 вересня.

46. Пам'ятки України. – 2005. – Чис. 3–4.

47. *Панченко О.* Розгром українського відродження Кубані. – Лос-Анджелес, 1973.

48. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Область Войска Донского. – С.Пб., 1905.
49. Петроградская газета. – 1917. – 18 июня.
50. *Польовий Р.* Кубанська Україна. – К., 2003.
51. ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13.
52. Рада. – 1917. – 3 вересня.
53. Рідне слово. – Х., 1917. – 22 липня.
54. Робітничая газета. – К., 1917–1918.
55. Розсвіт. – Раштат, 1917. – 5 травня.
56. *Сергійчук В.* Діяльність оунівського підпілля в роки Другої світової війни поза межами УРСР // Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва. – К. ; Торонто, 2003.
57. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2008.
58. *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Л., 2002.
59. *Скрынников Р.* Начало oprичины. – Ленинград : Издательство ЛГУ, 1966.
60. *Славко Т.* Кубанское казачество в спецсылке на Урале: формы народного протеста в 1930-е гг. // Кубанское казачество: три века исторического пути. Материалы Международной научно-практической конференции в станице Полтавской Краснодарского края 23–27 сентября 1996 года. – Краснодар, 1996.
61. *Сулин И.* Материалы к истории заселения Черкасского округа. – Новочеркасск, 1909.
62. *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані // Український інститут громадознавства в Празі. – Прага, 1925. – Т. 1.
63. *Терещенко О.* Українське відродження на півдні Росії // Схід. – Донецьк, 1998. – № 6.
64. Тризуб. – 1929.
65. *Турченко Ф.* Микола Міхновський на Кубані // Пам'ятки України. – 2005. – Чис. 3–4.
66. Украинизация Кубани / авт.-сост. И. Левченко. – Краснодар, 1991.
67. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. ; Запоріжжя, 2002.
68. Українське слово. – Л., 1918. – 18 жовтня.
69. Український Самостийник. – 1962. – Чис. 2.
70. Часовой. – Новочеркасск, 1918. – 28 августа.

71. Червона газета. – 1928–1931.
72. Черноморская Россия. – 1918. – Чис. 16.
73. Чорноморець. – Катеринодар, 1917. – 11 вересня.
74. *Шкуро В.* Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. // Кубань–Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – Вып. 1.
75. *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – Т. 1.
76. Южное слово. – Таганрог, 1918. – 17 ноября.

## СКОРОЧЕННЯ

НАС – Національний архів Канади

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

Держархів Краснодарського кр. – Державний архів Краснодарського краю

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

УГА – Українська господарська академія

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія

Наукове видання

**Володимир Сергійчук**

**Північний Кавказ:  
українські аспекти заселення,  
розвитку господарства  
та національної свідомості**

Монографія

Редактор-координатор  
*О. Щербак*

Комп'ютерна верстка  
*М. Голеня, О. Михолат*

Редактор  
*К. Перконос*

Оператор  
*Н. Маршева*

Підписано до друку 23.07.2014. Формат 60x84/16.  
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,58  
Обл. вид. арк. 15,68

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології  
ім. М. Т. Рильського НАН України  
м. Київ  
вул. Грушевського, 4